

दृष्टिपाट

સાંકર થાવલિ

૧. ભાર	૫. દસાઈ	૪-૦
૨. ભેરવી	૬. રૂબાણ	૩-૦
૩. કુચુદિના	૭. ગોર	૪-૦
૪. પંકજ	૮. દેમાઈ	૩-૦
૫. સાવકા મા	૯. બાણ	૩-૦
૬. ત્રેભાઈમ પૂવાઈ	૧૦. ભેલ	૩-૦

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ સંથાન્ય

[ગૂજરાતી કાવિરાશ્ટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૨૧૪૧૦ કિમત ૪-૦૦

ગ્રંથનામ દરિયાવાર

વર્ગિક ૨-૩

સંસ્કાર ગ્રંથાવલિ

૧ બાઉલાં દાર	મેવાણી	૩-૦-૦
શોભના	ર. વ. દેસાઈ	૩-૮-૦
જય શોભનાય	ક. મા. યુનસી	૪-૮-૦
પિયારી	સુ'દરમ	૩-૮-૦
તુલસીકથારો	મેવાણી	૧-૮-૦
૨ હૃદયવિભૂતિ	ર. વ. દેસાઈ	૩-૦-૦
૩ ક્ષિતિજ ઉત્તરાય	ર. વ. દેસાઈ	૩-૮-૦
૪ રામકહાણી	ગુણવંતરાય આચાર્ય	૩-૮-૦
૫ અપૂર્વ સ્વપ્ન પૂર્વાર્ધ	સંપાદક બચુભાઈ શુક્લ	૩-૮-૦
૬ અપૂર્વ સ્વપ્ન દ્વિતરાર્ધ	„ બચુભાઈ શુક્લ	૩-૦-૦
૭ છાયાનટ	ર. વ. દેસાઈ	૩-૦-૦
૮ રબારજી	રમાકાંત ગૌતમ	૩-૦-૦
૯ નીલરેખા	ગુણવંતરાય આચાર્ય	૩-૮-૦
૧૦ રાધેશ્યામ	રસિકલાલ જોષી	૪-૦-૦
૧૧ રસખિંદુ	ર. વ. દેસાઈ	૩-૦-૦
૧૨ બીર સાથી ખંડ ૧-૨	જ્ઞાનલાલ પટેલ	૪-૮-૦
૧૩ બે મિત્રો	ગો. શ. અમીન	૪-૦-૦
૧૪ નિવ્યવધ	વિ. સ. ખાડેકર	૪-૮-૦
૧૫ દરિયાવાટ	ગુણવંતરાય આચાર્ય	૪-૦-૦

પુસ્તક સાડત્રીસમું

द रि या वा ट

શ્રી. ગુણવંતરાય આચાર્યનાં લખેલાં પુસ્તકો

૧ ગોરખ આયા ભાગ પહેલો	નવલકથા	૧-૮-૦
૨ ગોરખ આયા ભાગ બીજો	"	૧-૮-૦
૩ દરિદ્રનારાયણ પૂર્વાર્ધ	"	૩-૦-૦
૪ દરિદ્રનારાયણ ઉત્તરાર્ધ	"	૩-૮-૦
૫ ઘેરાતાં વાદળ	"	૨-૮-૦
૬ વહેતી ગંગા	"	૨-૮-૦
૭ જળસમાધિ	"	૩-૦-૦
૮ રામકહાણી	"	૩-૮-૦
૯ ઇન્કિલાબ	"	૧-૮-૦
૧૦ દેશદીવાન	"	૧-૧૨-૦
૧૧ દરિયાલાલ	"	૨-૦-૦
૧૨ જગતના મંદિરમાં	"	૨-૮-૦
૧૩ પુત્રજન્મ	"	૩-૦-૦
૧૪ ભસ્માંગના	"	૧-૪-૦
૧૫ વિરાટનો જન્મો	"	૧-૦-૦
૧૬ કોરી કિતાબ	"	૧-૮-૦
૧૭ દરિયાવાટ	"	૪-૦-૦
૧૮ ગિરનારને ખોળે પૂર્વાર્ધ	"	છપાય છે
૧૯ ગિરનારને ખોળે ઉત્તરાર્ધ	"	છપાય છે
૨૦ નર અને નારાયણ	"	છપાય છે
૨૧ નીલરેખા	નવલિકાઓ	૩-૮-૦
૨૨ ભૂતકાળના પડછાયા ભા. ૧ લો	"	૧-૦-૦
૨૩ ભૂતકાળના પડછાયા ભા. ૨ જો	"	૧-૦-૦
૨૪ સોરઠની સંધ્યા	"	૧-૪-૦
૨૫ મન્સાનની આહ	"	૦-૮-૦
૨૬ ત્રિલોચન	"	૧-૮-૦

: મળવાનું મુખ્ય સ્થળ :

આર. આર. શેઠની કું. બુકસેલર્સ

૩ શ વ બા ગ, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ : સુ. બ. ઈ-૨

સંસ્કાર ગ્રંથાવલિ

પુસ્તક સાહસીસમું

દરિયાવાટ

: લેખક :

ગુણવંતરાય આચાર્ય

: પ્રકાશક :

આર. આર. શેઠની કંપની
બુક સેલર્સ એન્ડ પ્રિન્ટર્સ
કેશવભાગ, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ-૨.

પ્રકાશક

જુ રા લાલ ર. શેઠ

આર. આર. શેઠની કું.

પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ-૨

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
ગ્રંથગતી કોપીરાઈટ-સંગ્રહ

રૂ. ૪-૦-૦

મુદ્રક

નાથાલાલ મ. સાહ
સ્વાધીન મુદ્રણાલય
સૌરાષ્ટ્ર રોડ, રાણપુર

અ પ ણ

ગુજરાતી સાહિત્યના રસભોગી

એવા મુરખી

શ્રી દયારામ જીસંગભાઈ શાહને

ગુણવંતરાય આચાર્ય

પ્રસ્તાવના

મને શ્રદ્ધા છે કે એક દિવસે ગુજરાતનો સાચો ઇતિહાસ જરૂર લખાશે. જ્યારે એવો ઇતિહાસ લખાશે ત્યારે એનાં પાનાંઓમાં અમુલ્ય દેસાઈનું નામ મહામૂલ અક્ષરોએ લખાશે.

આ કથાનાં પાનાંમાં તો માત્ર ઝાંખી જ થાય છે એ માણસ કાણ હતો તેની, એ માણસે શું જીવનકાર્ય અપનાવ્યું હતું તેની.

પહેલાં જ્યારે મેં કાર્ય હાથ ઉપર લીધું ત્યારે તો એના જીવનની આખીએ આખી કહાણી આપી દેવાની મને ઉમેદ—એટલું જ નહિ, તમન્ના પણ હતી.

જ્યારે આ કથા હું પૂરી કરું છું ત્યારે મને દેખાય છે કે મારે જેટલું આપવું જોઈતું હતું—જેટલું તમારે જાણવું જોઈતું હતું, એના દશ ટકા પણ હું નથી આપી શક્યો.

કારણ એ છે કે અઠાવીસ વર્ષની એ ગુજરાતના મરદની જિંદગીનો એકેએક દિવસ એના જીવનકાર્યને આચારમાં મૂકવાની યોજનાઓ, પ્રયાસો, સાહસોથી ભરપૂર છે.

શક્ય એટલા ટૂંકાણમાં એનું ઘણું સમાવી દેવાની મુશ્કેલી આ કથા મેં જીદી જ રીતે આરંભી હતી, ને જીદી જ રીતે પૂરી કરી છે.

એટલે લુલાઈ ગયેલા ગુજરાતના એક વીર પુરુષની તમને પહેલી પિછાન કરાવવાનો મને આત્મસંતોષ આમાંથી મળે છે.

ને તમને બીજું કંઈ નહિ તો ગુજરાતના એ મહાન નરની કોઈક વાર માદ આવશે તો ય મારો આ પ્રયાસ સાર્થક છે.

બારેક મહિના પહેલાં રાયલ એશિયાટિક લાઈબ્રેરીનાં જૂનાં થોથાં હું બિથલાવતો હતો. ગુજરાતના વહાણવટાને લગતું કંઈ જૂનું પુરાણું સાધન, કથન હાથ આવે તો તે માટે.

અને ગુજરાતમાં ઈસ્વીસનના અઢારમા ને ઓગણીસમા સૈકામાં પ્રવર્તતી ગુલામગીરીનાં કેટલાંક પાનાં મારી આંખે ચડ્યાં.

ગુજરાતમાં ગુલામગીરી હતી. મારા ને તમારા આપ કે દાદાઓએ ધાયું હોત તો નજરે જોઈ શકત. પછી તો મેં એના વિષે આગળ પાછળ જોયું. અને એક શરમનાક એવી પરમ ભયંકર વસ્તુનો મને કંઈક ખ્યાલ આવ્યો. મારી આંખો સાચે જ શરમથી ઢળી પડી. ગુજરાત-મારી ને તમારી ગુજર માવડીના સુંદર ચહેરા ઉપર પશ્ચ કેવા કઠોર બિઝરડાઓ પડ્યા છે !

તમે જાણો છો કે ગુજરાતના રાજાઓ ને ઠાકોરો દુકાળ કે બીજા કોઈ કારણે બેહાલ થયેલા પોતાના પ્રજાઓને ગુલામ તરીકે વેચી નાખતા ?

તમે જાણો છો કે ગુજરાતનાં બંદરોમાં ફિરંગી, ફ્રેન્ચ, અરબ, ઈરાની સોદાગરોનાં વહાણો નાંગરતાં, ને એ લોકો ગુજરાતમાંથી ગુજરાતમાં જન્મેલા ગુજરાતના વતનીઓને ગુલામો તરીકે ખરીદીને લઈ જતા ને દૂર દેશાવરમાં વેચતા ?

તમે જાણો છો કે આવા સોદાગરોના હાથમાં પકડાયેલા ગુલામોને છોડાવવા એ ફોજદારી ગુનો લેખાતો ? મા છોકરાને ન છોડાવી શકે; છોકરો બેનને ન છોડાવી શકે; છોડાવવા મથે તો એ ગુનેગાર ગણાય ને એને અદાલતમાં સજા થાય ?

x

x

x

અને ગુજરાતના વહાણવટાનાં ગૌરવ અને પરાક્રમને હું પૂજારી—મારું માથું આજ પણ ગર્વથી ઊંચું થાય છે; આજ પણ મારી છાતી ગળગળ ફૂલે છે કેમકે ગુજરાતની ગુલામગીરી સામે અવિરત જોહાદ એમણે એકલાએ જ ચલાવી છે.

જ્યારે સુંદર સોદાગરો ને મંગળ પારેખો, મેરુ ખવાસો ને દીવાન અમરજીઓ, લા કુંભાઓ ને વજેસિંહો, વડોદરાના ગાયકવાડો અને કંપની સરકારના એજન્ટો પોતપોતાની ખટપટોમાં મશગૂલ હતા, પોતપોતાની ખુમારીમાં મસ્ત હતા ને પોતપોતાની મોટપમાં મુસ્તાક હતા, ત્યારે કંપની સરકારના પરવાના નીચે હજારો અનાથ સ્ત્રીઓ, બાળકો ને જુવાનોને પરદેશી ને દેશી સોદાગરો વહાણનાં વહાણ જરીને લઈ જતા ને એને મીસરમાં, હાસીનિયામાં, ટયુનિસિયામાં, બગદાદમાં, વેચી નાંખતા !

ત્યારે કંપની સરકારની સુરતની કોઠીને હાકેમ ગુલામગીરીની તરફદારી કરતાં લખે છે કે ‘લડાઈની બરબાદીને કે દુષ્કાળને કારણે બાળકો ને સ્ત્રીઓ ભૂખે મરી જાય એના કરતાં ગુલામો તરીકે જાય એમાં મને કાંઈ અજીબતું નથી લાગતું.’

ત્યારે ઇંગ્લાંડની પાર્લામેન્ટ—દુનિયાભરની પાર્લામેન્ટોની મહા માતા એવો ઠરાવ કરે છે કે : ‘ગુલામગીરીને રદબાતલ કરવાનો જે કાયદો આપણે પસાર કર્યો છે તે હિન્દુસ્તાનને લાગુ પડતો નથી.’

ત્યારે ઇંગ્લાંડની પાર્લામેન્ટ પોતાના કામકાજના શિરસ્તાને જઈ એક નવો નિયમ ઘડે છે કે ‘હિન્દુસ્તાનની અંદરની ગુલામગીરીને લગતા કાગળો, સવાલજવાબો કે એવું કાંઈ પણ લખાણ જે હોય તે પાર્લામેન્ટના મેજ ઊપર મૂકવું, પણ પાર્લામેન્ટની કાર્યવાહીમાં જાપવું નહિ !’

ત્યારે દર વર્ષે છ થી સાત હજાર જેટલા ગુજરાતના પ્રજાજનો ગુલામ તરીકે વેચાતા. ગુલામ તરીકે એક જુવાનની કિંમત સરેરાશ સોથી બસો રૂપિયા થતી; એક સ્ત્રીની કિંમત રૂપિયા ચાલીસથી ચારસો સુધી અંકાતી. એક બાળકની કિંમત સરેરાશ ૨૨ થી ૨૫ રૂપિયા ઊપજતી.

ત્યારે ગુલામીના એક સોદાગરના જહાજ ઉપરથી નાસી છૂટેલા દસ વર્ષના એક છોકરાને આશરો આપવા માટે સુરતની સદર અદાલતે 'ફેજદારી કાયદાના ભંગ માટે' એ માણસોને સાત વર્ષની સજા કરેલી, ને એ છોકરાને અદાલતે ગુલામીના સોદાગરને પાછો સુપ્રત કરેલો.

ત્યારે આ કથાનાં પાનાંઓમાં એક સ્થળે આપેલી જાહેરાત બીમજીની કથા શક્ય બનતી. જાહેરાત બીમજીની આખી કથા સુરતની સદર અદાલતના જૂના દફતરમાંથી એક ક્રમ લેખકે તારવેલી. એ મેં એમને એમ જ મૂકી છે.

—એવે વખતે કંપની સરકારની પરવાનાપ્રથા, ચશમપોશી, દેશી રાજ્યોની લાપરવાહી, ગુજરાતના અગ્રણી મુત્સદ્દીઓની શરમભરી બેદિલી...એ તમામની ઉપરવટ થઈને ગુજરાતનો ખલાસી એકલે હાથે આ કલંકિત પ્રકરણ સામે ઊભો થયો હતો.

* એ બણેલો ન હતો; ફારસીમાં સોરઠી તવારીખ લખી શકતો ન હતો; વસતીના હિતની વાતો કરી શકતો ન હતો; કંપની સરકારના સાહેબો સાથે અંગ્રેજી પત્રવ્યવહાર કરી શકતો ન હતો.

પણ એ જીવ દઈ જાણતો હતો—ને એણે જીવ દીધા પણ છે.

‘દારકાનો વાઘેર, તળાજનો કાળી, પોરખંદરનો ખારવો, વલસાડનો બાડેલો, વલસાડનો દેસાઈ ચાંચિયો ઠયો છે, ચોર ઠયો છે,

ડાકુ હોયો છે. ગુલામોને નસાડવાના આરોપ માટે છેક મિસરને ટયુનિસિયા, હાસીનિયા ને ઈરાનમાં ફાંસીને માંચડે પણ ચડ્યો છે. એક નહિ, બે નહિ...પણ ફાંસીના ગાળામાં અખંડ પ્રવાહ વહેતો રહ્યો છે—એ અભણુ ખારવાનો, ખલાસીનો, વાઘરનો, ભાઠેલાનો...ને છેવટે ગુલામગીરીને હાંકી કાઢીને જ એ જ પ્યો છે.

ગુજરાતની એ ગૌરવકથા છે. આપણે આપણા ગુમાનમાં જેઓને આપણાથી નીચા માન્યા છે, એવા નીચલા થરના લોકોની એક પ્રચંડ ભાવના માટેની ભવ્ય એવી એ પરાક્રમગાથા છે. ગુજરાતના ઇતિહાસની એ અતિ ઉજ્જવળ વીરકથા છે.

અસહાય જુવાનો, અણુજાણુ અખળાઓ ને ફૂલ જેવાં બાળકોની સ્ત્રીસો ને વેદનાની પાછળ કુરબાનીની આગથી જલી ગયેલા એ અનેક વીરો માંહેનો વીરશ્રેષ્ઠ હતો અમુલ્ય દેસાઈ.

સૌથી પહેલી મશાલ એણે ઉપાડી. ને એ મશાલથી એણે મીસર, બગદાદ, ઓમાન, ટયુનિસિયા, હરાની ગોલાખજરોમાં આગ પ્રગટાવી.

હિન્દમાં કંપની ન બોલે, રાજ ને ઠાકોરો ન બોલે, મહેતા કે મુત્સદ્દી ન બોલે; ને ગુલામોના પરવાના ધરાવનારા સોદાગરોને ના કહેનાર આ મુક્તીસોનો સંઘ વળી કોણ ? સત્તાનાં ચક્રો ચાલ્યાં, કાયદાની કલમો ચાલી, પોતાના સોદાગરોની ‘વેપારી સ્વતંત્રતા’ને માટે એને પીઠ દેવા મીસર ને અરબસ્તાન, ઈરાન ને તુરકની ભીંસ થઈ. ગુજરાતનો વહાણવટી ચોર ને ચાંચિયો હતો. એના માટે મુંબઈ, ઓમાન ને મિસરમાં ફાંસીના માંચડા ઊભા કરવામાં આવ્યા. પણ એક વાર પ્રગટેલી મશાલને સાહનારની કમીના ના રહી. ત્રણ વર્ષ સુધી હિન્દી મહાસાગરની દરિયાવાટ સાવ સૂતી પડી ગઈ—ને આખરે ગુજરાતમાંથી ગુલામગીરી ગઈ!

એક મીસરમાં ગુજરાતના પચીસ જેટલા વહાણવટીઓને ગુલામોને

નસાડવાના આરોપ નીચે ફાંસી દેવાઈ હતી. આપણે એમનાં નામ જાણતા નથી.

અમુલખ દેસાઈ ગુલામોને છોડાવવાની પ્રતિજ્ઞા લઈ ને દરિયા-લાલમાં ઝૂક્યો ત્યાં સુધીમાં તે એ મૃત્યુ પામ્યો ત્યારે એણે આઠથી દસ હજાર ગુલામોને છોડાવ્યા હતા.

અમુલખનાં સાહસોની કથા રોમાંચક છે. કેરોમાં ધોળે દિવસે ધાડ પાડીને એ ચારસેક જેટલા ગુલામોને છોડાવી ગયો હતો.

‘ગુલામી કેવી હોય એનો ખ્યાલ ન હોય તો આપવા માટે’ એ ટ્યુનિસિયાના હાકિમને ભર બપોરે પકડી લાવ્યો હતો, ને ત્રણ દિવસ એને ગુલામોના ગુલામ તરીકે એણે રાખ્યો હતો.

એક મહા કાવ્યની પ્રેરણા માગી લે એવી એના જીવનની રોમાંચક કથામાં યે એક પ્રકરણ વધારે રોમાંચક છે.

હઅસીનિયાની એની ધાડ. હરારમાં એ પડ્યો. ગોલાખજર લૂંટીને સળગાવી. ત્યાંથી છોડાવાયેલા ગુલામો લઈને હઅસીનિયા સંસ્થાનની અંદર એ સીધો પડ્યો. સહેરેશહેરમાંથી છોડાવાયેલા લગભગ પાંચેક હજાર જેટલા ગુલામોને સાથે લઈને એ હઅસીનિયાની સરહદ પાર કરી ગયો.

એકાદ સાથીની દગલખાજીથી અમુલખ મીસરમાં પકડાયો, અને એને ફાંસી મળી.)

મારા આ પુસ્તકમાં કાંઈ નથી. એક વાર પણ આવો જવાંમદ્દ હતો, એ તમને ખ્યાલ આવી જાય તો ય મારો પ્રયાસ મને ગનીમત લાગશે.

૨૫-૫-૪૪
માદુંગા

ગુણવંતરાય આચાર્ય

हरियावाट

અનુક્રમ

૧	ગોપીની વીતકકથા	૯
૩	જગજીવનના અંતરની કેટલીક વાતો	૫૦
૪	માધવી પોતાના જીવનની કહાણી કહી જાય છે	૯૧
૫	સોદાગર નોશેરવાનની ગવાહ	૧૩૧
૬	શાવૃક્ષની બહુ ટૂંકી વાત	૧૭૨
૭	હીરજી કાકા ઝાંખી આંખે જૂની વાતો જુએ છે	૧૭૮
૮	રામી પોતાની રામકહાણી કહે છે	૨૧૭
૯	જાડેજા ભીમજીની આપવીતી	૨૨૪
૧૦	માધવીની કહાણી	૨૪૩
૧૧	ગોપીની આત્મકથા	૨૬૬
૧૨	કથા-માધવીએ આરંભેલી ને અમુલખે પૂરી કરેલી	૨૯૬

નોંધ:-મુદ્રાક્ષતની મુશ્કેલીએ પ્રકરણ નંબર ખીન્ને લખવાનું અને છાપવાનું રહી ગયેલું છે. આથી વાચકોને વિનંતિ છે કે તેમણે પ્રકરણ ૩ થી ૧૨ સુધી ગણવાને બદલે ૨ થી ૧૧ સુધી ગણવાં

ગોપીની વીતકકથા

કાલે મારે ત્યાં જમનાદાસ શેઠ આવ્યા. જમનાદાસ શેઠ મોટા માણસ. એ દારકાના રાગ તરીકે ઓળખાય છે. દારકા ઉપર વડોદરા સરકારની હકૂમત છે એ હું જાણું છું. હું બાઈ માણસ રહી એટલે મને નાની નાની વાતોની ખચર ન હોય, પણ વડોદરા સરકારનું દારકા ઉપરનું રાજ એ તો મોટી વસ્તુ છે. એનાં મૂળ ઊંડાં છે, એના ફણગા ન્યારા છે, ને એના બેદ તો કો'ક અંદરનો જાણનારો ખોલે ત્યારે ખરો. પણ આંહી એ વાતને અવકાશ નથી.

હું તો એમ કહેવા માણું છું કે દારકા ઉપર વડોદરા સરકારની હકૂમત છે, ને એ હકૂમત ઉપરની ગોરી હકૂમતનો પણ વાવટો ત્યાં ફરકે છે. વળી દારકામાં મંગળ પારેખ જેવા શાહસોદાગર વસે છે. દારકામાં માણેક શાખાના વારસો ય વસે છે. આ બધું ય સાચું, છતાં એમાંથી કોઈ દારકાનો રાગ નહિ કહેવાયો. દારકાનો રાગ એક, ને એ જમનાદાસ શેઠ. લખપત, માંડવી, ખંભાત, પોરબંદર, ઘોઘા, વલસાડ, આમાન, મરકત, ખસરા, ને જંગબાર જેવાં રતનાકર

મહારાજનાં ચોવીસ અંદરમાં રણુછોડરાયની વીરહાક સંભળાય છે, ને રણુછોડરાયની ત્રિકાણાકારની સફેદ ધળ ફરકે છે. ને જ્યાં રણુછોડરાયની ધળ ફરકે ત્યાંથી જમનાદાસ શેઠની હૂંડી પાછી ફરે નહિ.

દરિયાલાલનાં સાઠ અંદરો ગોવા, મુંબઈ, કોચીન, માલદીવ, રંગુન, સિંગાપુર, જાવા, સુમાત્રા, કંતાન, કુ-ચુ, જેવાં સાઠ અંદરોમાં રણુછોડરાયની ધળ લહેરાય ને જ્યાં રણુછોડરાય ત્યાં જમનાદાસ શેઠ.

જમનાદાસ શેઠ દારકામાં સમુદ્રનો ધંધો સાત પેઢીનો કરે છે. આજ તો કદાચ તમને સમુદ્ર એટલે શું એનો પણ ખ્યાલ નહિ હોય. સમુદ્ર એટલે દરિયાખેડ કરતા વહાણને સામાપારની સફર માટે જે કાંઈ સરંજામ જોઈએ એ પૂરું પાડવાનો ધંધો.

સફરી જહાજના પાટિયાંની સાંધમાંથી પાણી ઝમે નહિ માટે એમાં રૂની વાટો પૂરવાથી માંડીને બધું જ કામ જમનાદાસ શેઠ કરી આપે. વહાણને આખું ઊંધું પાડીને જનનાર ઉપર બાજેલી લીલ, સેવાળ ને એને બાજેલાં છીપલાં, કોડાં વગેરે સાફ કરવાં હોય તો જમનાદાસ શેઠનો વહાણવાડો હતો. ફૂવાથંબ સમારવો હોય, ફેરવવો હોય, સઢનાં પોત જોઈતાં હોય, ભરોસાદાર આલાદ જોઈતી હોય તો પૂછો જમનાદાસ શેઠને. સઢનાં પોત વણનારા શેઠના ખાસ વણકરો દારકામાં વસતા હતા.

ભરોસાદાર ખારવો જોઈતો હોય, ઈમાનદાર માલમની બીડ હોય કે જાતવાન નાખુદાની જરૂર હોય તો ય જમનાદાસ શેઠ પૂરાં પાડે. વહાણ બાંધવાં હોય, વીમો ઉતારવો હોય, હૂંડી લખવી હોય તો એ જમનાદાસ શેઠનાં કામ. અંદરઅંદરના વાંધા પતાવવા હોય ત્યારે એ ય પક્ષનો નેક વિશ્વાસુ પંચ જમનાદાસ.

ખોવાઈ ગયેલાં વહાણો, લાપતા છડિયાં, ઓળધોળના માલના

વાવડ મેળવવા હોય તો એ જમનાદાસ સિવાય બીજાથી ન બને.

દરિયાલાલની આંખ ને આંટના અવતાર જેવો જમનાદાસ શેઠ સાચે જ દારકાનો રાજા લેખાતો હોય તો એમાં કાંઈ નવાઈ નથી.

જમનાદાસ શેઠ મારે ત્યાં મને મળવા આવ્યા. સાચેસાચ મારા જેવી એક રાંક ને બજેલી ઝળેલી વિધવા ડોસીને એમણે યાદ કરી એ પણ મને તો બહુ જ લાગે છે !

દુનિયાને સ્ત્રીઓની તબિયતની પરવા તો નથી. એમાં પણ વૃદ્ધ વિધવા એટલે એતો તો દુનિયાને ખપ પણ શો હોય ? ભલા એટલું તો તમારી છાતી ઉપર હાથ મૂકીને સાચેસાચું કહો, હિંદુ સંસારમાં વૃદ્ધ ને કંગાલ વિધવાથી વધારે નકામું બીજું કાંઈ છે ? હીણકમાઉ દોકરાની વહુનો પણ કાંઈક તો ઉપયોગ છે ખરો; વિધવા ડોસીનું કાણુ પૂછે છે ?

એટલે તો જમનાદાસ શેઠ કાશીની જગ્યાએ બાળબચ્ચાં સાચે નીકળ્યા ત્યારે બાળબચ્ચાંને ભર્યમાં રોકીને પોતે ખાસ વલસાડ આવ્યા—મને મળવા, એ મને બહુ સારું લાગ્યું.

હું આ દુનિયામાં એકલી છું. આજ વરસો થયાં મોતની રાહ જોવા કરું છું. છતાં મંદવાડ પણ આવતો નથી. મારો કાંઈ કરતાં કાંઈ પરિવાર પણ નથી.

એટલે મને તો જમનાદાસ શેઠ આવ્યા એટલે જાણે ગોળનાં ગાડાં મળ્યાં ! સવારના પાંચ વાગે બિઠીને અમે વાતો કરી તે છેક રાતના બાર વાગ્યા ત્યાં સુધી. મને વખતનું લાન ના રહ્યું. એક દિવસને માટે જાણે કાળ પણ થંભી ગયો !

‘આ !’

૧૨ : દરિયાવાટ

જમનાદાસ શેઠ મને ‘બા’ કહે છે—મને એક કંગાળ વિધવાને એ ‘બા’ કહે છે ! એ મોટા શેઠ છે. રાગ મહારાજનો એને પૂછે છે. ભલભલા વહાણવટીઓ એના પગ ચાટે છે, મોટા મોટા નાણુદારો એની ખુશામત કરે છે ! એમાંય લાખ રૂપિયા એ તો એને મન માખીના કરડ જેવા છે.

એવો એ શિયો મને ‘બા’ કહે છે—મને—જેની પાસે ખાવા ધાન નથી, સીમમાં ખેતર નથી, ગામમાં ઘર નથી. જમનાદાસ શેઠ મને દર વરસે હજાર રૂપિયા આપે છે એટલે મારું વહાણ ખરાબે ચડ્યું છતાં તરતું તો રહે છે !

‘બા !’ જમનાદાસ શેઠ કહ્યું, ‘તમને ઘણા વખતથી મળ્યો ન હતો એટલે આજ તો ખાસ આવ્યો છું. મનમાં થયું કે બાને મળતો જાઉં, તબિયત પૂછતો જાઉં.’

‘મોટી મહેરબાની કરી, શેઠ !’ મેં જવાબ આપ્યો. ‘તમે તો મારા ઉપર અહેસાન...’

હાથ ઊંચો કરીને શેઠ મને વારી.

‘બા ! એક દિવસ એવો આવશે કે જ્યારે અમારી કાયા મોટે ગામતરે નીકળી પડશે. પછી જમનાદાસ શેઠ કે શેઠ જેવા : હજારો બીજા શેઠો મરી જશે. એ મરી જશે એટલે એમનાં કરતૂતો પણ ભુલાર્ધ જશે. પછી તમે કોઈ વાર જમનાદાસની વાત કરશો તો સાંભળનાર પૂછશે : કયો જમનાદાસ ? પણ બા ! આપણો આ દેશ ઊભો છે ત્યાં સુધીમાં તો બીજાં લાખો નામો વિસરાઈ જશે. ત્યારેય બા ! તમારું નામ લોકોને યાદ રહેશે.’

થોડી વાર ચૂપ રહ્યા પછી શેઠ મને કહ્યું : ‘બા ! તમે તમારી વાત લોકોને કહો ને ?’

‘હું કહું? મારે શું કહેવા જેવું છે? ને કહું તો ય ભૂદી વિધવાની વાત માને કાણુ? હવે તો નવા રાગ આવ્યા, નવાં તંત્ર આવ્યાં, નવા જમાના આવ્યા, નવાં વહાણુ આવ્યાં. દુનિયા આપી નવે ચીલે ચડી ગઈ ત્યાં મને કાણુ ગણુકારશે?’

‘તમારી વાત સાચી છે, બા! એમ બને કે આજ તમારી વાત કાઈ ન સાંભળે. એમ બને કે પચાસ વરસ નહિ સાંભળે. લોકો આજે નવે રવાડે ચડ્યા છે. પણ બા, તમે ય જાણો છો ને હુંય જાણું છું કે નવી સ્વાઈનનાં વલોણાંમાં માખણુ નથી ગિતરતું. થાકીને લોકો નવી સ્વાઈનને ઊંચે મૂકી દેશે ને જૂની સ્વાઈનને સંભાળશે. એક દિવસ પાંચ વરસે, પચીસ-પચાસ-સો વરસે પણ લોકોને સમજશે કે, નવું ભૂતી જઈને, જૂનું જ્યાંથી અધૂરું મૂક્યું છે ત્યાંથી આગળ ચાલવા-માં જ આપણું ભણું છે. ત્યારે બા, લોકો તમને યાદ કરશે; સંભારીને કદાચ રોશે. કદાચ ન રૂંચે તો ય તમને મનમાં પ્રેમથી પૂજશે તો અચૂક. એ દિવસને માટે બા, તમે હમણાં કાંઈક તો લખી જાઓ ને?’

શેઠ આવ્યા હતા તેવા ગયા. પણ પાછળ મારા મનમાં સળવ-ળાટ મૂકતા ગયા. હું મારી વાત લખું? દટાઈ ગયેલી આશા, અભિ-લાષા, શોક, અફસોસનાં ભૂતોને ફરીને જગાડું? ભૂત જગાડવાં સહેલાં છે, શમાવવાં અઘરાં છે. જૂના જખમો ફરીને ઝરતા કરું?

મને લોકો ભૂતી જાય, મારા મોત પછી પણ હું ભુલાયેલી રહું, ને કદાચ સો વરસ પછી ય ન ભુલાયેલી રહું; તો યે શું? મારા જેવી વિધવાને એ બધાથી લાભ શો?

પણ અમુલખ...અમુલખ...અ...મુ...લ...ખ, મારો જોધાર અમુલખ, મારો જોરુલા, ધૂવાંધાર...હું સાઠ વરસની ડોસી! કાયા સુકાઈ, મન બળી ગયાં. તો ય એ નામથી મારું પાતળું લોહી પણ

૧૪ : દરિયાવાટ

ગરમ બની જાય છે. મારી આંખો સળગી ઊઠે છે. દુશ્મનોની કતાર— ફાંસીનો માંચડો...ઉપકારના બદલામાં ઘોર દગલબાજી...ફાંસીનું લાલ-ચટક દોરડું ને પવનમાં ઊડનારો મારો અમુલ્ય મુડકું બનીને હવામાં લટકે છે ।

સરકાર એને નિન્દે છે; સરકારને પગલે પરણેલી વહુ જેટલી વફા-દારીથી ચાલતા ગાયકવાડ એને ગાળો ભાંડે છે. જેટલાને જાહેરમાં ખોલવા ચાલવાનો હક્ક છે એ બધા એનો તિરસ્કાર કરે છે....

સુરતની હોડીવાળા સાહેબ કાયદાનાં થોથાં ઉથલાવે છે, ને મારા એ જોધારમલ આદમીને ગુનેગાર જણાવે છે. એને ચોર ને ડાકુ કહેવામાં આવે છે.

એનાં ખોરડાં ખાલસા થાય છે ને એનાં ખેતર લિલામ થાય છે. એના ભાઈબિંધોની પાછળ ખાનગી જસૂસો ભમે છે, ને એનો પછેડો મેં ઓઢ્યો એટલે મનેય સરકાર જેલમાં બેસારી દે છે.

આઠ વરસે એ જેલમાંથી હું પાછો આવું છું ને દુનિયાની રૂપ બદલાઈ ગયેલી ભાણું છું. જોરાતા પવનની સામે જંગ ખેલતા સમદરના મહારાજસમા સાત સાત તેસરિયા સઢની પાંખથી પાંખાળા ગરુડ જેવા ગંજાઓ અદૃશ્ય થાય છે. નવખંડમાં નામના કરનાર ને બધેકાની કરામતના નમૂનાસમા બગલાઓ પણ હવે દેખાતા નથી.

મારા અમુલ્યની પાછળ જાણે એમનેય ફાંસીગરા ભેટી ગયા. અમુલ્યની પાછળ જાણે આખો એક જુગ ખતમ થઈ ગયો.

હું વિધવા જૂની આંખે નવા તમાશા જેડું છું. જૂનું મારાથી ભુલાતું નથી; નવું મારાથી સમજાતું નથી. એ બે વચ્ચેનો મેજ મને ક્યાંય દેખાતો નથી. જાણે જૂનું એક રાતમાં પાતાળમાં ડૂબી ગયું ને નવું એક રાતમાં પૂર લલકામાં ચાલતું થયું.

પણ કદાચ કોઈકને એ મેળ સમજાય; કદાચ કોઈકને જૂનું જાણવાનું ગમે. ત્યારે એ જમાનાના એક સમરથ જણને એ સમજે. એ સમજે ને બીજાને સમજાવે, ને ત્યારે લોકો સમજે કે ફાંસી દીધેલા બધા ડાકુ નથી હોતા, બદમાશ નથી હોતા, ચોર નથી હોતા, ને દુશ્મનના હાથમાં પકડાયેલા બધા કાયર નથી હોતા.

મને લખતાં આવડે છે. મારા કાકાની નેમ મને કોઈ મોટા રાજની રાણી કરવાની હતી, એટલે લખતાં વાંચતાં મને શિખવાડેલું.

મને બીજું કંઈ નહિ તો કામ તો મળશે. જૂતકાળને ફરીને હું જાણે નજરોનજર પણ જોઈ તો શકીશ.

જમનાદાસ શેઠ ભલે આગ્યા. ભવિષ્યમાં તો જે થવાનું હશે તે થશે, આજ તો મને કામ મળે છે. લખવામાં મારી ભૂલચૂક થાય તો મને દરગુજર કરજો. હું લખવા ખાતર નથી લખતી; હું તો કેવળ શ્રાદ્ધ કરવા માટે જ લખું છું.

મારું નામ ગોપી ને મારું વતન વલસાડ. આજે જો તમે મને જુઓ તો તમને કદાચ એમ ન પણ લાગે કે હું એકદા જુવાન હોઈશ ને એકદા મારી કાયાના ફૂવાથંભ ઉપરથી જોખનના સઠ ફરફરતા હશે.

પણ થોડું લખ્યું બહુ કરી માનજો. સાચે જ હું એક વાર જુવાન હતી.

એ તળાવમાં કમળનાં ફૂલ ખીલે છે ને એ તળાવના કાંઠા ઉપર સોળ સત્તર વર્ષની એક કુમારિકા બેસી છે. એનો જમણો પગ સહેજ પાનીથી ભીંજો ને અંગૂઠા ઉપર ટેકવેલો છે. એના લાંબા હાથે ફરીને એ તળાવમાં ચણાના દાણા નાખે છે ને એનું ગોરું ગુલાબી લંબગોળ મોં જરા આગળ ઝૂકતી ડોકતી કમાન ઉપરથી નીચેનાં પાણીમાં દોડતાં માછલાં જુએ છે.

અત્યારે પણ મારા કાનમાં ભણકારા પડે છે એ તીણી ધૂમનાઃ
'ગોપી ! ગોપી !' મારો ભાઈ છોટું દોડતો આવે છે. દૂરથી પણ હું
જોઈ શકું છું કે એના ચહેરા ઉપર ગુસ્સો છે.

એ આવે...દોડતો દોડતો... ધૂમ પાડતો... ગોપી...ગોપી...
ગો...મારા કાનમાંથી ભણકારા જાણે ઊડી જાય છે. ચાર દિવસ પછી
મારો ભાઈ મરી ગયો !

અમારા ગામના પાદરમાંથી ઓરંગા નદી વહે છે. કાંડા આગ-
ળથી જેમ હથેલી પહોળાય એમ એનો પ્રવાહ ગામથી એકાદ માઇલ
છોટું પહોળાઈ જાય છે. હથેલીમાંથી જેમ નાના મોટાં આંગળાં નીકળે
એમ એના પહોળા પટમાંથી નાળો વહે છે તે એ બધી દરિયામાં
પડે છે. એ નાળોમાંની એક મોટી ભળમાંથી દરિયાની ભરતીનાં
પાણી નીકળે છે તે ઓટનાં પાણી ઊતરે છે. એમાં મોટાં મોટાં વહાણો
દૂર દેશાવરનાં ઘાકડાં લાવે છે તે દૂર દેશાવર લઈ જાય છે.

પ્રવાહ જ્યાં હથેલીની જેમ ફેલાવા માંડે છે, ત્યાં લાગડા કરીને
ભાડેલાઓનું ગામ છે. દૂબળાઓનાં ખોરડાં પણ ત્યાં છે.

ઓરંગાની ફાંગમાંથી વહેતી નાળોમાં નાવડીઓ તરી શકે છે તે
સહેલાણીઓ તરાવે છે.

મારી આંખ આગળ એક નાવડી તરે છે. મોરના મોર સાથે
મોટા રૂમાલ જેવો સદ બાંધ્યો છે. નાની છતેડી ઉપર એક છોકરી
બેઠી છે; પવનમાં એના વાળ ઊડે છે, એની ઓઢણી ઊડે છે, એના
ગોરો લંબગોળ ચહેરા લાલ લાલ થઈ ગયો છે. જાણે ઉમંગ એના
રોમરોમમાંથી નીતરે છે.

તે પાછળથી એક વૃદ્ધ જન દોડતો આવે છે. એના સફેદ વાળ
હવામાં ફરફરે છે. એની કાયા કંપે છે; એનો અવાજ કંપે છે.

‘ગોપી ! ગોપી ! જલદી કાઠે આવ. તારા લાઠીને એકાએક કાંઈ થઈ ગયું છે.’

એ વૃદ્ધ જન એ મારા હીરજીકાકા. એમની વાત ખોટી ન હતી; સાચી હતી. મારો લાઠી છોડુ મરી ગયો હતો !

લખવા માંડતાં જ શરૂ થી જ કલમ કાબૂમાં નથી રહેતી; મગજ સમતોલ નથી રહેતું. જૂના ચિતાર આંખેઢૂંખ ખડા થાય છે ને હું ભાન ભૂતું છું. આમ તે કેમ કરીને મારી કહાણી પૂરી થશે ? એક માત્ર છોડુના મૃત્યુ ઉપર હું ઉશ્કેરાઈ જાઉં છું, ને મારે તો એક પરમ ભયંકર પુરાણ આપું જ આલેખવાનું છે. એ આંધળી બનવા માંડેલી આંખો ! હું આજે જે વાતો લખું છું તે આજે જ નથી બનતી. ચાલીસ વરસ ઉપર એ વાતો બની ગઈ છે. આજે ફરીને કાં એ ઝેરનાં ચિતરામણુ જાગતાં કરો અને મારા હૈયાને ભાન ભુલાવો ? ભૂતકાળ બળીને ખાક થઈ ગયો છે. એ ખાક-માંથી નવાં પૂતળાં કાં ઊભાં કરો ? કાં તમે આંસુ પાડો ? મારાથી લખાતું નથી, લખાશે નહિ. ને નહિ લખાય તો મારો અમુલ્ય ફરીને જીવતો કેમ થશે ? એનાં કપરાં કમોતની દુશ્મનાવટભરી બેઠજીતી ઉપર સાચી હકીકતોની ધ્વનિભરીની વલંદી કાણ બિજાવશે ?

મેં કહ્યું તેમ મારું નામ ગોપી ને મારું વતન વલસાડ. તમે જોઈ લીધું હશે કે મારા લાઠીનું નામ છોડું હતું. મારા કાકાનું નામ હીરજી કાકા. માઆપ બેય અમારા નાનપણમાં મરી ગયાં હતાં. હીરજી કાકા પોતાને અમારા લાઠીબહેનનું વાલીપણું મળ્યું હતું. કાકા પોતાના મનમાં પોતાને અમારા બાપને સ્થાને માનતા હતા. વીરજી દેસાઈના મથહૂર કુટુંબના એ અનુભવ અને વયથી વૃદ્ધ એવા મોભી હતા.

વીરજી દેસાઈ એટલે મારા વડીલ. પરંતુ મારા વડીલ કરતાં પણ એ અનેકગણા વિશેષ હતા. એ પોતાને વલસાડ, અમલસાડ, દહેજી વગેરે વગેરે ગામગામડાંઓની આબાદીના નાખુદા માનતા હતા. મારા પિતાને મોટેથી મેં સાંભળ્યું છે કે એ પોતાને વલસાડના લાકડાના વેપારના રાજા માનતા હતા. વલસાડની ખેતીના કુલગોર લેખતા હતા. વલસાડને એક નાના ને અજ્ઞાત ગામડામાંથી જાગતું બંદર પોતે બનાવ્યું હતું, એવું એમને આત્મજ્ઞાન હતું.

અને આજ પણ મારા હીરજી કાકા કહે છે: ‘વલસાડ ! વલસાડ એટલે આપણે. આપણા થકી વલસાડ જીજીયું છે.’

હું પોતે તો ઐરીની જાત. કુટુંબના પુરુષો જે કહે તે શ્રદ્ધવાક્ય એમ માનવાને ટેવાઈ ગયેલી ગુજરાતજી. એટલે મને તો વારંવાર એકની એક વાત કુટુંબજનો પાસેથી સાંભળવાને કારણે મને પણ પાકી જ ખાતરી થઈ ચૂકી હતી કે વલસાડ એટલે વીરજી દેસાઈના કુટુંબનો ગરાસ. વલસાડ એટલે અમારા ખિસ્સાનો લાકડો.

કોઈ કોઈ વાર હીરજી કાકા વાતોના રંગ ઉપર ચડે છે. શિયાળાની ટાઢ પડે, બહાર હેમાળો વરસતો હોય અથવા તો દરિયામાં આખરમાં તોફાન ગાજતાં હોય, બગલાઓ ને મંજીઓ ભાગડાના બારામાં ભરાઈ બેઠી હોય, મધરાતે છજેલાં છોકરાં ચીસ પાડે એવો શિયારો આંખાવાડિયામાં બીભો ચિરાતો હોય ત્યારે અમારા હીરજી કાકા અમને વહી ગયેલા જમાનાની—અમારા વડીલની જીવાનીની વાતો કરે.

ડાંગના જંગલના ચાર પાંચ બીલો સાથે અમારા બાપ જીપડે. બીલોના હાથમાં તીરકામઠાં હોય, એમના ખભા ઉપર તાડીનાં ધડિયાં હોય. વડીલના હાથમાં રફલ હોય અને વડીલ શિકારે જીપડે. પણ એ શિકાર કોનો ? કોઈ જનાવરનો નહિ; જીવતાં માણસનો.

હીરજી કાકાના શબ્દામાં કહું તો માણસ ને જનાવરમાં ફેર એટલો કે જનાવરને ચાર પગ છે, માણસને બે પગ છે; આકી જેમ જનાવરમાં પણ ગધેડા, બળદ, પાડા, બકરા, ઘેટા, વાઘ ને સિંહ છે તેમ માણસમાં પણ બળદ, પાડા, બકરા, સિંહ વગેરે છે.

આ રાવળું—આ એડો—મહીકાંઠાના કો'ક ગામડાની સીમમાં પડે, સાબરકાંઠાના કો'ક કોતરામાં પડે કે રેવાકાંઠાના જંગલમાં લપાય. ત્યાંથી કાળી, વાઘરી, ઠાકરડા જે કોઈ હાથમાં આવે એને પકડે. રાતના મુસાફરી કરે ને દિવસના વગડામાં રહે; એમ પાછા આવે. ને આવી રીતે પકડેલાને દૂમગા કરીને ખેતીના કે મજૂરીના કામમાં વળગાડે.

આમ દૂમગાઓ ભેગા કરી કરીને વીરજી દેસાઈએ વલસાડને વધાયું. કેરી ને ફળફળાદિની ખેતી કરી. ઓરંગા નદીનાં વહેન વાળ્યાં; દરિયાને વલસાડની પાસે લાવ્યા.

વૃદ્ધાવસ્થામાં પછી વીરજી દેસાઈ છાતીએ હાથ મૂકીને કહેતા :
'વલસાડ! વલસાડ એટલે હું; વળી બીજો કાણુ?'

પણ વલસાડમાં વીરજી કાકાની ઉપરવટ થઈને રહેનારો, વીરજી કાકાની સોનાની થાળીમાં લોઢાની મેખ જેવો એક બીજો માણસ રહેતો હતો. એનું નામ વલ્લભજી. એ પોતાને બે માથાંવાળો કહેતો હતો.

દાદાગીરીના જેટલા ધંધા એટલા દેસાઈના. ને એમાંથી ધણુખરા ધંધા વલ્લભજી કરતો.

વલસાડથી અરધોએક ગાઉ દૂર ભાગડા ગામ છે. ઓરંગા નદીનાં પાણી પહોળાઈને હથેળીમાંથી આંગળાં વહેતાં હોય એમ નાની મોટી

૧૦ : દરિયાવાટ

નાળો વાટે દરિયાને મળે છે. નદીની એ ફાંગ ઊપર ભાગડા ગામ છે, અંદર છે.

ગામમાં ભાડેલાની વસતી છે. ભાડેલા એટલે ખારવા; ને ખારવા એટલે વરસમાં આઠ મહિના દરિયામાં રહેનારા. વલ્લભજીને આ ભાડેલાઓ સાથે સારાસારી. ને એની મદદથી દરિયામાં એણે કાંઈક કાળાં-ધોળાં કરેલાં.

એક બે ખારવણો ગૂમ થઈ હતી, ને એક બે ખારવા વલ્લભજીની પાછળ પડ્યા હતા. ધોધાનાં એક બે વહાણો ગૂમ થઈ ગયાં હતાં ને ભાવનગરનાં માણસો વલ્લભજીની શોધ કરતાં હતાં. સુરતનો એક વેપારી વહાણમાં બેસીને ક્યાંક જતો હતો, એ અદ્દરથી ઊડી ગયો ને એની સાથે કેટલોક અવેજ પણ ઊડી ગયો. ને એકંદરે વલ્લભજી જેટલું વલસાડમાં રહેતો એના કરતાં વલસાડની અહાર વધારે રહેતો.

સાંભળેલી વાત છે, સાચી ખોટી રામ જાણે. પણ મુંબઈની મોટી જેલમાં પણ એને ત્રણ ચાર વરસ સુધી સરકારે પૂરી દીધો હતો.

પણ પછી સરકાર ને વલ્લભજી વચ્ચે મનામણાં થયાં. વલ્લભજીએ દરિયામાં ડોકું સરખું કાઢવા સામે સોગત લીધા ને સરકારે એને ખેડવા ખેડાવવા માટે મસ જમીન આપી.

‘વઢ, નહિતર વઢનાર દે’ એવા અમારા વડીલ વીરજી આપા; ને એવો આ સાત સમદરનો ઉતાર વલ્લભજી ડાંડ. તમાશાના તરગાળા બે ય હાજર ને પછી તમાશાને તેડાં તો હોતાં નથી.

પછી જસાયિદી, ને સીમના વાંધા, ને પાણીના કળિયા ને વાડના કળિયા, મારગના કળિયા, ખાતરના કળિયા, સીમની બેળના કળિયા—માણસ બે પણ કળિયા પચીસ બેય વચ્ચે ઊભા થયા.

એમાં ગામમાં કાઠકિને તેજેદ્રેષ હોય, કાઠકિને રંગ હોય, કાઠકિને સિસકારવામાં મગ્ન હોય, કાઠકિને વીરજ દેસાઈ સામે કાંઈ વાંધા હોય, કાઠકિને વલ્લભની સામે વાંધા હોય.....વલસાડમાં જાણે ઊભા ચીરા પડ્યા ને દેસાઈનું મહાભારત વલસાડના ધરધરમાં, શેરીશેરીમાં, સીમમાં ને આંખાવાડીમાં જામવા લાગ્યું.

એકના દૂખળા ને બીજાના ભાઠેલા. એટલે ગામના ભારત-પુરાણમાં હોમવાનાં લાકડાંની તો બેયને ખોટ નહિ.

વળી બેયના ધંધા જીવાનીમાં જાડુબના. ને એના ઉપર સરકારી બંધ લાગેલા. બેયના હૈયામાં ભાંગફેડ કરવાની વાનરવૃત્તિ પૂર જોશમાં એટલે પછી આગતે ઉભરાવનારા તેલનોય વાંધો નહિ.

આમ વલસાડ ધંધાદારી ગામને બદલે પાધરમાં દુશ્મન પેસી ગયા હોય એવું ગામ જાણે બની ગયું. હથિયાર વગર કાઠકિ ફરે નહિ. તકરાર વગર કાઠકિ માણસ વાત કરે નહિ. વોળાવિયા વગર કાઠ બહાર નીકળે નહિ. દશ બાર વરસમાં તો કપક મારામારીઓ, દશબાર લૂંટ, ચારપાંચ ખૂન ખરચ ખાતે નોંધાઈ ગયાં. તકરારની એટલી ખરાબત વધી ગઈ. ને પહેલાં ડેલીના ઊંબરની તકરાર મરજદ રાખતી; હવે તો એણે ચૂલાનો મલાજે ય છોડી દીધો. પહેલાં આ કળિયો આબરુદાર ઘરનાં બૈરાં જેવો હતો; હવે એ ભાગડાની ખુદ્દી ખારવણ જેવો બની ગયો.

અમારા હીરજી કાકા તો જાણે કાઠકિ લડાઈમાં જતા હોય એમ સાજ સજીને ધરબાર નીકળતા. સૌથી નીચે ચામડામાં ૩ ભરેલી ડગલી પહેરે; પછી માથે પહેરણુ પહેરે. કપડાં નીચે ડગલીમાં એક નાની પિસ્તોલ રાખે, એક છૂરી છુપાવી રાખે. હાથમાં કાનની બૂટને અડે એવડી ઊંચી ને કાંડા જેટલી જડી ડાંગ રાખે. ને ડાંગને પણ છાશ પાય ને તેલ પાય ને માખણ પાય ને કંઈકંઈ તૂત કરે. માથે

પહેલાં પિત્તળનું ઢાલિયું મૂકે; પછી માથે ઘોળાલા જેવી પાથડી આંધે. ડાબા હાથનાં આંગળાંમાં લોઢાના અણીદાર અકોળા ચડાવી રાખે. પગના જોડામાં ય લોઢાના ખીલા ને લોઢાની નાળ જડાવે. આમ હીરજી કાકા જોધાર જાણુ બનીને દુશ્મનના ગઢમાં લડાઈના સદેશો લઈને કાઈ સિપાઈ જતો હોય એમ ફરવા નીકળે.

મારો ભાઈ છોડુ આવી ટાપટીપ કરતો નહિ. એના કાંડામાં કૌવતની કમી ના હતી, પણ એની જીભમાં બેવડું જોર હતું.

વીરજી દેસાઈના વારસ તરીકે એ પોતાને વલસાડનો રાજા માનતો હતો ને કોઈની સાથે વાત કરવામાં એ રાજાપાઠમાં જ વાત કરતો.

કોઈક વાર હું એને કહું પણ ખરી: ‘છોટુભાઈ! વીરજી અદા ય મરી ગયા ને વલ્લભો ડાંડ પણ મરી ગયો. કન્જિયાનું મોં કાળું કરો ને?’

મને એ જવાબ દે: ‘એન! તું છોકરીની જાત. મરદના વહેવારની તને ખબર ન પડે. તકરાર કરતારા મરી જાય પણ તકરાર કોઈ દિવસ મરતી નથી.’

ને છોડુનો જવાબ સાંભળી હીરજી કાકા એનો વાંસો થાળ-ડતા: ‘વાહ મારો સિંહનો બેટો! નાક જાય પણ નોક ન જાય; જીવ જાય પણ રંગ ન જાય!’

ભલા હીરજી કાકા આમ ચડાવે પછી મારું તો છોડુ શાનો સાંભળે? વાંદરો દારૂ પીએ પછી.....

છોડુ આમ તો મારાથી બેએક વર્ષ નાનો છે. પરંતુ એની અદાર વરસની ઉંમરમાં એનો દિમાગ ધુમાડી ગયેલા જુવાન જેવો છે. તરવાર વગર તો બહાર નીકળતો નથી, ને ગાળ વગર કોઈની સાથે વાત કરતો નથી.

એક તો ચડતી જુવાની. માયાપની દખલાળ નહિ, ને પૈસાનો પણ વાંધો નહિ. એટલે છોટુનો મિત્રજ વઢકણી વહુએ દીકરા જણ્યા જેવો રહેતો હતો. મેં એને ઉછેરીને મોટો કર્યો છે. હજી ગઈ કાલ સુધી તો એ મારા ખોળામાં માથું નાખીને રોવા આવતો ને સૂવા આવતો. આજ એને મન એ કોઈ મોટો બાજ બહાદુર છે, ને હું તો એક 'બૈરી' છું.

એને કેટલીક કુટેવ પડી ગયાની પણ વાતો મેં સાંભળી છે. એ દારૂ પીએ છે; એની સોબત ખરાબ છે; જુગાર પણ રમે છે.

વલસાડમાં એક શંકર નામનો માળી રહેતો હતો. એ માળીને એક છોકરી હતી. એ માળી હતો વલ્લભજીના વળતો. એકદા એ માળીને માર મારીને એની છોકરીને કોઈ ઉપાડી ગયું. માળી મારી પાસે આવ્યો. એણે મારી પાસે છોડતું નામ દીધું.

મેં છોડતું પૂછ્યું તો એ કહે : 'અમારા ભાઈડાની વાતમાં તારે બાઈ માણસે પડવું નહિ.'

મેં હીરજી કાકાને વાત કરી તો કોકો તો હસ્યા : 'હોય બેન ! આંખ આડા કાન કરી દે ને સાચજૂડની પારખ કરવાની વાત રહેવા દે. છોડતું નામ ખોટું ચે દેવાય ને સાચું ચ દેવાયું હોય. સાચું દેવાયું હોય તો શું ? હોય, બાળક છે. ગદ્દાપચીસી હજી એણે પૂરી પાર કરી નથી. કદાચ હોય પણ ખરું. મૂળ મુદાની વાત એ કે શંકરો ક્યાં આપણો માળી છે ? વલ્લભાવાળાનો છે. એટલે આપણે તો લાગે-વળગે ચ શું ? માટે વાતની મોંઝાળ કર, બેન !'

મને આ વાત ગમી નહિ. પણ હું શું કરું ? ભાઈડાની વાત બલે ભાઈડા જાણે, પણ ભાઈડાઓ પોતાની તકરારમાં કોઈ બાઈ

૨૪ : દરિયાવાટ

માણસની આખર ઉપર હાથ નાખે એ તો ખોટું. પણ તકરારની વાત આવે છે એટલે કાઈ સાચબૂઠ જોવાનું જ નહિ ને ?

પણ તો ય મારો માનો જણ્યો નાનો ભાઈ છે. અમારાં માબાપ અમને છેક નાનાં મૂકીને મરી ગયાં હતાં; એટલે છોટુને તો છેક નાનપણથી મેં સંભાળ્યો છે, મોટો કર્યો છે. આજ પણ એના વાંકડિયા સોનેરી વાળ ને ભૂરી આંખો હું જોઉં છું ને મને તરત એક વાત યાદ આવે છે : ‘મારી માનો એ કેટલો પ્યારો હતો !’ આજ મા મરી ગઈ છે તો હું માને સ્થાને છું. મારી માનો એ લાડકો હતો. મારા બાપના વંશની એ એક જ વેલ જેવો છે. મારો એ ભાઈ થાય છે, ને મેં એને અત્યાર સુધી દીકરાની જેમ રાખ્યો છે.

આમ વાત છે અમારા ગામની ને અમારા કુટુંબની.

મારાં વીસ વર્ષ એમ ને એમ વહી ગયાં. પરમ શાંતિમાં, પરમ સંતોષમાં, પરમ સુખમાં એ બધા જ દિવસો વહી ગયા.

અને પછી કાળચક્રે મને જાણે કે પોતાની દાદમાં ધાલી હોય એમ ઉપરાઉપરી મારા ઉપર ને મારી આસપાસ એક પછી એક બનાવો બનવા લાગ્યા !

આજે હું મારાથી લઈ જવાય એટલે દૂર પાછળ મારી આંખોને લઈ જઈ છું. ત્યારે પણ મારી નજર આગળ મારો તીથલનો પ્રવાસ જ દેખાયા કરે છે. હું તીથલ ગઈ એ એક નજીવી વાત હતી. મારાં માસી બિમાર હતાં ને તીથલમાં શરીર સુધારવા માટે આવ્યાં હતા. હું એમને જોવા ગઈ. ન જોવા ગઈ હોત તો ?...

ભૂતકાળના કેટકેટલા બનાવો ઉપર આવા પાછલા પશ્ચાત્તાપ ચડતા હશે ?

હું તીથલ ગર્ભ. મનમાં હતું કે ઝાલર ઉપર આરતીના ડંકા વાગે ત્યાર પહેલાં તો હું આવી જઈશ.’

પરંતુ માસીબાની પાસેથી હું ધાર્યા કરતાં મોડી નીકળી. રસ્તામાં બળદે પણ જીદ પકડી. ને એમ ને એમ ગણતરીથી લગભગ બેઝેક કલાક જેટલો સમય વધારે લાગી ગયો. અધવચમાં જ અંધારું પડી ગયું. હવે ?

જે વાતનો પહેલાં કાંઈ કરતાં કાંઈ ખ્યાલ સરખો પણ નહોતો ને જે વસ્તુનો પહેલાં સિગરામવાળાએ મને ઇસારો સરખો પણ નહિ કરેલો એ વસ્તુ અંધારું થતાં એકાએક અતિ મહત્ત્વની બની ગઈ.

અમે જે મારગથી આવતાં હતાં, એ તરફનો બધો વળ વલ્લભો દાંડની તરફેણનો ને પાકી તરફેણનો.

ધારો કે એમાંથી કોઈક માથાભારે માણસને મારા આ પ્રવાસની ખબર પડી તો.....

‘હાંક ને ભાઈ શામળ ?’ મેં શામળને ઉતાવળ કરવા માંડી. મારો અવાજ ફૂટેલા તંબૂરાના તાર જેવો ખોખરો બની ગયો હતો. હું પોતે જ મારો અવાજ પારખી શકી નહિ. ક્ષણભર તો મને ભ્રમણા થઈ કે પાછળથી કોઈક બીજું માણસ બોલ્યું.

‘બા ! હાંકું છું. પણ કોણ જાણે કેમ આજ બળદ આડો થયો છે. તે ચાલતો નથી ને બીજાને ચાલવા થે દેતો નથી.’ શામળે મને જવાબ દીધો અને પરાણાની આર એક બળદને ભેંકીને બોલ્યો : ‘હેંડ હેંડ, તારો પાળતો મરે !’ એના અવાજમાં તીખાશ હતી.

દિવસે ધૂવડ જેવી દીવાંધ તકરાર રાતે ધૂવડના અવાજના ભણકાર જેવી ભેંકાર લાગી. રાતે તીથલથી નીકળવું જ નેહતું ન હતું મારે.

૨૧ : દરિયાવાટ

અંધારામાં જાડ આગળથી કોઈ બુકાનીબંધ આડોડિયાં જેવાં દેખાતાં હતાં તે પાછળથી ભૂતના આકાર જેવાં દેખાતાં હતાં. આખું વન ને આખો વગડો જાણે જીવતાંને લય ઉપજાવતાં માણસોથી ભરેલો લાગતો હતો. ગાડાંનો ખડખડાટ પણ હૈયાને જાણે ખડ-ખડાવતો હતો.

દૂર દૂર આછા આછા દીવા જાડીમાંથી ટમટમતા દેખાયા. શિયાળામાં તળાવમાં પડેલા માણસને એક માઈલ દૂરનો જાંખો દીવો પણ જેમ શરીરમાં ગરમાવો આપે તેમ આ દીવા પણ મને હૂંફ આપવા લાગ્યા. વલસાડ તો આવ્યું. આ દીવા દેખાય એ જ વલસાડના દીવા. હમણાં ઔરંગા નદીનો કાંઠો આવશે. કાંઠા પાસેથી મારગ વળાંક લેશે. રાણવાળા હનુમાન પાસેથી મારગ થોરની કાંટમાં જશે. કાયની શીશીના મોઢા જેવી થોરની કાંટ પૂરી થશે કે ગામનું પાદર આવશે.

તે મારી ગણતરી સાચી હોય, ગામદેવતા મને અભયનો કોલ આપતા હોય એવી જાણરનો અવાજ પણ સંભળાય છે. ગળિયા બળદના કાન પણ એ ચિરપરિચિત અવાજથી જાણે સરવા બને છે તે કાનની પાછળ પગ પણ સરવા બનતા હોય એમ ગાડાનો વેગ વધે છે.

વલસાડ આવ્યું. પછી ઘર આવશે. ઘરમાં છોટુ ને હીરજી કાકા વાતો કરતા હશે તે મને આવેલી જોઈને છોટુ કહેશે: ‘ચાલો નિરાંત ચાલો. એન આવી પહોંચી.’ શામળને એ બે ગાળ દેશે તે કહેશે: ‘સાલા! આટલી મોટી રાત સુધી મારગમાં મરી કેમ રહ્યો હતો?’ છોટુમાં મોટી ખોટ એક છે. એ નાના માણસની સાથે વિવેકથી વાત કરી શકતો નથી.

હું ધણી વાર છોટુને કહું છું: ‘ભાઈ! માણસ સાથે હળવેથી વાત કરીએ તો એમાં આપણું શું જાય?’ છોટુ મને જવાબ દે

છે : ‘એન ! તને ખબર નથી. માણસ માત્ર ગરીબગોલું છે. એ તો આગુસે લાત ને પીછુસે વાત જોવું રાખીએ તો જ તાબામાં રહે, નહિતર તો ધુમાડી જાય. માણસને જે આપણે ધોળે દિવસે તારા ન બતાવીએ તો પછી એ આપણને ધોળે દિવસે તારા બતાવે. સમજ !’

હું પોતે માયું છું કે માણસને જેમ તમે માણસ તરીકે રાખો એમ એ તમારું કામ વધારે કરે. પણ છોટુની માન્યતા જુદી છે. કદાચ હું સ્ત્રી છું ને છોટુ પુરુષ છે, એને કારણે મારા ને એના વિચાર મળતા નહિ થતા હોય.

‘ખબરદાર, ઊભો રહે !’ રાણવાળા હનુમાનની પાછળથી અવાજ આવ્યો. ને અવાજની પાછળ બે બોકાનીબંધ માણસો બહાર આવ્યા ને ગાડા આડે ઊભા રહ્યા. ‘આ જે બળદ જરાક પણ ખસ્યા છે ને તો તારું આવી બન્યું છે, હો. તું છો કાણ ?’

‘આ ગાડું વીરજ દેસાઈનું છે.’ શામળે કહ્યું.

‘વાહ ! ત્યારે વિવાહથી રૂકું બીજું શું ? અમે વલ્લજીવાળા છીએ. હવે છોડ ગાડું ને બળદ બાંધે જાડે. પછી આમ આવ.’

શામળ કાં તો થરથર્યો ને કાં તો ગમ ખાઈ ગયો.

ગાડામાં એની તેલ પાયેલી ને પિત્તળના તારની ગૂથેલી ડાંગ હતી. પણ શામળને તો એ કામ ન આવી. કેમકે આવનાર બોકાની-બંધ માણસોના હાથમાં ડાંગો હતી; ખભામાંથી ચામડાના પટ્ટા સાથે બૂલતી બે જોટાળી રફો હતી.

‘શામળ !’ એમાંથી એક બોકાનીબંધ બોલી ઊઠ્યો. ગાડા નીચે બૂલતું ફાનસ શામળે બળદને છોડવાને ઊંચું કરતાં શામળના પરસેવાથી રેખાંત નીતરતા વિદ્યુત બનેલા મોઢાને જાણે લાલ લાલ અંગારાથી સળગાવી ઊઠ્યું.

શામળને મૂઢતા છાઈ ગઈ હતી. પોતાની ગફલતની શરમથી કે પોતાના હવે શા હાલ થવાના એના ભયથી, એ કાણ જાણે ?

મારી પોતાની હાલત તો વિચિત્ર હતી.

‘શામળ ? હીરજી દેસાઈ નો સગરામવાળો કેમ ?’ એક બોકાનીદાર ચાર કદમ આગળ આવ્યો. શામળને ખ્યાલ પણ આવે એ પહેલાં એણે શામળને પડખામાં જોરથી મુક્કો માર્યો. ગાડું ઉલાળતો શામળ ભોંય ઉપર પડી ગયો. એના મોંમાંથી ઝીણી આઢ નીકળવા સિવાય બીજો અવાજ પણ નીકળ્યો. શામળના હાથમાંથી છટકેલું ગાડું જોરથી ભોંય ઉપર પડ્યું—પછડાયું, ને મારા હાડેહાડમાં જાણે ધરતીકંપનો આંચકો લાગ્યો.

બળદ ભાગવા જતા હતા એ બીજા બોકાનીદારે પકડી લીધા ને ગાડાનો ઊંટડો ઉઘો કરી એની નીચે રાશ સરકાવી દીધી.

આ દરમિયાન પહેલો બોકાનીદાર શામળ ઉપર ચડી બેઠો હતો. ‘ગાડામાં બીજું કાણ છે ?’

શામળે જવાબ ન દીધો. પહેલા બોકાનીબંધ માણસે શામળને પડખામાં બીજો મુક્કો માર્યો. શામળ મંકોડાની જેમ બેવડ વળી ગયો એટલે પહેલા બોકાનીદારે શામળના નાક ઉપર પણ એક મુક્કો ભગાવી દીધો.

‘જે અમે વલ્લભ દેસાઈવાળા, ને તું છો વીરજી દેસાઈવાળો. ખાડો ખોદીને જીવતો દારી દેશું હો તને.’

તોય શામળ બોલ્યો નહિ.

‘બોકલી ઘો એને શંકર માળીની ભાળ કાઢવા, ને છોકરી જે હોય તે ઉપાડો. શંકર માળી ને એની છોકરી વીરજી દેસાઈવાળા હજમ

કરી ગયા; ને શામળ ને આ છોકરીને આપણે આ વલ્લભજીવાળા હજમ કરી જઈએ.’ બીજાએ કહ્યું.

‘હીરજી કાકા ચોપડે નામાં રાખે છે, તે આટલો હિસાબ સરખર કરી લે.’ પહેલા માણસે કહ્યું. કેડમાંથી એણે છૂરી કાઢી ને શામળની છાતીમાં હુલાવી દીધી.

થોડી મુદતમાં આટલી બધી હિંસા થઈ જવાથી ને શામળને મારી નજર આગળ હલાલ થયેલો જોઈને મને તમ્મર આવ્યાં. શુધ્ધબુધ જાણે શામળના જન્મમમાંથી ફૂટતા લોહીમાં ધોવાઈ ગઈ.

હું જ્યારે જાનમાં આવી ત્યારે આ બે માણસો મને મારા જ ગાડાંમાં નાખી લઈ જતા હતા.

અને મેં કાળી ચીસ પાડી. એ ચીસથી બળદ પણ થડકીને ઊભા થઈ રહ્યા ને હઠ્યા. બે ય આડોડિયા પણ મારી અચાનકની કાળી ચીસથી જાણે કમકમી રહ્યા.

‘જે ફરી વાર ચીસ પાડી છે ને.....’ પહેલા માણસે મને રક્ષણ બતાવી.

‘રક્ષણથી હું નથી બીતી. હું કાણુ, જાણો છો તમે? હીરજી દેસાઈ તમારા બધાનું ખેદાનખેદાન કરી નાંખશે. તમારા ઘરના પાયામાં ને ખેતરના ચાસમાં મીઠું વાવશે.’

‘એમ? બલે ચાલ્યો આવે ત્યારે હીરજી કાકા. જીમે તો ભારે જોર કરે છે મારો વાલીડો કાકા. હવે જોશું કાંડામાં કૌવતકેટલું છે?’

‘મને જવા દો. કાણુ છો મને રોકનારા?’

‘અમે છીએ જેટલા વીરજી દેસાઈવાળા એ બધાના કાળ, વલ્લભજી દેસાઈવાળા. સમજી? હીરજીકાકાના પડમાં મૂછાળા મરદની તાણુ છે, ને અમારા વળમાં છોકરીની તાણુ છે.’

મેં બીજી ચીસ પાડી.

‘છોકરી ! નાહકનું ગળું તાણે છે. આંહી કાઈ હીરજીકોકો કે વીરજીકોકો કે બીજું કાઈ તારી વહાર સાંભળે એમ નથી ને કરે એમ નથી. તને હૈયે જપ વળતો હોય તો લે ને હજી પણ એક વધુ ચીસ પાડ !’

લગભગ બેલાન જેવી બનેલી આ છોકરીએ છેલ્લી ચીસ પાડી.

ને ચીસના જવાબમાં એક ચીસ સીમમાં દૂરથી સંભળાઈઃ
‘વ...હા...ર...છે !...વ...હા...ર...છે !

એ ય જણા ગાડા ઉપર બેઠેલા મારી સામે જોઈ રહ્યા. એમના ચહેરા ઉપર કાંઈ ન સમજાય એવો ભાવ દેખાયો.

એવામાં હવામાં અદ્ધર ઊડતો સાપ ફૂંકાડા નાખતો હોય એવો અવાજ જાણે વહેવા લાગ્યો. ઝાડના મથાળા ઉપરથી પાંદડાં ને ડાળીઓના નીચે ઢગલા થયા.

‘વ...હા...ર...છે...એ...એ...સં...ભા...ળ...સં...ભા...ળ.’

ઔરંગા નદીનાં પૂર ગાજતાં હોય એવો એ અવાજ એકદમ નજીક આવ્યો. ફરીને જાણે કે ભોરિંગ હવામાં ઊડ્યો, સસૂંચ્યો, ને મારી સામેથી થોરની ઘેરી કાંટમાં એક ગલી આખી ઉઘાડી પડી ગઈ.

‘અ...વા...જ...દે...વ...હા...ર...’

મને હૈયાઉકલત થઈ કે કોઈક માડીજાયો પૂત મારી ચીસ સાંભળી મદદે આવે છે, અને હું ક્યાં છું એ અંધારામાં પારખવા માટે મારો અવાજ માગે છે. મેં ફરીને એક ચીસ પાડી.

મારી ચીસનો પડઘો પાછો ફરતો હોય તેમ મારા માથા ઉપરથી જાણે જીવતો સાપ ઊડ્યો. ને એની પાછળ ઉતાવળાં દોડતાં પગલાં સંભળાયાં.

‘એ ય બોકાનીબંધ માણસો અત્યાર સુધી સ્તબ્ધ જેવા ઊભા હતા. એમના મનમાં મદદે ચડી આવનારનો મુકાબલો કરવાના મનોરથ હોય એમ એમણે એમની રફલો ઉપર હાથ મૂક્યા હતા.’

પણ હવામાં ઊડતા ભોરિંગોએ જાણે એમના હાથ જડી દીધા. ‘કાંઈક જંતરડાનો જાણકાર લાગે છે.’ પહેલા બોકાનીદારે ગાડા ઉપરથી ઠેક મારતાં કહ્યું. પલવારમાં એ એ ય માણસો ઝાડીમાં અલોપ થયા.

સામી બાજુની ઝાડીમાંથી એક પડછંદ આકાર બહાર નીકળી આવ્યો. એ મારી નજીક આવ્યો. ‘વ...હા...ર...’ પોતાના માથાં ઉપર કાંઈક ગોળ ગોળ ફેરવતાં એણે લલકારવા માંડ્યું.

એનું ધ્યાન ખેંચવાને મેં ગાડાં ઉપરથી નીચે ઉતરવા માંડ્યું.

પેલો આકાર એકદમ મારા તરફ ધસી આવ્યો. દીવાના વર્તુલમાં એ આવીને ઊભો રહ્યો.

‘કાણુ તમને સતાવતા હતા ? ભાગી ગયા ?’ એના મોઢા ઉપર રિમત છાયું. ‘થોડી વાર પણ ઊભા ન રહ્યા ?’

આવનાર માણસ જુવાન હતો, પડછંદ હતો, આંખો ભરી છે એવો હતો, હૈયું ભરી છે એવો હતો. એ જે હો તે હો. પણ બીજા કાંઈ જુવાન માટે એણે મારી આંખમાં કે મારા હૈયામાં અણુ જેટલી જગ્યા પણ ખાલી રહેવા દીધી નહિ. સૂરજ જેમ આંખને આંજી છે એમ એણે મારી આંખને ભરી દીધી.

‘તમે કાણુ છો ? તમારે ક્યાં જવું છે ?’

મારું નામ ગોપી. વીરજ દેસાઈવાળી. તીથલથી વલસાડ જતી હતી ત્યાં એ માણસોએ મારા ઉપર અચાનક હુમલો કર્યો. એ મને પકડીને લઈ જતા હતા ને તમે જો મદદે ન આવ્યા હોત...’

જુવાને મારી સામે ધ્યાનથી જોયું. પોતાના જિંયા માથાને મારા

કર : દરિયાવાટ

માથા સમીપ લાવીને મારી સામે જોયું. કાઠ મદારી કાઠ વિચિત્ર જનાવર લાગ્યો હોય ને માણસ એને ટીકી ટીકીને જુએ તેમ એણે મારી સામે જોયું.

‘ તમારી ઉપર હુમલો કરનાર કોણ હતા ? ’

‘ એ હતા વલ્લભ દેસાઈવાળા. ’

‘ તમે શા ઉપરથી કહો છો ? ’

‘ એ જણા હતા ને અંદર અંદર વાત કરતા હતા કે શંકર માળીની છોકરીની જે હાલત હીરજી કાકાએ કરી, એનો બદલો લેવાનો આ લાગ છે. ’

આટલું સાંભળતાંવેંત એ જુવાન એકદમ મોટેથી હસી પડ્યો. નાનું બાળક કાંઈક ચાવળી વાત કરે ને મોટેરાં હસી પડે એમ.

કાઠ બળદ વેલડું લઈને ભાગ્યો હોય એવો એનો હસવાનો અવાજ સૂતા જંગલને જાણે હસતી ભૂતાવળથી ભરી રહ્યો. હું આભી બનીને જોઈ રહી. એ એટલું હસ્યો કે હસીહસીને એવડ વળી ગયો. પેટ દાબતાં એ જમીન ઉપર ખેસી ગયો. હસતાં હસતાં એનો શ્વાસ જાણે રૂંધાયો.

‘ તમને આટલું હસવું કેમ આવે છે એ કહેશો ? ’

પોતાના શ્વાસ સાથે લડતાં લડતાં એણે મને હાથથી ધસારો કર્યો કે ‘ જરાક ધીરી થા; મારો શ્વાસ વળવા દે. ’

થોડી વારે એનો શ્વાસ પાછો વળ્યો. મારી સામે જોઈ ને એને ફરીને હસવું આવતું હોય એમ એના હોઠના ખૂણા ખેંચાવા માંડ્યા. પણ એણે હસવું બાળી રાખ્યું.

‘ મારા હસવાનું કારણ તમને કહું. ને તમને ય હસવું આવશે. ’

તમે વીરજી દેસાઈની દીકરી ગોપી અને હું વલ્લભજી દેસાઈનો દીકરો અમુલખ.’

હું તો સાચેસાચ સડક થઈ ગઈ. ‘હું’ શું ઊલમાંથી ચૂલમાં પડી છું? એ બોકાનીબધ માણસો તો ગયા. ને એને બદલે આવ્યો આ પડછંદ કાયાવાળો જીવાન, જેના હાથમાં જીક્તા મોરિંગ વજાડવાની કાળજગરી કરામત છે! હવે મારું શું થશે?’

મારા દિલની ધડક મારા ચહેરા ઉપરથી એણે પારખી લીધી હોય એમ એણે મને પૂછ્યું. ‘તમારી સાથે કાઈ વોળાવિયો નહોતો?’

મેં શામળના મરેલા દેહ સામે મૂંગી ઈશારત કરી. દીવાના વર્તુલની બહાર એ દેહ પડ્યો હતો. બિચારો શામળ!

અમુલખે શામળના શબ સામે જોયું; એના દેહ ઉપર હાથ મૂકીને જોયું. ધીમેથી એણે માથું કંપાવ્યું: ‘બચારો! એક વધુ હોમાયો બાપડો! ને એને મા હશે, બેરી હશે, કદાચ બાળક પણ હશે.’

ગાડામાં એણે બળદ જોડ્યા. આસાનીથી એણે લાસ ઉઠાવી ગાડામાં નાખી. ઉપર એણે ચાદર ઓઢાડી.

‘બહુ દૂર નથી; તમે ચાલી શકશો. હું તમને ઘેર મૂકી જઉં.’

શામળના શબ સાથે ગાડામાં તો મારાથી બેસી કેમ શકાય? વળી વલસાડ દૂર પણ ન હતું. બળદની રાશ હાથમાં ઝાલીને અમુલખે ચાલવા માંડ્યું, ને હું એની પાછળ ચાલી.

અમે મૂંગાં મૂંગાં ચાલ્યાં. કદાચ અમે એકબીજાને ઓળખતાં ન હોત તો વાતો કરત; કદાચ શામળનું શબ ગાડામાં નહોત તો ય વાત કરત.

પણ શામળના શબની અબોલ છતાં તસુએ તસુ અમને પડકાર

૪૪ : દરિયાવાટ

કરતી લાશની હાજરીમાં વીરજી દેસાઈ ને વલ્લભજી દેસાઈ વચ્ચેના મહાભારતના મોવડીઓ અંદર અંદર શી વાત કરે ?

આ મહાકાંડ પરત્વે આજ પહેલાં મારું મન કેવું હતું એ તો હું નથી કહી શકતી. દુર્ભાગ્યે અત્યારે પણ શું છે એ નથી કહી શકતી. એક તરફ શામળની લાશ હતી; મારે ખાતર એનો જન ગયો હતો. ખીજી બાજુ આ કાઈ ખીજી દુનિયાનો માનવી હોય એવો પડછંદ જવાન હતો. એ મારી મદદે આવ્યો હતો, ને અત્યારે મને ઘેર પહોંચાડતો હતો. ને એ હતો મારા કુટુંબનો દુશ્મન !

એના નામથી બે બોકાનીબંધ માણસોએ મારો રસ્તો આંતર્યો હતો; એના નામ ઉપર શામળનો જન ગયો હતો. અને છતાં એને દુશ્મન માનવાને મારો જીવ કબૂલ થતો નહોતો.

હાથી જેમ પડછંદ કાયાનો પણ ભલા ખવાસનો હોય છે એમ એ ભલો લાગતો હતો.

મારું મન એને બોલાવવા માગતું હતું; મારા કાન મને વહારતો કાલ આપ્યો હતો એ અવાજ સાંભળવા માગતા હતા. પણ મારી જીભ ઊપડતી ન હતી !

અરે ! એ જીવાને જે પોતાની ઓળખાણ મને ન આપી હોત તો ?.....

ગામનું પાદર આવ્યું. ગામમાં સોપો પડી ગયો હતો.

જીવાન આગળ ને આગળ ચાલતો રહ્યો. માત્ર એક વાર એણે મારી તરફ નજર ફેરવીને મારા સામે જોયું. એની લીલા અંજીર જેવી આંખો સામે મારી આંખો મુકાબલો કરી શકી નહિ.

મારા ઘરની ડેલી આગળ બેત્રણ માણસો હતા, બે ત્રણ મશાલો સળગતી હતી; ને એના પ્રકાશમાં મેં હીરજીકાકા અને છાદુને ડેલી-માંથી બહાર પગ મૂકતા જોયા.

‘બેન બા તો આવી પહોંચ્યાં !’ બીબા દૂબળાએ સાદ દીધો.

‘શામળ !’ મારા કાકાએ અવાજ દીધો. ‘તેંય અમારા જીવ જીંચા કરી દીધા હતા ને શું ?’

જીવાન જિભો રહ્યો. મારા સામે એણે જોયું.

‘હવે મને રજા છે ?’

‘હું શું બોલું ?’ અમુલખે રાશ મારા હાથમાં મૂકી ને પાછા ચાલવા માંડ્યું.

‘આમ કેમ ?’ છોટુએ ખૂમ પાડી. ‘કાંઈક બન્યું’ લાગે છે ખરું. આ તે કાંઈ આવવાની રીત છે ? શામળ ! જિભો રહે. પણ...એ શામળ નથી લાગતો...અલ્યા જિભો રહે !’

અમુલખે પાછું જોયા વગર ચાલવા જ માંડ્યું.

છોટુ એની પાછળ દોડ્યો. મેં છોટુને રોકવાને એનો હાથ ઝાલ્યો. પણ એ મારું કાંડુ છોડાવી ગયો.

દોડીને છોટુએ અમુલખને ગરદનમાંથી ઝાલ્યો. અમુલખ જિભો રહ્યો, પણ એક શબ્દ બોલ્યો નહિ.

કાંઈક અનુગતું જોઈને મશાલચીઓ આગળ આવ્યા હતા. એના પ્રકાશમાં છોટુએ અમુલખનું મોઢું પારખ્યું.

છોટુએ ચીસ પાડી. એવી ચીસ માણસના મોઢામાંથી કાઈ દિવસ નીકળી શકે નહિ. મેં સિંહ જોયો નથી. પણ જ્યારે શિકાર એને ઝપાટે ચડતો હશે ત્યારે એ એવી ચીસ પાડતો હશે.

‘અ...મુ...લ...ખ’

આઠ માણસો છોટુની ચીસ સાંભળીને અમુલખને વીંટળાઈ વળ્યા.

હું શું કરું ?

ત્યાં એક માણસે શામળનું શબ્દ જોયું ને ખૂમ પાડી : ‘શામળો ખતમ થઈ ગયો.’

૩૧ : દસ્તિયાવાટ

છોટુ દોડ્યો. ગાડામાં એણે શામળનું શબ્દ જોયું. એનો મહેરો સાંત તો કદી હોતો નથી; પણ અત્યારે તો ભટ્ટી જેવો બન્યો.

એ અમુલખ પાસે ગયો.

‘તારી કારીગરી અમને પહેાંચી. અને અમને તારી જાતે એ હવાલે આપવા આવ્યો એટલે તારી જાતી યે અમે પારખી. એક દુબળાને પેટમાં છૂરી મારી મારી નાંખ્યો એવી તારી હિંમત પણ અમે જાણી. તારા દાંડ બાપને પગલે ચાલીને તું પણ ચોરના ઘા કરતાં શીખ્યો છે એ ય અમે જોયું, પણ એમાં તારો વાંક જ નથી. ચોરના દીકરા ચોરજ હોય. પણ હવે વલસાડમાં આપણે એ સાથે રહી શકીએ એમ નથી.’

તો ય અમુલખ બોલ્યો નહિ.

‘તું નકામું થુંક ઉડાડે છે, છોટુ !’ મારા હીરજી કાકા બોલ્યા. ‘આ તો વલ્લભા દાંડનાં ફરજંદ. પીઠ પાછળથી ઘા કરનારા. એ કાંઈ તક્ષવાર ને ભાલાં ને ધારિયાનાં ખેલનારા નહિ. એ તો છરી ને ચાકુથી રમનારા. એનો બાપ ભાગડાની ભાડેલાણીમાંથી નવરો ન થાય ને મા પછી...દેસાઈની જેમ વઢવામાં યે દેસાઈનું ખમીર તો હોવું જોઈએ ને?’

અમુલખની આંખો પ્રજલી ઊઠી. પણ એ મારા ઉપર જ જડાઈ રહી. એ હજી એક શબ્દ બોલ્યો નહિ.

મેં મારી હિંમત માંડ માંડ એકડી કરીને કહ્યું: ‘કાકા ! છોટુ ! એમનો કાંઈ વાંક નથી. એમણે મને મદદ કરી છે.’

‘વીરજી દેસાઈની દીકરી ઊઠીને એમ બોલતાં તને શરમ નથી આવતી? ને એણે જો તને મદદ કરી હોય તો એવી નીચ મદદ કપૂલવા પહેલાં તું જીલ્લ કરડીને મરી ના ગઈ? આજ પાંચ માણસની વયમાં કુંવારી છોકરી ઊઠીને દુશ્મનના માણસનો પણ લેતાં તને શરમ નથી આવતી?’ છોટુ મારી સામે જોઈને બરાડ્યો.

હું કેમ ચૂપ રહી ગઈ? હું કેમ બોલી શકી નહિ? છોડુને કેમ વારી શકી નહિ?

છોડુ અમુલખ સામે જોઈને બોલ્યો : ‘વલસાડમાં તારે માટે હવે જગ્યા રહી નથી. ને તારું મોત તને આંહી બોલાવી લાવ્યું. શામળ એકલો જશે નહિ; અમે એને સંગાથ આપશું. શામળને સંગાથ મળશે, ને અમારા મારગમાંથી એક કાંટો નીકળી જશે. તું વર્ષોથી આ ગામમાં જીવતો રહ્યો છે, ને તું જીવતો રહ્યો છે એ અમને કલંકસમું લાગે છે. સ્વર! તારું મોત તને આંહી ખેંચી લાવ્યું છે, તે મરવાને તૈયાર થા.’

અમુલખની આંખ ફરીને મારા ઉપર પડી. એ મૂંગી લાષામાં જાણે મારી મદદ માગતો હતો. પણ છોડુ, હીરજીકાકા ને બીજા માણસોના ચહેરા અંધારામાં બળદની આંખ જેવા કઠોર તેજથી ચમકી રહ્યા હતા. મારું કાણુ સાંભળે? ને ન સાંભળે તો હું શું કરી શકું એમ હતું?

છોડુએ એના માથામાં લાકડાનો ફટકો માર્યો.

અમુલખે મને પૂછ્યું : ‘તમારી ઇચ્છા છે કે અહીં ધીંગાણું થાય? તમારી એવી ઇચ્છા છે કે અહીં આજે લોહી રેડાય?’

મેં માથું હલાવીને ના પાડી.

‘ખબરદાર!’ અમુલખે પોતાને બીજને ફટકો મારવા જતા છોડુની લાકડી કાંડા ઉપર ઝીલીને પકડી લીધી; બીજા હાથે છોડુને પકડી લીધો. છોડુનો ચહેરો ગુરસો અને શરમની ધૂંધળી ઝાંચથી રંગાઈ ગયો. ‘કાકા!’ એના ગળામાંથી ચીસ નીકળી ગઈ.

ને મારું હૈયું યે ધબકતું બંધ થઈ ગયું જાણે. છોડુ ગમે તેવો

૩૮ : ઇન્દ્રિયાવાદ

ઉછાંછળો, અપ્રમુદ્ધ હતો, તો ય મારો લાઈ હતો. ને મને મનમાં ડર લાગ્યો કે આજ છોટુનાં તો આરે ય વહાણુ ડૂબી ગયાં.

અમુલખના ચહેરા ઉપર તમાચા જેવું તીખું લાગે એવું તિરસ્કારનું હાસ્ય છાયું.

‘હવેથી વઢવા આવ ને, તો તારા કાકાને પહેલાં પૂછી લેજે.’ એમ કહીને એણે છોટુને હીરજીકાકા ઉપર ધકેલ્યો. હીરજીકાકા પણ પડતાં પડતાં માંડ બચ્યા. ખીજા માણસો મૂઠ જેવા જોયા કરતા હતા.

‘પકડો એ હરામખોરને !’ હીરજીકાકાએ ખૂમ પાડી.

‘જિભા રહો. તમારે મને પકડવો છે ? પકડતાં પહેલાં જોઈ લેજો.’

અમુલખે કેડમાંથી એક લાંબું જોફણુ જેવું કાંઈક કાઢ્યું. એને એક છેડે લાકડી હતી ને બીજે છેડે દોરકું હતું. દોરડાનો ને લાકડીનો છેડો એમ બેય છેડા હાથમાં લઈને અમુલખે ગોળ ધુમાવ્યા. અમારા ઘર સામે એક જૂના જમાનાનો તોતિંગ વડલો હતો. અમુલખે એ જંતરડો ગોળ ધુમાવ્યો. આઠ દશ આંટા લઈને એણે જંતરડાનો દોરડાવાળો લાગ છોડી દીધો. જંતરડાનો અંદરનો પથ્થર સાપના ફૂંકાડા જેમ સૂસવાટા કરતો હવામાં ઊડતા ઝેરી બોરિંગની જેમ ગાજ્યો.

વડલાના થડ ઉપર અમુલખે નિશાન લીધું. જંતરડામાંથી ફેંકાયેલો પથ્થર વડલાના થડ સાથે ભટકાયો ને જંતરડાના ધાના જોશમાં થડની આરપાર નીકળી ગયો.

બધાની આંખોમાં આ ભયંકર દેખાવ જાણે વસી ગયો.

‘હવે કાઈ ને જરાયે ઉમેદ રહેતી હોય તો પહેલાં આ વડની હાલત જોઈ લ્યો ને પછી આવો.’

એ પ્રચંડકાય જીવાનની બેનમૂન તાકાતનો પરચો મળી ગયા પછી કાઈ માણસ અમુલખને પકડવાને આગળ ન વધ્યો.

છોટના મનમાં ખુમારી છે. એણે કહ્યું : ‘આજ તો જા. પણ...પણ...’

અમુલખે જવાબ દીધો : ‘જરાબર છે. પણ બેમાંથી એક પાછો જીવતો ઘેર ન જાય એમ જ તમારે કહેવું છે ને મને ? મેં સાંભળી લીધું હવે મારું સાંભળતા જાઓ !’

અમુલખ છોટ પાસે ગયો અને બોલ્યો : ‘આપણી લડાઈ અધૂરી રહી છે. ભવિષ્યમાં એ પૂરી તો થવી જ જોઈએ. અને થશે—જ્યારે તમારા મોઢામાં આજે માતું જે દૂધ ફેરે છે એની ગંધ આવતી બંધ થશે ત્યારે.’

ક્ષણભર છોટ અચાક થઈ ગયો, ને ટદાર સીતો રાખીને અમુલખ ત્યાંથી મક્કમ પગલે ચાલ્યો ગયો.

એના પગલાં જ્યાં સુધી સંભળાતાં બંધ થયાં નહિ ત્યાં સુધી વડના ઝાડના થડમાં સહુની આંખો જાંતરડાના પથ્થરના બાકિરા ઉપર જ ચોંટી રહી.

આ બનાવને બે દિવસ થઈ ગયા, ને બીજી વાતોમાં એ બનાવ ચર્ચાતો બંધ થયો. પરંતુ હું ન તો એ બનાવને ભૂલી શકી કે એક ક્ષણ પણ એના ઉપરની વિમાસણને રોકી શકી.

અમુલખને અને છોટને સીધેસીધી તકરાર થઈ, સીધેસીધા પડકાર થયા, એ મને ગમ્યું જ નહિ. ન ગમ્યું એટલા માટે કે છોટ બહુ ઉતાવળો છે, જરા આકળો પણ છે. ન કરવાં જોઈએ એ બધાં કામો કરવા એ એની આદત છે.

૪૦ : દરિયાવાટ

અમુલખ...હું ક્યાં કોઈની સાથે વાત કરું છું ? મારા મનની સાથે વાત કરું છું. એટલે કબૂલ કરી દઉં છું કે એ મારી આંખમાં વસી ગયો છે. ને પાણીમાં પથ્થર ડૂબે એમ આંખોના કૂવાના તળિયા સમા મનમાં ડૂબી ગયો છે.

અમુલખ ને મારાં લગ્ન થાય તો ? આ ગામમાંથી તકરાર નળ. ગામમાંથી મારામારી ને ધાકધમકીનો ત્રાસ ઓછો થઈ નળ.

પણ હીરજીકાકા હજી જીવતા છે. વલ્લભાદાંડ વાળાના કોઈ માણસ સાથે એમને બાથબાથ થાય એ ગણતરીએ એ પોતાના પોંચામાં વાધનખ પહેરી રાખે છે. પોતે એ વાત ભૂલતા નથી ને બીજાને ભૂલવા દેતા યે નથી. છોટુ પણ, કમળેર ઓર ગુસ્સા બહોત જેવો માણસ છે.

વળી અમુલખની ફોઈ છે એક, લખમીબાઈ કરીને. કહે છે કે ચાર લાયડા ભાંગીને ભગવાને એક બાયડી ધડી છે. ને હીરજીકાકાને તો કાચા ને કાચા ખાઈ નળ એવી છે.

ને અમુલખનો એક ભાઈ છે. એ વળી લોક કહે છે તેમ છોટુને જીલાવી છે એવા મગજનો માણસ છે.

મારા મનના ઘોડાનો પાર નથી. બસ દોડ્યા જ કરે છે, દોડ્યા જ કરે છે.

‘એન ! ગોપી !’ હીરજી કાકાનો અવાજ મારા ઘોડાઓને બાજુ પાંખો આપીને ઉડાડી મૂકે છે.

‘ગોપી !’

હીરજી કાકાનો અવાજ ! કે કોનો અવાજ ?

હીરજી કાકા મારી પાસે આવ્યા.

પણ કેવા હીરજી કાકા ! એની આંખો ઊંડી ઊતરી ગઈ હતી; એના કપાળ ઉપર કરચલીઓ પડી ગઈ હતી; એના હાથ ધૂનતા હતા. ટાઢિયો તાવ આવ્યો હોય એમ એ જાણે ગિલા પણ રહી શકતા ન હતા.

‘કાકા ?’

‘ગોપી ! જરા નીચે ચાલ !’

હું નીચે ગઈ. આગળ કાકા ને પાછળ હું.

નીચે ચોકમાં ચાર પાંચ માણસો ગિલા હતા. એમનાં મોઢાં ઉપર જાણે શાહી ઢળી હોય એમ કાળાભંઠ દેખાતાં હતાં. એમની કરોડ લાંગી ગઈ હોય એમ એ તારથી ટેકવી રાખેલાં હાજપિંજર જેવાં અંગેઅંગમાંથી વક્ર થઈ ગયેલાં લાગતાં હતાં.

એમની સાથે એક ખાટલો હતો.

ખાટલા ઉપર કોઈક સૂતું હતું; એને ચાદર ઝોઢાડી હતી.

કાકા મને એ ખાટલા પાસે દોરી ગયા.

‘જો.’ કાકાએ મને કહ્યું. ને એમ કહીને એમણે માથેની ચાદર હઠાવી.

‘છોટુ !’ મારા કંઠમાંથી કાળી ચીસ નીકળી ગઈ. ‘છોટુ !’

અંગ ઉપરનાં કપડાં લોહીથી તરખોળ થયાં હતાં ને લોહી સૂકાઈને કાળું પડી ગયું હતું. છોટુના ચહેરા ઉપર રોષ-નર્યો રોષ-મરવાની હડી સુધીનો રોષ મૃત્યુના ઠંડા હાથો વતી જાણે થાળ ગયો હતો.

‘છોટુ...છોટુ...જરાક...ખોલ... !’

‘એ નહિ ખોલે હવે.’ હીરજી કાકા ખોખરે અવાજે બોલ્યા. ‘હું ડોસો ખેડો રહ્યો ને એ જીવાન છોકરો ચાલ્યો ગયો.

૪૨ : દસ્તિયાવાટ

‘એનો નમણો ચહેરો...એનું હીજું દેખાતું શરીર...આખા શરીર ઉપર લોહીના રંગડા...મારો ભાઈ...છોડુ...છોડુ... !

હું એને ચુંબન કરવા નહીં. ને જેમ ગોળ પથ્થર હડે એમ મારા હાથનો સ્પર્શ થતાં માથું દડી પડ્યું. નર્સ ત્રાસની ચીસ મારા કંઠમાંથી નીકળી ગઈ.

હું બહાવરી જેવી ઊભી રહી. પ્રાણ માત્ર જાણે મારા અંગમાંથી નીચોવાઈ ગયો. ‘છોડુ...છોડુ મરી ગયો...છોડુ મરી ગયો.... !’ ‘બસ આ જ એક વિચાર મારા મનમાં ધાણીના બેલની જેમ ગોળ ગોળ ધૂમી રહ્યો.

‘એનું ખૂન થયું છે. એના અંગ ઉપર છૂરીએના ધા છે. એક નહિ, બે નહિ, પણ બાર ધા છે. છૂરી જખમમાં જ હતી, એ મળી છે, ને છૂરી ઉપર નામ છે.’

‘મારા ભાઈના ખૂનીતું ? શું નામ છે ?’

‘અમુલખ દેસાઈ.’

‘અમુલખનું ? હોય નહિ ?’

‘કેમ ન હોય ? એનું જ હોય. હજી તો બે દિવસ પહેલાં આપણા બધાની સામે એણે એને ધમકી આપી હતી.’

કાકાનો તરડો ને શુષ્ક અવાજ મને કરવત જેવો લાગ્યો. ને એ કરવતે જાણે મારા દિલમાં કાંઈક કાપવા માંડ્યું.

‘છોડુ !...તારું ખૂન...અમુલખને હાથે... !’

મારા દિલમાં એકાએક ભારે રોષ આવ્યો. તે રાતનું મારી નજર આગળનું દસ્ય અત્યારે મારી આંખ સામે રમી ગયું. છોડુનું મૃત્યુ જાણે એ અધૂરા ચિત્રને પૂરું કર્યું હતું.

કાકાની વાત જોડી લાગતી ન હતી. ખૂનીની છૂરી મળી હોય તો એના ઉપર બેશક અમુલખનું જ નામ હોય. ખીજા કોનું હોય ? એક તો ખીજા કોની હિંમત ચાલે ? ખીજું બે રાત પહેલાં બનેલા પ્રસંગનો જ આ કુદરતી અંજામ હતો. અમુલખ ને છોટુ ભાઈબધ તો થઈ શકે નહિ. એકખીજાનું ખૂન કરવાને જ જાણે એમણે મનુષ્ય અવતાર લીધો હતો. અમુલખે પહેલો ધા કરી લીધો.

‘કાકા !’ મારા દિલમાં કાંઈક આછું આછું ઝબકતું હતું એ બુઝાઈ ગયું; સર્વત્ર ઘોર અંધકાર છાઈ રહ્યો. ને અંધારામાં ચીબરી બોલતી હોય એવો મારો અવાજ તીણો, કર્કશ ને ભાવહીન બન્યો. ‘કાકા ! છોટુનું મોત....મોત...મોત...!’ મારાથી આગળ કાંઈ શબ્દ ન નીકળ્યા. મારે શું બોલવું હતું એ જ જાણે હું સાવ ભૂલી ગઈ. મારી આંખો છોટુની ઉઘાડી ને નિર્જીવ આંખ સામે જાણે નજર બંધ થઈ હતી.

મારા દિલમાં ડાઘ લાગ્યો હતો એનું જાણે મૃત્યુવેળાએ એને સાંપડેલાં દિવ્ય ચક્ષુથી જ્ઞાન થયું હોય એમ એ જાણે મને ઠપકાથી જોતો હતો. કેટલો બાળક, કેટલો બોળો.....ને મારો ભાઈ.....’

હોઠ પીસીને મેં કહ્યું : ‘કાકા ! હવે આનો બદલો !’

‘એ કામ તારું નથી, મારું છે ! ખૂનનો બદલો ખૂન. દેસાઈ આ ખીજો ધન્સાફ જાણુતા નથી. સમજતા નથી.’

મારા દિલમાં એક એવી ધૂંધળી આગ ભીડી હતી કે એની સામે બધું જ જાણે સળગી ગયું.

મારી મા છોટુને નાનો મૂકીને મરી ગઈ. ત્યારથી મેં એને મારી ફાંદમાં રાખ્યો હતો. એકનો એક છોકરો; જરા લાડકો થઈ ગયેલો. પણ એણે મારી આમન્યા નથી લોપી.

૪૪ : દરિયાવાટ

ને કાઠક વાર જ્યારે એના અનેક આવરણો નીચે ઢટાઈ ગયલા હોવાને કાઠ વાત અડકી જાય ત્યારે એ મને કહેતો. ‘બેન ! તું મારી બેન નથી, મારી મા છો.’

આજ પણ મારા કાનમાં એના બોલના લાણકારા વાગે છે.

એણે કાંઈ જોયું નહિ, કાંઈ જાણ્યું નહિ, કાંઈ માણ્યું નહિ. કાચી ફરીને કાક વાઘરીના છોકરો પથ્થર મારી પાડી નાંખે એમ એ પણ કાચી ઉંમરમાં હણાઈ ગયો !

જાણે રિસાયો હોય એવું મોઢું કરીને એ પડ્યો છે. એ મરી ગયો ! સાચે જ મરી ગયો ? શું ફરીને એ મને બેન કહીને નહિ બોલાવે ? કાંઈ દિવસ પણ હવે એ મને બેનને બદલે મા નહિ માને ?

બહારથી એક માણસ હાંફેલોફાંફેલો બનીને આવ્યો. એનું નામ અત્યારે મને યાદ નથી; ધણું કરીને એ પાવોજ હતો.

એણે કહ્યું : ‘બહાર...બહાર...અમુલખ દેસાઈ આવ્યા છે.’

કાકાનો હાથ ડાંગ ઉપર ગયો.

‘કેમ ?’

‘એ કહે છે મારે ગોપી બાને મળવું છે !’

‘મને ?’ ઘૂંટતાને પણ અવધિ હોય છે ને ? શું એને ખ્યાલ સરખોય નહિ હોય કે મારી ને એની વચ્ચે બોંતેર પેઢીના પૂર્વજોના લોહીની આખી યે પાટ પહોળી પથરાઈને પડી હતી.

‘એ હત્યારાને કહી દો કે મારા લાઈના ખૂનીતું મોઢું પણ હું જોવા માગતી નથી !’

મારે જવાબ સાંભળીને હીરજી કાકાના ચહેરા ઉપર લાલ તેજ

અમક્યું. જાણે કે સળગતી ચિતાની ધૂપ મુરદું ખંખેરનારના, પરસેવાથી રેખજેખ થયેલા ચહેરા ઉપર પડી.

હાથમાં ડાંગ તોળીને હીરજી કાકાએ પગલાં માંડ્યા: ‘આવો જવાબ માણસના મોઢામાંથી ન અપાય; ડાંગના મોઢામાંથી અપાય.’

કોણ જાણે ક્યાંથી મને જપ્પાન આવી: ‘મારા ભાઈના અગ્નિ સંસ્કાર પહેલાં કાંઈ કરવું નથી, કાકા !’

ઘટાટોપ રાત પડી છે. સ્મશાનમાંથી ડાહ્ય ક્યારના ચે પાછા આવી ગયા છે. સાથરે ખેસીને આગલી પાછલી ખીનાઓ સંભારનારા ક્યારના ચે ઊડીને ચાલ્યા ગયા છે.

કુદરતમાંથી દૈવત ઊડી ગયું હોય એવો સૂતો સૂતકાર છાયો છે. મારા મનમાં છાયેલા અધિકારનો જાણે બહારની દુનિયા ઉપર પડ-છાયો પડ્યા છે.

આ અંધારે ઘેરાયેલી દુનિયા ઉપર કાલે તો પ્રભાત ઊગશે ને પ્રકૃતિના ધાવણસમી ઝાકળમાં નહાઈને નવા ઓપથી જાણે નવી દુનિયા ઊગશે.

પણ મારે માટે...ગહન અધિકાર છે. પ્રભાત ઊગશે નહિ; ઝાકળનાં બિંદુઓ મારી ઝાલિને નિખારવાને મારે ત્યાં આવવાનાં નથી.

મારે તો ભાઈ ગયો, દિલ્લમાં વસી ગયેલી છખી પણ ગઈ, આખો ભવ ગયો ! કેવળ ઝેરના પોટલાં જેવું શરીર માત્ર બાકી રહ્યું-રેવાને, બળવાને, ઝૂરવાને, ને....ને....

અહા ! બે દિવસ પહેલાં મારી દુનિયા કેવી ગુલાખી હતી ? પણ વડીલોના કળિયાકંકાસમાં તો લીલાં ઝાડ પણ સૂકાઈ જાય છે, વહેતી નદીનાં પાણી સૂકાઈ જાય છે. પૂર્વજોનાં પુણ્ય સૂકાઈ જાય છે, તો એક અમોક્ષ કુમારિકાનાં બે દિવસનાં સોણલાનાં ગુલાખનું તો ગચ્છું પણ શું ?

૪૬ : દરિયાવાટ

અંધારી રાતની એ શેરી, ને અમે એ ચાલ્યાં આવતાં હતાં, ને મશાલના પ્રકાશમાં છોટું ને કાકા ઊભા રહેલા દેખાય છે. છોટુંને મિનળ.....અમુ.....એની તાકાત, એ એ વચ્ચેની બોલચાલ, ધમકી, બધું જ આ ધનધોર અંધારના કાળા પટ ઉપર ભૂતની જેમ નાચતું હું જોઉં છું.

અને પછી હત્યા ।

હત્યા...હત્યારો...હત્યારો...પણ અમુલખે એ હત્યા કરી હશે ખરી ? શું એણે મારી જરા સરખીયે વિચારણા કરી નહિ હોય ? એટલો આકળો ઉતાવળો એ લાગતો ન હતો. છોટું આકળો હતો, પણ એ આકળો નથી. ત્યારે...ત્યારે ?

મને એન ના પડ્યું. અમુલખે મારા ભાઈની હત્યા કરી એ કેમ માની જ લેવું ? એમાં કાંઈ ભૂલ તો નહિ થતી હોય ને ?

મારો જંપ, મારો કરાર ઊડી ગયો; હું ઊઠી મારા કાકા પાસે ગઈ.

કાકા ઊંઘતા હતા. એમને ઊંઘ આવી ગઈ હતી. પણ મારી ધીરજ ખૂટી ગઈ. મેં કાકાને ઢંઢોળ્યા. આખરે કાકા આંખો ચોળતા ઊઠ્યા.

‘કાણુ છે એ ?’

‘એ તો હું ગોપી.’

‘કેમ એન અત્યારે ?’

‘મારે તમને એક જ સવાલ પૂછવો છે. છોટું ખૂન અમુલખે કયું એમ માનવાની કાંઈ ખાસ સાબિતી છે ?’

કાકા પથારીમાંથી બેઠા થયા : ‘એન ! ગઈગુજરીનો અફસોસ ન કરીએ !’

‘ ત્યારે આપણે કેમ કહી શકીએ ? ’

‘ વાત એમ છે કે અમુલખ અને છોટુ વચ્ચે કળિયો થયો હતો. એની તને ખબર છે. પગીએ પગેરું જોયું છે ને એ એના ધર સુધી જાય છે. છોટુના અંગમાંથી છૂરી નીકળી છે, એ છૂરી ઉપર અમુલખનું નામ છે. વળી.....જવા દે એ વાત, જેન ! અમુલખને તું તારે ભૂત્રી જા. હું નહિ ભૂલું. આ કળિયાનું કાલખૂટ કાયમનું કાઢવા માટે લાંબો વિચાર કરીને મેં સુરતના નવાખને અરજ કરવાનો પાકો ઈરાદો કર્યો છે. એક કાજ મારફત આ કળિયાની એ તપાસ કરાવે છોટુના ખૂનની. જે ગુનેગાર હોય એની તમામ જર-જમીન ખાલસા કરે. જેમાંથી એક કુટુંબે ગામ છોડવું જ પડશે. ત્યારે જ કળિયાનું મોં કાળું થશે.

હું જારે પગલે પાછી મારા ખંડમાંગઈ. ‘ અમુલખ ! આવું તને કેમ સૂઝ્યું ? ’

પરજ્યાની પહેલી રાતે ધણી ગુજરી જાય ને મીઠાળખંધી નવોઢા જેમ રડે તેમ મારા રોમરોમમાંથી આંસુઓ જાણે વહી રહ્યાં.

ક્યારે હું રોતી બંધ રહી, ક્યારે હું સૂતી, એની મને ખબર નથી.

એટલી ખબર છે કે જ્યારે મારી બિંધ બિડી ત્યારે નિર્જીવ જેવો લાગતો સૂરજ નિર્જન લાગતી ધરતીને પોતાનાં કિરણોના ખંજરથી ભોંકી રહ્યો હતો.

હું બિડી. મેં કપડાં પહેર્યાં, માથાના વાળ સરખા કર્યા, અને મારા કાકા પાસે જઈને મેં કહ્યું : ‘ નવાખની પાસે ન્યાય માગવાને હું જાતે સુરત જઈશ. ’

એક દૂબળાએ આવીને ખબર આપ્યા : ‘ બહાર જગજીવન આવ્યા છે ! ’

‘જગજીવન ! જગજીવન કોણ ? એને અંદર મોકલ.’

થોડી વારમાં એક બાવીસ ત્રેવીસ વર્ષની ઉંમરનો જુવાન ત્યાં આવ્યો. એની આંખો ભાંડી ભિતરી ગઈ હતી. એના ચહેરા ઉપર કાયમી ફિક્કાશ જણાઈ રહેતી હતી. માંદો ન હોય તો માંદો હોવો જોઈએ એવો એનો દિદાર લાગતો હતો. જુવાની જમ્યા પહેલાં કાચી ને કાચીલાંગી ગઈ હોય એમ એના આખા શરીર ઉપર થાકનો ઓછાએ જણાઈ પડતો હતો. કેડમાંથી એ સહેજ વાંકો વળી ગયો હતો. મારા કાકા આવા જુવાનને ‘કેડલાંગલા’ કહી સંબોધે છે.

‘તમારે મારું કામ છે ?’ મેં પૂછ્યું.

‘તમારું’ નામ જોખી ?’

‘હા. અને તમે ?’

‘હું’ અમુલખ દેસાઈનો નાનો ભાઈ થાઉં છું. અમુલખના સમાચાર તમે મને આપી શકશો એમ માની તમારી પાસે આવ્યો છું. તમે મને કહી શકશો કે અમુલખ ક્યાં છે ?’

હીરજીકાકા મારી પાસે આવ્યા હતા. એમણે પૂછ્યું : ‘અમુલખ ક્યાં છે એ તમે અમને પૂછો છો ?’

‘કદાચ...કદાચ...કાલના બનાવ પછી...તમે...કાંઈક જાણતા હો !’

હું કે કાકો કાંઈ જોત્યાં નહિ. અમને કાંઈ સમજાયું જ નહિ.

‘કાલે રાતના એ ઘેર આવ્યા નથી. ગામમાં ક્યાંય નથી. સીમમાં ક્યાંય નથી. મારા ભાઈની હિંમત્યાલ વિષે તમે જરૂર કાંઈ જાણો છો એવો મને શક છે.’

‘એ શક ખોટો છે; તમારો ભાઈ પોતે કરેલા ખૂનના અંજનમાંથી બચવા માટે ભાગી ગયો.’ કાકાએ કહ્યું. ‘કાયર !’

‘કે પછી એકની પાછળ તમારામાંથી કોઈકે એને મોકલ્યો? એ મારો ભાઈ છે. એણે ખૂન ક્યું’ તેથી તમે કાયદો કોઈ હાથમાં લઈ શકતા નથી. હું આપને જણાવી દઉં છું કે મારા ભાઈના બેદની પૂરી તપાસ કરવાને માટે હું નવાળ સાહેબ સમક્ષ મારી અરજ પેશ કરીશ.’

એટલું કહીને એ જેવો આવ્યો હતો તેવો જ ચાલી નીકળ્યો.

ત્યારે અમુલખ ભાગી ગયો. શેષ માત્ર રહેલી વેરભાવનાની મારી હોડીમાંથી એ કાયર સદ કાઢી ગયો.

પાછળથી સંભારી શકાય એટલું યે પોતાપણું એ પાછળ મૂકતો ન ગયો.

એને તો સંભારતાં યે પાપ લાગે એવું એ કરી ગયો. એને પહેલી વાર જોયો ત્યારે મને લાગ્યું કે મારા અંતરનો દીવો આવ્યો છે! હવે ખબર પડે છે કે એ દીવો નહોતો પણ ધુમાડાનો આગકો હતો; ને ધનસ્યામ ધુમાડાથી એણે મારું હૈયું ભરી દીધું છે.

કેવળ ભાઈને સંભારી સંભારીને રોવા સિવાય એણે મારી પાસે કોઈ કરતાં કોઈ જ રહેવા દીધું નહિ.

કાકા સુરત જવાની વાત કરે છે. જગજીવન સુરત જવાની વાત કરે છે. પરંતુ મારી મૂરત સદંતર બરબાદ થઈ જશે—થઈ ગઈ છે, એનો બીજા કોઈને ખ્યાલ હોય?

ધુમાડાથી ભરેલા મારા અંતરમાં મને હવે સ્પર્શ નથી, મારું કાણુ ને કાણુ નહિ.

જગજીવનના અંતરની કેટલીક વાતો

હું જગજીવન. અમુલ્યનો ભાઈ. ભાઈ એટલે એરમાન ભાઈ. બાપ એક, મા જુદી જુદી. મેં જગજીવને ગોપીને ખુલ્લે જઈને કહ્યું : ‘અમુલ્યનો પત્તો નથી.’ મેં ગોપીના કાકાને પૂછ્યું : ‘તમે કે તમારાવાળાએ ક્યાંક એનું કાટલું તો કાઢી નાખ્યું નથી ને ?’

ગોપીએ તત્કાલ તર્ક કર્યો કે પોતાના ખૂરા પાપનાં બ્યાજખી પ્રતિકારમાંથી બચવાને માટે એ રાત લઈને ક્યાંઈક ભાગી ગયો છે.

મેં આ અનુમાનનો કાંઈ વિરોધ ન કર્યો. એટલે કે મારી મૂંગી સંમતિથી એ આક્ષેપને કબૂલ રાખ્યો. આક્ષેપ મારા ઉપર તો હતો નહિ. એટલે આવી કબૂલતમાં મને અંગત તો કાંઈ વાંધો ન હતો. જિલટાની સારા માણસ તરીકેની આબરૂ મળતી હતી.

અમુલ્ય વલસાડમાં નથી, ભાગડામાં યે નથી. ગોપીએ એને કાયર કહ્યો, ને ગોપીના કાકાએ એને નામદ કહ્યો.

વલ્લભજી દેસાઈનું બહુ નીચું દેખાયું. ગઈ કાલ સુધી ગામમાં એ પક્ષ હતા, જેમાંના એક પક્ષને છોડના ખૂન બદલ છોડનો પોતાનો જ દોષ દેખાતો હતો.

આજ ગામમાં એક જ પક્ષ થઈ ગયો. જે કોઈ અમારા પક્ષમાં ગણનાપાત્ર હતા, તેમણે છોડીના અકાળ મૃત્યુને આગળ ધરીને વીરજ દેસાઈવાળા સાથે સમાધાન કરી લીધાં.

હું સાત એકલા જેવો થઈ રહ્યો છું. આ એકલવાયાપણું ટાળવા માટે મેં ગઈ કાલે ગામના માણસોને બેગા કર્યા. ત્યાં હીરજી કાકાને મેં બોલાવ્યા. મેં કહ્યું : ‘મારા ભાઈના ઘેર અપરાધ બદલ મને તમારે કરવી હોય તે સજા કરો. તમે જાણો છો કે મેં કદી કોઈ કનિયાતકરારમાં કશો ભાગ લીધો નથી. મને દંડ ફરમાવો તો એ સહન કરવા તૈયાર છું, અગર કહો તો ગામ છોડી જવાને પણ તૈયાર છું. પણ મને ગામ ગોઝારો ગણી કાઢે એ તો મારે મન મોતની સજા જેવું છે.’

ગામના લોકોએ લાંબા લાંબા ત્રિચાર કર્યા પછી ઠરાવ્યું: દંડ બદલ જગજીવન એક દિવસ ધુમાડાબંધ ગામ જમાડે. એમાં અપવાદ સિવાય બધા એક રસોડે જશે. જૂના ટંટાકિસાદ માંડી વાળે તે નવી ગિલ્લી, નવા દાવની જેમ બધું ફરીને શરૂ કરે.

આમ આજે તો મને ઠીક છે.

પણ મને ધસાઈને આફત ચાલી ગઈ! મેં ભયંકર કસોટીને જીરવી લીધી. ત્યારે આજે આકરા તોફાનમાંથી પસાર થયેલા વહાણની જેમ મારું વહાણ પણ કાંઠે આવ્યું. આજે હું ગામમાં નિવિધને ફરી શકું છું. બે માણસ સામે ચાલીને મને પોતપોતાની દુકાને થ બોલાવીને બેસારે છે. પણ જ્યાં જઈ ત્યાં હું એક જ વાત સાંભળું છું; ‘વલ્લભા દાંડની ટેક ઉપર અમુલખે પાણી ફેરવ્યું!’

મને આ કનિયામાં કાંઈ રસ ન હતો એમ લોકો માનતા થયા

પર : દરિયાવાદ

હતા. એટલે મને લાગે છે કે પાછલી વાતો ઉપરનો પડદો ફાઈ ને ખસે-
ડવાનું કે મને એ જિંચકવાનું કદીયે મન નહિ થાય.

પરિસ્થિતિ તમે જુઓ તો તમને ચ લાગે કે પાછલી વાતોને ભૂલી
જવી જોઈએ છે—ભૂલી જવી જોઈતી હતી.

ધણી વાર મને લાગે છે કે યાદશક્તિ એ માનવ જાતને માથે ઈશ્વરે
લાદેલો મહાશાપ છે. અલખત ઈશ્વર છે કે નહિ એ આખો જ એક
મોટી ચર્ચાનો વિષય છે. ગોપીને મન આશુએ આશુ જગ્યામાં, જળ
અને સ્થળમાં, નલ અને વારીમાં, મતલબ કે જેટલાં જેટલાં વિરોધી
તત્ત્વો તમે કદપી શકો એ તમામમાં ઈશ્વર બ્યાપી રહ્યો છે.

ગોપીને માટે તો એમ કહી શકાય કે ઐરાંની બુદ્ધિ પાનીએ. પણ
બીજા પણ બીજા બંધી રીતે શાણા ગણાતા માણસો પણ આમ
માને છે, ને એમના જ જેવી બુદ્ધિના બીજા માણસોએ હજારો વર્ષ
ઉપર લખેલાં ચોપડાંમાંથી પોપટની પેઠે ઝટપટ વાક્યો બોલવા માંડે છે.

આની સામે બે મોટી વાતો એમને કેમ નહિ દેખાતી હોય એની
મને સમજ પડતી નથી. સોયના નાકામાંથી એમને હાથે દોરો પણ માંડ
પરોવાય; ને એમની બુદ્ધિ સોયના નાકામાંથી હાથીના હાથી પરોવી નાખે !

ભલા, એક વાત એ કે સર્વ પ્રકારનાં વિરોધી તત્ત્વો—બિલાડી ને સાપ,
વાઘ ને બકરી, સિંહ ને ગાય, સૂર્ય અને પાણી...આવાં અને આવી
નામાવલિ તો અખૂટ થઈ શકે તે બધાંમાં જો ઈશ્વરનો આવાસ હોય તો
પછી ઈશ્વર ઈશ્વરને મારે છે, ઈશ્વર ઈશ્વરને ખાય છે, ઈશ્વર ઈશ્વરનું ખૂન કરે
છે, એવી ઉઘાડી આંખે દેખાતી વાત એમને કેમ નથી દેખાતી ? કે પછી
જેના મગજના ઘોડા દોડવા માંડે એની આંખો અંધી થઈ જતી હશે ?

બીજા વાત. જો હજારો વર્ષ ઉપર આપણા પૂર્વજોએ સર્વ પ્રકા-

રનાં સત્યો વિચારી કાઢ્યાં હોય, લખી નાખ્યાં હોય, અને જેને જેવાને માટે મરજી થાય તેને જેવાને માટે ખુલ્લાં હોય, તો પછી માણસ પાપ કરે છે કેમ? કાં તો જે લખાયું તે સત્ય નથી; ને કાં તો એવાં સત્ય માણસને કામનાં નથી.

વળી આપણા પૂર્વજો આપણા કરતાં વધારે ડાહ્યા હતા એમ પણ માનનારાની અક્કલ વિષે મને અદેશી ઊપજે છે. આપણે જો આપણા પૂર્વજો કરતાં ઓછા ડાહ્યા હોઈએ તો એનો અર્થ એ કે સર્વ પ્રકારનું જ્ઞાન જેને ઈશ્વર તરફથી મળ્યું છે તે જ્ઞાનનું પરિણામ માણસને ઉત્તરોત્તર મૂર્ખ બનાવવાનું છે.

એક વધારે.....

પણ હું વળી મારા આદતના ઘોડા ઉપર બેસી ગયો ને એ ઘોડો તો ભડકીને ભાગવાની ટેવવાળો છે. ઝાઝી વાતે ગાડાં ભરાય. સૌ સૌના મત સૌને મુત્યારક હોજો.

પણ હું ક્યાં હતો? ક્યાંય ન હતો. કેમ કે મેં ચાલવા જ માંડ્યું નથી. ત્યારે હવે બધું મૂકી દઇને મારી કર્મકહાણી-રામકહાણી આગળ જ ચલાવું.

જૂની વાતો ઉખેળવાનો અર્થ કાંઈ છે? ગોપી આજે સ્વસ્થ છે; ગામમાં ટંટા જેવું રહ્યું નથી; ને હું પણ સ્વસ્થ છું. અમુલખ ભાગી ગયો છે; છોટું વગેરે જૂનાં પાપો દૂર થયાં છે. હવે ભૂતકાળનાં પોપડાં ઉખેળવાં શા માટે?

પણ છતાં ઉખેળવાં જ રહ્યાં. મારી મરજી કામ આવે એમ નથી. મારા મનમાં જ કાણુ જાણુ કેમ મને ઊભરો ચડી આવે છે

અને હું લખું છું. મારું લખાણ ક્યાં બીજા કાઢીના જેવામાં આવવાનું છે? અને મેં ક્યાં કાંઈ પાપ કર્યું છે? મને આ કનિયો

૫૪ : દરિયાવાદ

ગમતો જ નથી. એ કારણ વગરનાં ઊંચાં દિલ રાખે છે. એવા વાર-સામાં મળેલા ઝઘડા તમને નિરાંતે બેસવા દેતા નથી, જાંપવા દેતા નથી, મિજલસ મહેફીલની મજા માણવા દેતા નથી. એવા કળિયા ટાળવા માટે કાંઈ કરવું પડે એ અજુગતું નથી. મનુષ્ય માત્રને પોતાના સુખનો અધિકાર છે. એ માટે એણે જે કાંઈ કર્યું હોય એ કરવાનો એનો હક્ક છે.

તમે એમ કહેશો કે ‘ જગજીવનભાઈ ! તમારી વાત અમે સાંભળવા બેઠા, એ અમારો ગુનો તો નથી થયો ને ? પહેલાં તો આ આખા કળિયામાં તમે એક મામૂલી માનવી; ને તમે પહેલવહેલા અમને દેખાયા પણ અમુલ્યની તપાસ કરવા નીકળ્યા ત્યારે. એના પહેલાં તમે નથી ક્યાંય કળાયા કે નથી ક્યાંય કળાણ્યા ? અમુલ્ય ભાગી ગયો છે તે તમે એના ભાઈ હોઈને તમને કદાચ થોડી ઘણી ખબર હોય એમ જાણીને અમે તમને સાંભળવા બેઠા. ત્યાં તમે તો છેક વેદથી વાત માંડી ને સુખના અધિકાર સુધીનું તત્ત્વજ્ઞાન હાંક્યું. વેદ, ઈશ્વર, સુખ, સુખના અધિકાર : આ બધા વિષયો એવા અગાધ છે, ગહન છે કે એના ઉપર નિરાંતે જ ચર્ચા કરવી જોઈએ. તમે તો વાતમાં મોંઘુ ઝાઝું નાખ્યું. ને હજી મૂળ વાતનો કાંઈ ઇશારોય નથી. અમારી ચે ધીરજ ઘણી છે. છતાંય એનો અંત છે. માટે વેદ ભલે સંહિતામાં રહ્યા. ઈશ્વર ભલે આકાશમાં રહ્યો, ને તમારું સુખ ભલે અખિયાતું રહ્યું. કાં તો તમે મુદ્દાની વાત કરવા માંડો ને કાં અમે રજા લઈએ !

તમે આમ આકળા થાઓ એ હું સમજી શકું છું. ને મેં વાતનો આરંભ હજી નથી કર્યો એની પણ મને ખબર છે. મને એક અદેશો છે, મારી વાત કદાચ તમને ગમશે નહિ.

જગજીવનના અંતરની કેટલીક વાતો : ૫૫

પણ જવા દો એવી આડકથાઓ. હવે હું મૂળ વાત ઉપર જ આવું.

તમને મેં કહ્યું કે મારું નામ જગજીવન. ને અમુલખ મારો ઓરમાન ભાઈ થાય. મારી મા મને બાળપણમાં મૂકીને મરી ગઈ હતી. ને મારા પિતા પણ મને નાનો મૂકીને મરી ગયા હતા.

જાણે મારી નજર આગળ અત્યારે જ તરતી હોય એમ મારા બાપની મરણપથારી હું જોઉં છું. મારા પિતા અપાર બ્યાધિ બોગવે છે, પણ એમનો જીવ કેમે કરીને જતો નથી. છતાં મારા બાપુ મરતા નથી. એનો જીવ જાણે કોઈકે છેલ્લી વાસનાને વળગી રહ્યો છે. ને પહેલી વાર સાસરે જતી દીકરી જેમ પોતાની માને વળગી રહે એમ કોઈક વસ્તુને એ બાંધી રહ્યો છે.

‘મારાં લક્ષ્મી ફાઇઆએ બાધા રાખી. મારા બાપાનો વજી જો હવે બોળિયું’ મૂકી છે તો દરિયાપીરને સો નાળિયેર વધેરવાની, કુમારિકા જમાડવાની. પણ તો ચ જીવ ન જાય.

આખરે મારા પિતાએ ઈશારત કરીને અમુલખને પોતાની પાસે બોલાવ્યો. મારો નાનો હાથ અમુલખના પણ મોટા નહિ એવા બાહરતા હાથમાં એમણે મૂક્યો ને બાપા બોલ્યા : ‘અમુલખ ! જગુ તારો ઓરમાન ભાઈ છે—હતો. હવેથી એને દીકરાની જેમ પાળી પોષીને ઉછેરજો.’

અમુલખે પાણી મૂક્યું. ત્યાર પછી તરત મારા પિતાનો દેહાંત થયો.

અમુલખે કદી મને જણાવવા નથી દીધું. બાપની થાપણ એને મન પૂન્ય હતી. ને પારકી થાપણ જેમ કોઈકે ભરાડી આવો જેમ સાચવતો હોય એવી ચીવટથી એણે મને ઉછેરીને મોટા કર્યો છે. મારે કહેવું પડશે કે જીવનની કોઈ કડવી વાત એણે

૫૬ : દરિયાવાટ

મારી નજર સામે આવવા નથી દીધી.

મને કાંઈ કામ નહિ, કાંઈ રોકાણ નહિ. ત્યાં મારે ને માધવીને દિલ્લગી થઇ.

માધવી એટલે માધવી. એની આંખમાં દરિયાનાં ઉંડાણ હતાં, દરિયાનાં રંગ હતા. એના ચહેરા ઉપર ઊઘડતી ઉષાની ગુલાબી હતી. ઊગતા સૂર્યની સંધ્યાનાં પહેલાં કિરણો ઔરંગા નદીને કા અકથ્ય અપાર્થિવ તેજથી દૈદિધ્યમાન બનાવી છે એવી એની જોખનની વહેતી નદી જેવી શ્યામસુંદર કાયા હતી.

કોઈક ભૂતી પડેલી ભાઠેલાની એ કન્યા હતી. ને એનામાં દરિયાનો ધુધવાટ અને પહાડોની ભેતમાં હતી. દરિયાનાં મોજાં ઉપર એક વાર જેણે સવારી કરી એને જેમ દરિયો કદી યે મૂકતો નથી, તેમ એની જીવાનીનાં મોજાં ઉપર હીચોળે ચડેલો માણસ એના પાશમાંથી જિંદગી ભર છૂટી શકે નહિ.

એની વય કેટલી હતી એ કોઈ પૂછવાને રોકાતું ન હતું. ને એ સવાલ પૂછવા જેવો ય નહોતો લાગતો. એ નિત્યયુવા લાગતી. એની જીવાની જાણે પહાડ જેટલી અડગ ને દરિયા જેટલી સનાતન ચંચળ હતી. ઇન્દ્રના દરબારમાં પણ શેલ્લી જીડે એવું આ નારીતું કેવળ કામણુગારું રૂપ બીજે ક્યાં ય નહિ ને ઔરંગા નદીને પાદર હતુમાન ભાગડામાં ક્યાંથી આવી પડ્યું ? હતુમાનજી જેવા આજન્મે અલ્લ-ચારીને આ દુનિયા ઉપરથી વિદાય લીધાને હજારો વર્ષ થઈ ગયાં છે એ એકંદરે હતુમાનજી ખુદને માટે પણ સારું જ થયું હતું. નહિતર માધવી એ બાળઅલ્પચારીની જિંદગી સાચોસાચ ધૂળમાં મેળવત.

વલસાડથી ઔરંગા નદીને કાંઠે કાંઠે ચાલ્યા જઈએ તો હતુમાન ભાગડા કાંઈ બહુ દૂર નથી. ભાગડા બંદરમાં ભાઠેલાઓનો વાસ; ને ભાઠેલા રાત ને દિવસ દરિયો ઢૂંઢનારા.

મેં કહ્યું તેમ મને કુટુંબના કનિયામાં રસ નહોતો કેમકે મારો તમામ સમય માધવીના સહવાસમાં ને માધવીના ચિંતનમાં જતો હતો. માધવી એકલી હતી. માયાપત્ની એના ઉપર ચોક્કીદારી ન હતી; આડો-શપાડોરાતો એને કડપ નહોતો; ભાઈમિત્રની જવાબદારી ન હતી. કંચળ મનમેળ કરવા-કરાવવા માટે જ જાણે એનો અવતાર થયો હતો.

માધવી ને મારો સંબંધ નિર્દોષ નહોતો; નિષ્પાપ પણ નહોતો. ને કાંઈ પણ જીવાન સ્ત્રીપુરુષના સંબંધ કોઈપણ સંયોગમાં એકાદ દિવસ ઉપરાંત નિર્દોષ રહી શકે છે એમ કોઈ કહે તો હું એ વાત માનતો નથી-રહેતા હશે, નહિ રહેતા હોય એમ તો હું નથી કહેતો; પણ હું પોતે એમાં માનતો નથી.

ઔરંગા નદીના વિશાળ ને પહોળાઈને પાંચ ટાંગ શાખા વાટે દરિયાને મળતા પટ ઉપર નાની હોડીમાં અમે ફરીએ છીએ; ઔરંગા નદી ઉપરની ગીચ ઝાડીમાં અમે રખડીએ છીએ. જીવાનીના જંગલમાં ખેડતા મારે માટે બીજી કાંઈ દુનિયા નથી, બીજી કાંઈ સંબંધ નથી.

આમ તો અમે અમારી વાત જાહેરમાં કરતાં નહોતાં, તેમ જાહેરમાં અમે સાથે દેખાતાં ન હતાં તેમ જાહેરની નજરે ય ચડતાં ન હતાં. છતાં કાણુ જાણે ક્યાંથી પણ અમુલખને આ વાતની ખબર પડી - ખબર પડી કહું એના કરતાં એને વાતની ગંધ આવી.

અમુલખે એક દિવસ મને પાસે બોલાવીને કહ્યું : 'ભાઈ જશુ ! તારા માટે હું વાતો સાંભળું છું. એ કાંઈ સારી વાત કહેવાય ? જીવાનીના ઉછાંછળાવેડા તને શોભે નહિ. એમાં આપણી આવજ નહિ, એમાં આપણું શ્રેય નહિ; એ રસ્તો જ સારો નથી. એ રસ્તે ગયા છે બહુ પણ પાછા કાંઈ આવ્યા જ નથી. એ રસ્તો કાં તો અમીરનો છે ને કાં તો ફકીરનો છે; ને આપણે અમીર પણ નથી

૫૮ : દરિયાવાટ

ને આપણે ફરીર પણ નથી. આપણે તો ધરતીના મજૂરો છીએ. દૂબળાઓના પણ આપણે દૂબળા છીએ. આટલા બધા દૂબળા આપણે ત્યાં કામ કરે છે. એ તમામને રોજ-બ-રોજ કામ આપવાનું કામ મારે ને તારે કરવાનું છે. જીવાની ખર્ચો નાખ્યે કાંઈ જીવી જવાનું નથી. જીવાની એ તો વાવણી છે. એમાં જેવું વાવીશ એટલું ને એવું તને છેલ્લે છેલ્લે મળશે.

મારા મનમાં તો ઘણા ઘણા જવાબો સૂઝે છે ને બીજા કોઈએ મને આમ કહ્યું હોત તો જવાબો આપીને એના હોઠ પણ સીવી લેત. લખમી ફધએ આવી વાત કરી હોત તો 'વાત જાણે છે કાણ?' કહીને કાને હાથ પણ મૂકત.

આમ તો જીલ કે કાન ઢાળવામાં મને કોઈ પહોંચે નહિ. પણ અમુલખ આગળ મારાથી નથી ના પડાતી, નથી હા પડાતી. એ એટલું તો ગંભીર મોઢું રાખીને મારી સાથે વાત કરે છે, એ એટલો તો ચિડાયા વગર બોલે છે, ને એ બોલે છે ત્યારે એની પહોળી આંખો મારા ઉપર એવી તો જડાઈ રહે છે, કે હું બિંચુ મોઢું પણ કરતો નથી. મને અમુલખની બીક નથી લાગતી, પણ શરમ બહુ લાગે છે.

અમુલખને મેં કોઈ જવાબ આપ્યો નહિ એનો અર્થ એમ ન માનશો કે મને એની શિખામણ ગમી. માધવીને છોડવાની વાત તો હતી જ નહિ. પરંતુ મારી હિલચાલમાં હું હતો એનાથી પણ વધારે સાવધાન તો બન્યો ખરો.

પરંતુ મારી અને માધવીની વચ્ચે એક બીજો રાહુ આવ્યો. એનું નામ છોટુ. જે કુટુંબ સાથે અમારું મહાભારત ચાલે છે એ કુટુંબના મુખી વીરજી દેસાઈનો એ એકનો એક પુત્ર છે. એનાથી અને એક મોટી બહેન છે, નામે ગોપી. ને ગોપીથી નાનો છોટુ.

છોટું જેવો મિયાં તિસ્મારખાં તમને ખીજો શોધ્યો નહિ મળે. એક તો મુઠ્ઠી હાડકાંનો એનો દેહ છે, એમાં મારો વાલીડો કેડમાં તરવાર બાંધે છે. એ બોલે છે ત્યારે એના મોઢામાંથી શબ્દોને બદલે જાણે ધુમાડા નીકળે છે. એ પોતાને વલસાડનો ધણી-હાકિમ-સુલતાન-શહેનશાહ માને છે. ખીજાઓ પાસે મનાવવા મથે છે. એ પોતે પોતાને ગમે તે માનતો હોય એમાં તો હું કે તમે કે ખીજું કોઈ કાંઈ વાંધો લઈ શકીએ નહિ. પણ જ્યારે એ પોતાની માન્યતા ખીજા ઉપર ઠરાવવા મથે છે, ત્યારે એ ચંદ્રમાને પકડવા માટે રોતાં છોકરાં જેવો લાગે છે.

માધવીને એણે જોઈ ને જ્યારથી એ પણ માધવીના ઉંચરા ધસવા માંડ્યો ત્યારથી જ અમારા બે વચ્ચેની તકરાર વહેલા મોડી લારે ગંભીર સ્વરૂપ લેશે એવી મને આગાહી થઈ ચૂકી હતી. કુટુંબના કનિયાથી મેં પીઠ ફેરવી તો પડછાયાની જેમ એ કનિયો સામે ચાલીને માધવીના ધરમાં મને છોડુના તોરીલા રૂપમાં મળ્યો.

પછી તો બરાબર જે કનિયો રૂદ્રરૂપમાં ગાજતો હતો તે જ કનિયો માધવીના ધરમાં પણ ગાજવા માંડ્યો. દરિયા જેટલી તરંગી ને તોરીલા ને મનમોજી માધવીને પોતાને માટે થઈ રહેલા બે જીવાનો વચ્ચેના કનિયામાં ફા અંતેરી રંગત આવતી મેં દેખી. મધદરિયે લડાઈ લડતાં બે વહાણોને જેમ તોરીલો પવન ધડીકમાં આ વહાણનો તો ધડીકમાં પેલા વહાણનો પક્ષકાર બને, તો વળી કોઈક વાર એયને પડતા મૂકે, તેમ માધવી ધડીકમાં મને તો ધડીકમાં છોડુને ઉત્તેજન આપતી, તો વળી કોઈક દિવસ અમને એયને પડતા મુઠ્ઠી દેતી.

માધવી ઉપર મને ચીડ ચડતી. પરંતુ એ ચીડ લાંબી રહેતી નહિ-ટકી શકતી નહિ. મને સૂતાં સૂતાં એની પહોળી આંખોની અંદર નાચતી કીકીનાં સ્વપ્નાં આવતાં. જગતાં જગતાં છોડુનો

કરોળિયાના જળા જેવો હાથ એના અંગ ઉપર ફરતો મને દિવા-સ્વપ્ન જેવો દેખાતો, ને મારું ખૂન ઊકળી આવતું. છોડ મને મારું ખેતર ભેળવવા આવેલા આડોડિયા જેવો લાગતો હતો.

એક દિવસની વાત છે. રાતના આરેક વાગ્યા હશે. અમુલખ કાંઈક ભારે જાંડી વિમાસણમાં પડ્યો દેખાતો હતો. સામાન્યતઃ એ ખેતરેથી આડેક વાગતાં પાછો ફરે છે, ખાઈ લ્યે છે ને થોડી વાર કામકાજનાં માણસની સાથે વાત કરે છે. દસ વાગ્યે તો એ સૂઈ જાય છે. પછી સવારના છ વાગ્યા પહેલાં એ પડખું પણ ફેરવતો નથી. એ સૂતો હોય ત્યારે એના કાન પાસે તમે તોપનો અવાજ કરો તોપણ એ જાગે નહિ, એમ એને માટે કહેવાય છે.

વાત જાણે એમ છે કે મારા બાપ હતા જરા રંગીલા. ને કાંઈક ભંગેરી પણ ખરા. કાંઈક કાંઈકને સિસકારે ચડી જાય એવા પણ ચડાઉ ધનેડા જેવાં પણ ખરા. એટલે એમણે તો શિયાળામાં પોંક ને જીધિયા આડે, ઉનાળામાં શેરડીના વાઢ આડે ને ચામાસામાં વરસાદની આડે, ખેતી ઉપર બહુ ધ્યાન આપેલું નહિ, ને વાણિયાઓના ચોપડાનાં પાનાંની વચમાં વધારે વખત ગાળેલો, એટલે અમારી જમીન-જગીર લગભગ ઘસાઈ ગઈ હતી.

લાંચું તો ય લડય. ઘસાઈ ગયેલી જમીન-જગીર બે ભાઈઓનું તો પૂરું કરત. ને ‘આપ મૂઆ પીછે દૂળ ગઈ દુનિયા.’ ને એમ તો અમે બે ભાઈઓ પરણત તો વહુઓના બાપો પણ કાંઈક પાછડીપેઠણુ પણ આપત કે નહિ ?

મતલબમાં બે ભાઈના જીવતાંજગત દૂધચોખ્ખા ખોટા ન હતા; પછીની વાત કોણુ જોવા બેઠું છે ?

પણ અમુલખ તો મારવાડના માણસ-રખા જાંટની જેમ જાતે મરીને પણ ખીજને તારવામાં માનતો હતો. એટલે ઊંચાંછોકરાં હંદરાન ન થાય,

ધાનધાન પાનપાન થઈને રજળે નહિ, એ માટે પોતે હેરાનગતિ વહો-
રતો હતો ને ધાનધાન ને પાનપાન થઈને રજળતો હતો. સવારથી એ
ખેતરે જાય ને દૂબળાની સાથે દૂબળો થઈને કામ કરે; રાતે ઘેર આવે;
અપોરે ટાંઢોટુકડો ને છાલિયું છાશ પીધી હોય, ને તેય કાં તો બીજા
કોઈકનું ભાત ન આવ્યું હોય તો એને એણે ખવરાવી દીધાંયે હોય.
રાતે પાછો જેમતેમ ખાઈ લ્યે, ફાંછ્યા જેડે દાણાની ને ધરની વાત કરે,
દૂબળાઓ સાથે કાલના કામની વેતરણ કરે ને પાછો સૂઈ જાય.

આમ એ ધાંચીના બેલની જેમ રોજ રોજ મજૂરીમાં હાડકાં
તોડતો સૂવે. ન પહેરે સારું કપડું, ન ખાય ઋતુએ ઋતુનો મેવો,
કે ન કોઈ દિવસ ગામતરે જઈને એ દિવસ જગ્યાફેર કરે.

રાતે સૂવે એ તમે જુઓ તો એમ લાગે કે પથરો પડ્યો છે. આમ
રાતે એ ગામમાં હાજર હોય કે ન હોય, અમારે મન સરખું જ
હતું. એટલે એ સૂઈ જાય પછી મારે માટે માધવીના ધરના રસ્તા
બારે પડે મોકળા હતા.

પણ કોણ જાણે કેમ આજે એ સૂતો નહોતો. રાતના બાર વાગ્યા
છતાં એ પોતાના ઓરડામાં આંટા મારતો હતો.

મેં માધવીને આજે વાયદો આપ્યો હતો, પણ અમુલ્ય હજી સૂતો
ન હતો. વખત ધણો થઈ ગયો.

એટલે મેં તો એને એના ઓરડામાં આકળા ને ઉતાવળા આંટા
મારતો મૂકીને માધવીના ધરનો રસ્તો લીધો.

માધવી તો તૈયાર થઈને બેઠી હતી, ને અમે બેથે ખેરગામમાં
રાસલીલાવાળા રમવા આવ્યા હતા ત્યાં જવાનું નક્કી કર્યું હતું. ખરી
રીતે મારે દસ વાગે આવી જવું જોઈતું હતું; તો અમે ખેરગામમાં

સાસલીલા ખરેખરી ચગી હોય ત્યારે પહોંચી જત. પણ મારે ખાર તો ઘેર જ બજી ગયા.

માધવી ચિડાઈને મોં ચઢાવીને બેઠી હતી, ને હું માધવીને મનાવતો હતો. ને ખરાબર એ જ વખતે રાહુ જેવો છોટુ આવ્યો.

કોણ જાણે કેમ પણ એ ય ભારે ચીડમાં હતો. મને જોઈને એ તરવાર તાણીને બોલ્યો: ‘માળા આ વલ્લભા દાંડના પાડા ક્યાંય જંપવા દેતા નથી. એક મારી બેનને ઉપાડવા આવ્યો ને બીજો મારી રખાતને ઉપાડવા આવ્યો.’

છોટુની આ એક નવી વાત હતી. એની બેન શું ને મારો ભાઈ શું? પણ આ નવી વાત ઉપર વિચાર કરવાનો મને અવસર ન હતો. માધવી ઉપર એણે સ્થાપેલો માલિકીદાવો એ મારે મન ભારે મોટી વાત હતી.

‘હવે જા જા, મોટો રખાતવાળો આવ્યો છે!’ મેં કહ્યું. ‘તારા મોઢામાં તો હજી માનું ધાવણુ ગંધાય છે.’

‘મારા મોઢામાં મારી માનું ધાવણુ ગંધાય છે, એમ ને? તારો ભાઈ પણ એમ કહેતો હતો ને તું ય એમ કહે છે, એમ ને? બતાવી દઉં તને આજ મારો હાથ!’

છોટુએ મને પકડ્યો. પકડીને અચાનક આંચકો માર્યો ને આંચકો મારીને પટકી દીધો.

મને ગુસ્સો આવ્યો. ગુસ્સો તો હતો અમુલખ ઉપર કે એણે મને રોકી રાખ્યો; ગુસ્સો હતો માધવી ઉપર કે એ મારો ખુલાસો માનતી ન હતી. એ ગુસ્સો ઊતર્યો છોટુ ઉપર.

માધવીએ કહ્યું: ‘એ ય છોટુ! એ ય જગુ! મારી વાત સાંભળો. હું તે શું કાંઈ વાડતું ચીલકું છું કે વાધરાતી જેમ તમે એ ય

આવીને મારા ઘર આગળ વહેવાડ કરો છો ? જાઓ, એ ય જણા જાઓ. ને તમારા એની વચમાં મરજી પડે તેમ આખરી ફેંસલો લાવીને કાલ એમાંથી એક જણ આવજો. જે એક આવશે એની હું થઈ ને રહીશ; ને પછી બીજાને ફૂતરાની જેમ લાત મારીને કાઢી મૂકીશ.’

આટલું કહીને એ માયા ફરેલી માધવીએ પોતાના ઘરનાં બારણું બંધ કર્યું.

મેં કહ્યું : ‘ છોટિયા ! માધવી મારી છે ને મારી રહેશે. જીવ વહાલો હોય તો આ દિશા છોડી જાજે, બચ્યા !’

છોટુએ જવાબ આપ્યો : ‘ બાઈડી તો પહેલાં મળી એની નથી; રાખી જાણે એની કે જૂંટી જાણે એની. માટે માધવી ઉપરથી હાથ ઉઠાવીને ઘર ભેજો થા. ઘેર દૂબળા જેવો તારો ભાઈ તારી રાહ જોઈને બેઠો હશે. ’

મેં કહ્યું : ‘ માધવીએ કહ્યું એ તેં સાંભળ્યું ? એમાંથી એક જણ સવારે મારી પાસે આવજો. ’

‘ તે હું આવવાનો છું. ’

‘ આકળો થા મા. અહીં માણસ આવી ચડવાનો સંભવ છે. જરાક વલસાડ તરફ નદીને કાંઠે કાંઠે આપણે આગળ જઈએ. ત્યાં બહુ મજાની જગ્યા છે ને વળી કોઈ રોકનાર પણ નથી. જરા ચાલીશ ત્યાં ?’

અમે તાઈવાડાથી થોડે દૂર એક મજાની જગ્યામાં મળ્યા. મારી પાસે તો છૂરી છે નહિ, પણ અમુલખની છૂરી હું રાતવરતનો બહાર નીકળું ત્યારે પાસે રાખું છું

છોટુએ મારા ઉપર તલવારનો હા કર્યો. મેં હા ચૂકવ્યો. પોતે

૬૪ : દસ્તિયાવાટ

ઉગમેલા ધાના વેગમાં છોટુ થોડું સમતોલપાશું વીસરી ગયો, ને મેં એના પડખામાં છૂરી ઘોંચી દીધી.

ધારિયાના ધાથી જેમ ઝાડની ડાળી ભોંય ઉપર તૂટી પડે એમ એ તૂટી પડ્યો. સામાન્યતઃ મારી સામે જે કાંઈ માણસ હોય છે તે મને નખજો અને વરણાગિયો માને છે. છોટુ પોતે પણ પોતાને મોટો તિરમારખાં માનતો હતો, તેમ મને ઘણા ધીમો અને સુસ્ત વરણાગિયો માનતો હતો. એની ભૂલ એને જ્યારે સમજાઈ અને જ્યારે એણે મારા હાથમાં ડાંખ મારતા સાપની ચંચળતા જોઈ ત્યારે એ અણુધાર્યા દેખાવે એને એટલું તો અચરજ થયું અને એટલો તો હતચંતન રોપ ઊપજ્યો, કે એને કાંઈ ખૂમ પાડવાની પણ તકાળ તો સુધસાન રહી નહિ; અને પછી તો વખત પણ ન હતો.

મારા માર્ગમાંથી એક કાંટો દૂર થયો. હવે કાંતે માધવીને ત્યાં હું એકલો જવાતો. હવે એ મદમસ્ત માનુની મારા ચરણ ચૂમતી થશે. આખરે એ સ્ત્રી જાત છે, ને સ્ત્રી જાત હરહંમેશ જૂની પ્રેમીને પસંદ કરે છે.

એકાએક મેં કાંઈક ખડખડાટ સાંભળ્યો અને મારા હૃદયમાં અપાર ભય એકદમ પેદા થયો. કાલની વાત તો ફીક, પણ આજની રાત શું? હીરજી કાકાના પગ પાસે જ્યારે આ લાશ પડશે ત્યારે વાહના નખનો પહેરતારો એ ખવીસ મને જીવતો કેમ છોડશે? ને એના તાજાના હાજર મારાઓ પણ પોતાના જીવાન માત્રિકના મોતને ખાલી કેમ જવા દેશે?

ને વીરજી દેસાઈનાજા તો વટથી કહે છે કે અમારા જણને માર-નારને અમે ભેગો બાળીએ નહિ ત્યાં સુધી અમે રાજને દેન પણ દેતા જ નથી.

આ બધી વાતો મારા મનને ખડખડાવે છે, ને એ બધી વાતોના

આવાતપ્રત્યાવાતો શિકારની પાછળ ચિત્તો પડ્યો હોય એવા પદ-સંચાર મારા મનમાં કરે છે. દૂરના ખડખડાટો વધતા જતા વેગથી મારા કાનમાં અથડાય છે. માધવી માધવીને કેકાણે રહેશે, ને અચ્ચા જગુ ! તારું ગામતરું નક્કી થશે.

હવે હું શું કરું ?

‘આ માધવીનું લકરું કાલક દિવસ તારો જન જોખમમાં મૂકશે.’ સાત સાચી વાત અમુલખની. એ..... અમુલખ...અમુલખ... મારી તમામ નાની મોટી મુશ્કેલીઓ અત્યાર સુધી એ દૂર કરતો આવ્યો છે ને આમાંથી યે એ મને રસ્તો બતાવશે. ગમે તેમ તોય મારો લાભ છે. એરમાન લાભ છે, પણ એણે કદી એ વાત મનમાં રાખી નથી. એ હવેથી કહેશે એમ કરીશ. ને એનામાં મારા કરતાં નજરપહોંચ વધારે છે એ વાતનો તો મેં કાલ દિવસ ક્યાં ઇન્કાર કર્યો છે ?

મેં ક્યારે દોડવા માંડ્યું એની મને ખબર નથી. પણ હું દોડતો દોડતો ઘેર આવી પહોંચ્યો. સદ્લાગ્યે અમુલખ હજી જાગતો હતો. પહેલાંની જેમ જ એ આંટા મારતો હતો.

‘જગુ ! આ શું ?’ ઉતાવળો આંટો મારતો એ એકદમ થોભી ગયો. ‘જગુ ! શું કાંઈ વાગ્યું ? ક્યાંય પડી ગયો ?’

અમુલખે મારાં કપડાં સામે આંગળી ચીંધી. પહેલી જ વાર મેં મારાં કપડાં સામે જોયું. કપડાં લોહીલુહાણ થઈ ગયેલાં હતાં.

મારાં કપડાં ઉપર લોહીના લાલ લાલ ડાઘો જોઈને મારી રહી-સહી હામદિંમત જાણે જીડી ગઈ. એ લોહીના લાલલાલ ધાખામાંથી જાણે છોટુની જે આંખો તગતગતી હતી. અમુલખ ઘણી રીતે વેદિયો છે; જુવાન માણસની જુવાનીના રંગરાગની એને ગમ નથી

એટલે સામાન્યતઃ એની સાથે વિચારીને શબ્દેશબ્દ તોળીને વાત કરવી જોઈએ છે.

પરંતુ મારાં કપડાં, મારાં હાથનાં આંગળાં ઉપરના લોહીએ જાણે મારી બીજી ટેવ સમી આ સાવધાનીને સુધારી દીધી, અને મેં મારા લાઈના પગમાં પડીને મારી બધી - બધી જ વાત એને કહી દીધી.

અમુલખ...કોઈ કે કહ્યું છે કે : ‘કડવા હો, ચે લીંબડા તો ચ શીળી તેની છાંય, બંધુ હોય અબોલડા તો ચે પોતાની બાંય.’ જેણે એ કહ્યું છે એ સાચું કહ્યું છે. ઓરમાન લાઈ તોય મારો લાઈ.

એણે કહ્યું : ‘તું બેઠો થા; તારા કપડાં બદલાવી લે; પછી મારી પાસે આવ. જો, જરા ચે ધાંધલ કરતો નહિ.’

હું કપડાં બદલાવવા ગયો ત્યારે મને ખબર પડી કે છોટુની તરવારનો ધા મેં ચુકાવ્યો તો હતો ખરો, છતાં એનો છરકો મને થયો હતો.

હું કપડાં બદલાવતો હતો ત્યાં અમુલખ મારી પાસે આવ્યો. સૌથી પહેલાં તો એણે મારાં બગડેલાં કપડાંની ગાંસડી કરી, અને એને ત્યાં લાકડાના અંગારામાં જલાવી દીધી. પછી એ બધી રાખ એણે કાળજીપૂર્વક એકઠી કરી, ને એક ફાંટમાં ભરી. જ્યાં બળતું ક્યું હતું ત્યાં એણે જાતે ભોંય લીંપી નાખી. ‘આમાં આપણે કોઈ કરતાં કોઈનું કોઈ કરતાં કોઈ કામ નથી.’

પછી એણે જાતે મારો જખમ જોયો, ધોયો, ને એના ઉપર મલમપદ્દા કરીને પાટો બાંધી મને સુવાર્યો.

આટલું કર્યા પછી અમુલખે મને કહ્યું : ‘તું હવે ઘર બહાર નીકળીશ નહિ. તારી ને છોટુની વચ્ચે તકરાર થઈ છે એ વાત આખા ગામમાં એક માત્ર માધવી સિવાય બીજું કોઈ જાણતું નથી, માટે માધવીને

હરકોઈ ઉપાયે ને હરકોઈ રસ્તે પણ આ ગામમાંથી દૂર કરવી જોઈએ. આટલી આફતમાંથી પણ એક લાભ થાય છે—માધવીનું પાપ તારી જિંદગીમાંથી જાય છે. માધવીની જીભ આપણે આમ બંધ કરી દઈએ પછી તું કોણ, ને છોડુ કોણ, ને તકરાર કોણ ? તારે ધરની બહાર નીકળવું જ નહિ, હાથ સાંજો ન થાય ત્યાં સુધી. ’

જરા પણ ઉકળાટ વગર અમુલખને આવી ગોઠવણુ કરતો જોઈને મને રાહત આવી. અમુલખે મામલો હાથમાં લીધો પછી મારે શી ચિંતા છે ?

મારા મન ઉપરનો ભયનો બોજો ઊતરી ગયો. માધવી જતી તો છો જતી. અમુલખને એનો રસ્તો કરવો હોય તે કરે. શિર સલામત તો પધડિયાં બહોત. માધવીને ખાતર કાંઈ હું મારો જન જોખમમાં મૂકું ?

તમે લોકો જે મારી આ વાત વાંચો છો એને કદાચ મનમાં એમ થાય કે જે માધવીને આટલી નઠોરતાથી તું પછી છોડી શકતો હતો, તો આટલો કળિયો કર્યો જ શું કામ ? છોડુને જ સોંપી દેવી હતી ને ?

પણ તમે સમજતા નથી. તે વખતે મને એમ લાગતું હતું કે છોટિયો કાંઈ ખરાખરીના ખેલ વખતે ઊભો નહિ રહે. તેમ મારો વિચાર પણ થોડી મારામારી કરી છોટિયાને બેચાર ધોલ લગાવીને કાઢી મૂકવાનો હતો. મને ત્યારે તો ખબર ક્યાં હતી કે આલમાંથી ગગનગોળાની જેમ આ મામૂલી કળિયામાંથી ખૂન ટપકી પડશે ?

અને એટલુંયે તમે મને કહેજો કે રખાત હોય તો રખાત, પણ કાંઈ માણસ કાંઈ એમ માગ્યે પોતાની બાયડી દઈ લે ખરો ? આપણી મિલકતનું રક્ષણ તો આપણે કરવું જોઈએ ને ? માધવીને મેં ત્યારે ન છોડી એ બાબતનો મારો આટલો થોડો ખુલાસો બહોત કરીને વાંચજો.

હવેની વાત જ આખી જુદી છે. તમે વીરજી દેસાઈવાળાની વટની વાત તો જાણો છો. એ મારા વાલીડા બધાને ‘વઢ કે વઢનાર દે’ એવી એક જ વાત કરતાં આવડે છે. ચોરને જેમ ચોરીમાં મજા પડે, બહારવટિયો જેમ બહારવટામાં મજા માને, ઉસ્તાદ જેમ ગાયનમાં મસ્ત બને, તે અસવાર જેમ ઘોડા પાછળ પાગલ બને, એમ એ લોકો આ કનિયામાં મસ્ત બન્યા છે. કોઈકની જાન મહાલતા હોય એમ એ બધાં આ કનિયામાં મહાલે છે.

એ બધાને છોડુ મરી ગયો એનું જોટલું દુઃખ લાગશે એના કરતાં કનિયો કરવાની એક મહામૂલી તક મળી એની ખુમારી વધારે ચડશે. એમાંથી કોઈ કાં તો વાઘનખ પહેરે છે ને કોઈ કાં તો તરવાર બાંધે છે, ને કોઈ કાં તો જાંતર રાખે છે. ને બધા મારા વાલીડા સવારના પહોરમાં દાંડ, બેઠક ને મલખમ કરે છે.

એ લોકો મને જીવતો છોડે નહિ. હવે આમ આ વાત જાનના જોખમની આવી. ને જાનના જોખમની વાત હોય ત્યારે તો ડૂબતા વહાણના બલાસીઓ ભરદરિયે કહે છે તેમ ‘આરિયાં પારિયાં’ કરવાં જોઈએ ને? દરેક માણસ પોતપોતાને હીક લાગે એમ પોતાનો જીવ બચાવી લ્યે. હવે માધવી એ તો ડૂબતું વહાણ; એને વળગી રહું તો મોતનો મારગ જ મારા માટે ખુલ્લો થઈ જાય છે.

વળી માધવી ક્યાં મારી પરજીતર છે? શા માટે એણે છોડુ ને મારી વચ્ચે કફોડી શરત મૂકી? જો એણે પહેલેથી જ સીધી રીતે છોડુને રવાનગી આપી દીધી હોત તો અમારા બેની વચ્ચે કનિયો જ ન થાત!

સાચું પૂછો તો મારો મત એ છે કે આ ખૂનને માટે મારા કરતાં માધવી વધારે જવાબદાર છે. મારા કરતાં કેમ? મારો કાંઈ

વાંક જ નથી; માધવી જ ખરી જવાબદાર છે. ને માધવીને જો સળ થતી હોય—એટલે સહન કરવું પડતું હોય તો એમાં હું શું કરું ?

આમ મારા મગજ ઉપરથી લય ઓછો થયો, ઢાંકપિછોડો કરવાની જવાબદારી અમુલખે લીધી, માધવીની પણ વિમાસણ રહી નહિ, એટલે મને નિરાંતે જિંધ આવી ગઈ. મારી આંખ મળી ગઈ.

મારી આંખ ક્યાં સુધી મળી ગઈ એનો મને પૂરો ખ્યાલ નથી. મને એક સુંદર સ્વપ્ન આવતું હતું. એ સ્વપ્નમાં ઈશ્વરે અને એટલી શક્યતાથી માધવી કરતાં પણ એક વધારે સુંદર સ્ત્રી સરજી હતી. એ કઈકામતી હતી એનો મને ખ્યાલ નથી; એ પરણેલી હતી કે કુંવારી હતી એનો મને ખ્યાલ નથી. પણ એક વાત ખરાબર હતી. એ ખરેખર સુંદર સ્ત્રી હતી; ને એ સૌન્દર્યનો અવતાર, હાથીદાંતની એ સજીવ અનેલી પૃતળી, મારા ખોળામાં માથું નાખી સ્તી હતી, ને હું એનું અંગ પંપાળતો હતો.

પરંતુ સ્વપ્નના રંગમાં લંગ પડ્યો ને હું પથારીમાંથી બહાર નેવો જિંમો થયો, ત્યારે અમુલખ બહારથી આવીને જિંમો હતો.

મને પથારીમાંથી સફળો બેઠો થતો જોઈને અમુલખે કહ્યું: ‘તું ગભરાઈશ નહિ; માધવીની વાત મેં પાછી કરી નાખી છે.’

શું અમુલખે માધવીનું ખૂન કર્યું હશે ? એ રસતો એકંદરે ખોટો તો નહોતો. માધવીને કાઈ સગુંવહાલું નથી. મેં સ્વસ્થ ચિત્તે જો આબુઆબુનો વિચાર કર્યો હોત તો મને આ રસતો સૂઝતો એમાં શક નથી.

પણ અમુલખે કાઢેલો માર્ગ મારા માર્ગ કરતાં કમતરીન હતો એમ મેં સંપેદ સાંભળ્યું.

અમુલખે કહ્યું: ‘જગ ! એક જોગાનુજોગ એવો થયો છે કે બધો

ભગવાને તને બચાવવા માટે જ ખાસ સંયોગ જોતો કર્યો હોય નહિ ?
વાત જાણે એમ છે કે એક પરદેશી અન્ય સોદાગર કાઠિયાવાડમાંથી
કેટલાક ગુલામોને પકડીને મિસર તરફ લઈ જાય છે. એને માર્ગમાં
પાણી 'ખૂટ્યું' એટલે ભાગડામાં એ પાણી ભરવા આવ્યો છે. મને
લાગ્યું કે માધવીનો નિકાલ કરવાનો આ સારામાં સારો માર્ગ છે.
એટલે મેં એ પરદેશીને વાત કરી; અમે બંનેએ વાત કરી. આખરે
એમ નક્કી કર્યું છે કે એ પરદેશી હરકાઠ ઉપાયે માધવીને છાનામાના
ઉઠાવી જાય ને ગુલામ તરીકે પકડી જાય, ને ગુલામ તરીકે એને
દૂર દેશાવરમાં વેચી નાખે. માધવીને પકડીને એ પોતાના વહાણના
ભંડકમાં પૂરી છે ત્યારે એ મને જાતે અહીં ખબર કરવા આવે ને મારે
એને બસો સૂરતી રૂપિયા આપવા.'

આટલું કહીને મને હવે નિરાંતે ઊંઘવાનું અને નચિંત રહેવાનું કહીને
અમુલખ ફરીને બહાર ગયો. મને લાગ્યું કે એ પોતે આ માધવીનું કામ
પતાવાનું નજરોનજર જોવા માટે ગયો હશે.

અમુલખ ગયો ને માધવી કરતાં વધારે સુંદર સ્ત્રીના ભંગ થયેલા
મારા સ્વપ્નાના તાર ફરી પકડવાની મેં કાશિશ કરવા માંડી.

શરૂ શરૂમાં તો માધવીની મોટી મોટી આંખોથી જ જાણે કે મારો
કમરો ભરાઈ ગયો. એની આંખો ભયથી છળેલી દેખાય છે. પણ માધવી
જેવી સ્ત્રીને ગુલામીમાં પણ શું દુઃખ હોઈ શકે લલા ? એના જેવી
દુખળીની પાછળ તો ભલભલા મિસરના માંધાતા પણ દુખળા થઈને
ભમે. મારા મનનો આ અધ્ધારો જાણે એની આંખોને પહોંચ્યો હોય એમ
એ આંખો આખરે એ ચોરડામાંથી અલોપ થઈ જાય છે, ને ધીમે ધીમે
મારી સ્વપ્નાની સુંદરીની મૂર્તિ જાણે અપાર્થિવ માટીથી ભરાતી જાય છે.

...ખરેખર અમુલખ સામા માણસનું મન સમજતો જ નથી. મારે
અમુલખ સાથે વાત કરવી નથી, એકાંત જોઈએ છે, એ વાત એને

સમજતી નથી. ફરીને મહાજનના આંકેલા આપણાની જેમ એ મારી સ્વપ્ના જેવી ખીલવા માંડતી વાડી ચૂંથી નાખે છે.

પરંતુ અત્યારે આવેલો અમુલખ એ પહેલાંનો શાંત અમુલખ નથી. કાર્ષક વાતે એને ભારે આકળો બનાવી દીધો છે.

એ ઉતાવળો ઉતાવળો અધીરા આંટા મારે છે. એ મનમાં બમડે છે; એનો શ્વાસ વધારે ને વધારે ટૂંકો થતો જાય છે ને ગાજતો જાય છે— જાણે કોઈ કપૂરતર પથ્થરના ધાની કળથી જમીન ઉપર પડ્યું પડ્યું કણસતું હોય એમ !

અમુલખ પોતાના મિમ્મજ ઉપર ભારે કાપૂ રાખી શકે છે. કોઈ કોઈ વાર તો મને લાગે છે કે એ પોતાના માથામાં ધસેલી સુખડ કે એવું કોઈ તૈયાર ભરીને જ બેઠો રહેતો હશે; કે ક્યાંક જરાક પણ માથામાં ગરમી લાગે, તો એ અંદરથી એના ઉપર લેપ કરી લેતો હશે.

એમ તો નહિ હોય ને કે મને કોઈકે ભાળી ગયું હોય, પારખી ગયું હોય, અને એને લીધે અમુલખની તમામ તજવીજ એણે ગમ્મ હોય ?

કોઈ જિંદી જગ્યા ઉપરથી આપણે એકાએક નીચે પડીએ ને પેટમાં જેમ ભારે વહાણ બૂડ્યાની દહેશતનાં કાળાં કળતર થાય એમ મારા અણુએ અણુમાં નર્યોનીતર્યો ભય વ્યાપી રહ્યો. સોણલાની સુંદરીનાં ઝાંઝરના ઝંકાર સંભળાતા એકદમ બંધ થયા ને એના બદલામાં હીરજી કાકાના વાઘનખની સાંકળીઓના તીખા લોહીતરસ્યા રણકારા— આખા યે અંગને શીતથી ભરી લે એવા ભણકારા મારા કાનમાં પાડી રહ્યા.

‘અમુલખ ! અમુલખ !’ મેં પથારીમાંથી બેઠા થઈ કાળી ચીસ જેવા અવાજે કહ્યું.

૭૨ : દરિયાવાટ

પરંતુ મારો એ અવાજ જાણે એણે સાંભળ્યો નહિ.

‘અમુલખ !’ મેં એતું કાંઈ પકડ્યું.

થોડી વાર મારા ચહેરા સામે અમુલખ એક ધ્યાને જોઈ રહ્યો. પછી મારા માથા ઉપર હાથ ફેરવીને મહા પ્રયાસે સ્વસ્થ કરેલા અવાજે એ બોલ્યો: ‘તને કાંઈ નથી, જગુ ! તું તારે સો મણની તળાઈમાં સૂઈ રહેજે. મારું ગમે તે થાય પણ.....પણ.....તું સૂઈ જા, જગુ !’

મને આ કાંઈ ન સમજાયું. સાવ સીધી સાદી ને સચોટ તજવીજ હતી મારી સલામતીની; હું મારી જાતને તો ક્યારનો એ સલામત માનતો થઈ ચૂક્યો હતો. એમાં આ નવો ઘડાંકો વળી શું ? અમુલખના શબ્દોએ મારી બીક ટાળવાને બદલે બિલટાની વધારી મૂકી.

‘અમુલખ !’ મેં ફરીને એના નામનો સાદ દીધો. ‘મને વાત તો કર ? તું કહેતો હો તો હું અત્યારે ને અત્યારે જ ભાગી જઈ. એમને જો જરા પણ વહેમ આવે, અણસાર આવે, તો પછી મારી જિંદગીની કિંમત અપટી ધૂળ જેટલી થી નહિ રહે. જે હોય તે મને કહે; હું નકામું જોખમ નથી વહેરવા માગતો !’

‘તને કાંઈ નથી. પણ...પણ...એ લોકોને મારા ઉપર વહેમ છે.’

‘તમારા ઉપર...તારા ઉપર...’

‘હા. વાત એમ થઈ કે છોટુને ને મારે તકરાર થઈ હતી. એ તકરાર ધણા માણસોએ જોઈ છે. તકરારને અંતે અમે એકબીજાને આકરી ધમકી દઈને છૂટા પડ્યા હતા.’

અમુલખના ખુલાસાએ મારા દિલમાં એક નવું જ બારણું ઉઘાડ્યું. મારા મનમાં કાંઈક નવો આભાસ આવ્યો. પરંતુ એની પાર મને જે કાંઈ દેખાતું હતું એ બધું હજી અરપટ હતું.

જગજીવનના અંતરની કેટલીક વાતો : ૭૩

પણ એક વાત તો મારા મનમાં ચોક્કસ હતી; અમુલખ પોતાના ઉપરની શંકા કે આપત્તિ ટાળવા માટે મારું નામ આપશે તો નહિ.

‘વળી જે છૂરીથી છોડતું ખૂન થયું એ છૂરી ઉપર પણ મારું નામ છે.’

‘માશારલા ! છૂરીની વાત તો હું વીસરી જ ગયો હતો ને શું?’

અમુલખ જરા ફિક્કું હત્યો. એણે મારા માથાને પોતાની છાતી સાથે દબાવ્યું. પણ એો લગવાન ! એ છાતી ફેટલા વેગથી થડકી રહી હતી ! એનો શ્વાસોચ્છ્વાસ ફેટલા જોરથી ધમતો હતો ? ‘આમ તારી અલાબલા મારે માથે આવી બેસવાના બધા સંયોગો મોજૂદ છે, ને વીરજી દેસાઈવાળા બધા જ માને છે કે મેં અમુલખે જ છોડતું ખૂન કર્યું છે !’

મહાપ્રયાસે જળવી રાખેલો સંયમ જાણે એકાએક તૂટી પડતો હોય એમ અમુલખ મને બાજુએ હઠાવીને ઉતાવળા આંટા મારવા ગયો. એનો અવાજ ચીસ જેવો તીણો ને વેદનાભર્યો બની ગયો : ‘મને બીજાઓની પરવા નથી. કોઈની પરવા નથી. હીરજીકાકાને હું ગણતો નથી, ને વીરજી દેસાઈવાળાના બધા જ દુબળાઓની પણ મને ફિક્કર નથી. પણ...પણ...ગોપી પેતિ મને ખૂની માને છે ! સમજ્યો જગુ ? મને બીજી વાતનો અફસોસ નથી; એક એ વાતનો અફસોસ છે.’

ગોપી ! આ શું ? બ્રહ્માંડ પૃથ્વી ઉપર આવ્યું કે પૃથ્વી પાતાળમાં પેસી ગઈ ? અમુલખના મોઢામાંથી એક સ્ત્રીતું નામ ? શું અમુલખ પણ મારી જેમ છૂપો રૂસ્તમ નીકળ્યો ? પણ આ ગોપી કોણ ? એને ને ખૂનને શો સંબંધ ? ને એના માનવા ન માનવા ઉપર અમુલખને આટલી બધી શાને ? આટલો ઉકળાટ શાને ?

૭૪ : દસ્તિયાવાટ

અમારી કેવળ મરદોની ને મરદોએ ખાનગીમાં પતાવી લેવાની વાતમાં એક બૈરીને અચાનક ફૂટી નીકળતી બોધ ને મને થયલું અચરજ જ્યારે શમ્યું, ત્યારે મેં અમુલખને પૂછ્યું : ‘પણ આ ગોપી કાણ ?’

‘ગોપીને તું નહિ ઓળખે. હું પણ એને તાજેતરથી જ ઓળખતો થયો છું.’

મને મનમાં હસવું આવ્યું. સાચે જ અનેક શંકાઆશંકાઓના વાદળોની વચમાં પણ ઘનઘોર આકાશમાં વીજ ઝમકે એમ એક હાસ્ય ઝમ્કી ઊઠ્યું. આ શ્રીમાન્ મને માધવી સામે ઉપદેશ દેનારા તે કોઈક ગોપીના પાલવમાં ઝીલાઈ ગયા છે, ને માધવીમાં જેમ નામ પ્રમાણે ગુણ હતા તેમ જો ગોપીમાં પણ નામ પ્રમાણે ગુણ હોય તો પછી એની બંસીની ધૂન ઉપર આ ભાઈ નાયતા થે હોય !

એ તો જે હોય તે હોય. પણ આ મામલામાં લક્ષમાં લેવા જોગ પાત્ર તો ખરું જ; એમાં ના નહિ.

‘પણ આ ગોપીને આ ખૂન સાથે નિરખત શી ? શું એને પણ છોટુની આશનાઈ...’

‘ચૂપ કર, નાદાન ! શું બધાને તું તારા જેવા કે તારી બે બદામની માધવી જેવા સમજે છે ?’ અમુલખ કોઈ દિવસ આવા તીખા ને કડવા અવાજે મારી સાથે બોલ્યો નથી. એટલે હું તો ડઘાઈ જ ગયો. ને પછી મારી કેડના મોકોડા ઉપર જાણે ઠંડું પાણી પડ્યું. ને મારે આખે અંગે શીત વળી ગયા. અમુલખે ગોપીની મને ઓળખ આપી : ‘ગોપી એ છોટુની સગી બેન થાય છે, સમજ્યો ?’

હું ચૂપ રહ્યો; મારી વાચા હરાઈ ગઈ. મારી સલામતીના ચંદ્ર

ઉપર જાણે ખગ્રાસ ગ્રહણ લાગ્યું. મારા માર્ગમાં રાહુના અવતાર શી ગોપી ખડી થઈ છોટુની બેન એને ને અમુલખને.....

‘મને બીજું કંઈ દુઃખ નથી. એક બાબુ તું છો ને તારા તરફ મારી ફરજ છે. બીજી બાબુ ગોપી છે ને એના તરફ મારું દિલ છે. મને ઉમેદ હતી.....મને ઉમેદ હતી કે અમારાં લક્ષ્ય થશે. જૂના કળિયા એ લક્ષ્યની વેદીની અગ્નિમાં ખાક થશે. ગામ સુખે રહી શકશે; ગામ સંપત્તી રહી શકશે. અને હું અને ગોપી.....’ હોઠ પીસીને અમુલખ બોલ્યો. ‘પણ ગોપી મને ખૂંતી માને છે. ગોપી માને છે કે મેં છોટુને માર્યો. અરે જેના પગ નીચે કચરાયેલી ધૂળ ઉપર હું પગ પણ ન મૂકું એવો હું બીજા કોઈ ને નહિ ને એના ભાઈ ને મારું? પણ એને એ વાત નથી સમજતી. એ મને ગુનેગાર માને છે...’

અમુલખ વિમાસણમાં પડતો હોય, અકળામણમાં અટવાઈ ગયો હોય, એમ અસહાય જેવો એ ચોરડામાં ઘૂમી રહ્યો. ને હું? મારે તો કંઈ બોલવા જેવું જ ન રહ્યું. હું તો માત્ર ગોપી પાછળના અમુલખના દીવાનાપણાને જતાવતા એના હૈયાની અકળામણને મૂંગો મૂંગો જોઈ રહ્યો!

‘એ મને મળવાની ના પાડે છે.’ અમુલખ બોલ્યો. ‘પણ કદાચ એ વિચાર ફેરવે; કદાચ એ મારો ખુલાસો સાંભળે; કદાચ એ સ્વીકારે.’

એટલું કહીને અમુલખ ઘરની બહાર નીકળી ગયો.

આ નવી વાતે મને ભારે મૂંઝવણમાં મૂક્યો. છેક છેલ્લી ઘડીએ મારી સલામતીની નાવડી કેવા ભયાનક પવનના ઝપાટામાં ડોલવા લાગી હતી?

અમુલખ પોતે પોતાના ઉપર ગમે તેવાં સંકટો આવે તો ય મારું નામ ન આપે એવી મને ખાતરી હતી. મને એ બાબતમાં શંકા પણ નથી.

પરંતુ હવે એવી ખાતરી રાખવા જેવું ખરું?

એ પેલા કમળત છોટિયાની બેનની પાછળ દીવાનો બન્યો હતો. ને એ બેનને એ ખુલાસો શો કરશે? બેનના દિલમાં તો છોટુ ગામને જેવો દેખાતો હતો એવો તો નહિ જ હોય.

અલબત્ત, બેન જો સમજદાર હોય તો તો જાણે પોતાનાં ભાઈનાં બધાં લખણ જાણતી હોવી જોઈએ, ને એમ પણ જાણતી હોવી જોઈએ કે જેટલા દાદાગીરીના ધંધા એ બધા ધંધા આપઆવડતથી કરનારી દેસાઈઓની વસ્તીવાળા આ ગામમાં કોઈક વહેલા મોડું એનું કાત્યાયન કરી નાખશે. એ આજે મારે હાથથી ન મૂઓ હોત તો કાલ કોઈક બીજાના હાથેથી મરવાનો તો હતો જ.

પણ કાણ જાણે કેમ, સંસારનો એક નિયમ જ એવો છે કે ભાઈને બેનનાં લખણ સમજાઈ જાય છે ને બેનને ભાઈનાં લખણ જરાયે સમજતાં નથી. જ્યારથી લોકકવિઓએ, મરણપરણનાં ગીત લખનારાઓએ, ભાટચારણ વગેરે વગેરે કેવળ જાણ્યા જોયા વગરની વાતો કરનારાઓએ ‘સોનાને પારણે, હીરની દોરીએ હિંચાતા દેવના દીધેલા વીર’નું તૂત ઊભું કર્યું છે, ત્યારથી બેનને મન તો એનો ભાઈ રૂપમાં કામદેવ જેવો, બુદ્ધિમાં વૃહસ્પતિ જેવો કે નિર્દોષતામાં ધર્મરાજ જેવો જ દેખાયો છે. ત્યારથી બેનો પણ સમજ્યાકારવ્યા વગર જ ‘ભાઈ’ના નામ ઉપર કપાળ ફૂટતી આવી છે.

એટલે ગોપીને મન પણ એનો ભાઈ દુનિયામાં દેવ જેવો જ હશે. ને એવા ભાઈના અકાળ મૃત્યુ ઉપર એ અમુલખનો ખુલાસો સાંભળીને શું એને બૂલી જશે?

ગોપી ને અમુલખની વાત આગળ ત્યારે જ વધે જ્યારે અમુલખ નિર્દોષ હોય.

અમુલખ નિર્દોષ ત્યારે જ દેખાશે જ્યારે ખરો ખૂની પકડાશે.

ખરો ખૂની ત્યારે જ પકડાશે કે જ્યારે એના સાચા રૂપરંગને પારખનાર એક માત્ર અમુલખ એનું નામ આપે ત્યારે.

એટલે કે અમુલખ નિર્દોષ ત્યારે જ ઠરી શકે કે જ્યારે એ છાહુના ખૂની તરીકે મારું નામ આપી દે!

સવાલ એ હતો કે અમુલખને વધારે કાણ લાગે છે? ગોપી કે જગજીવન? ખેલને તો એ સાથે રાખી શકે એમ નથી. એમાંથી કેને રાખશે?

દીકરા જગુ! અમુલખ આ સવાલનો જવાબ આપે ત્યાં સુધી તારે આંહી રાહ જોવી એ ઝેરનાં પારખાં કરવા જેવું છે. તું જ વિચાર કરી લે ને? તારી જગ્યાએ આજે અમુલખ હોય ને અમુલખની જગ્યાએ તું હો, તો તું જાતે શું કરે?

માટે ભાગ!—ભાગવાની વેળા છે ત્યાં.

ત્યાં અમુલખ પાછો આવ્યો. ફરીને આકળા જેવો આમતેમ ભમવા લાગ્યો. ‘ગમે તેમ કરીને પણ કાલે સવારના પહોરમાં હું ગોપીને મળીશ...મળીશ...મળીશ.’

મારી સામે જોઈને એ કહે : ‘જગુ! તું આરામ કર; મને કંઈ નહિ આવે. હું જરા ખેતરે જઈ આવું છું.’

અમુલખ બહાર નીકળી ગયો. થોડી વારમાં એ પાછો આવ્યો. મારા માથા ઉપર હાથ મૂકીને મારા વાળ પંપાળતાં એ બોલ્યો : ‘તું તારે ચિંતા ન કરજે. અને એક વાત હું જૂલી ગયો; પેલો પરદેશી સોદાગર આવે તો એને પૈસા આપી દેજે.’

૭૮ : દરિયાવાદ

અમુલખ ગયો. મને એણે નચિંત રહેવાનું કહ્યું હતું પણ નચિંત રહેવું મુશ્કેલ હતું. એક વાત તો ચોક્કસ હતી; અમુલખના મનમાં ગોપીનો કાપૂ ભારે જખરો દેખાતો હતો. ને બીજી વાત એ હતી કે કાલે સવારે ગમે તે ઉપાયે અમુલખ ગોપીને મળવાનો હતો.

વચમાં મારે ભાગવાનો સમય તો રહેતો હતો. પરદેશી સોદાગરના જહાજમાં માધવી હતી. ને હું ય જો ચડી જઉં તો ?.....રોકાવાય એવું હોય જ નહિ. ભાગવું જ પડે એમ હોય તો પછી સંગાથમાં માધવી શી ખોટી શું.

એકાએક મારા મનમાં એક નવો વિચાર આવ્યો. વિચારને બદલે જાણે તરવારનો ઝાટકો મારા માથામાં લાગ્યો. હું સફળો બિલો રહી ગયો. ભાગવાની તૈયારી હું કરતો હતો એ બધી તૈયારી જાણે મારા હાથમાંથી ખરી પડી ! માધવીના અપહરણના પૈસા ? માધવીને દૂર પરદેશમાં ગુલામ તરીકે વેચી નાખવાની પરદેશી સોદાગરની તૈયારી...

જગજીવન ! દીકરા જગુ ! તને સૂઝવા માંડ્યો છે એ શું ધૂમાડાનો બાયકો છે ? ધૂમસ છે ? પ્રકાશ છે ?.....

હું જ્યાં હતો ત્યાં જેમ હતો તેમ જ બેઠો રહ્યો. ઓરડાની છત ઉપર જાણે કોઈ ચિત્રવિચિત્ર વાતો લખાતી હોય એમ મારી આંખો છત ઉપર જડાઈ ગઈ.

થોડી વારમાં ડેલી ઉપર સાંકળ ખડખડી. મેં વિચારની નિદ્રામાંથી જાગીને સાદ દીધો : ‘કાણુ છે ?’

અંદર એક પડછંદ માણસ આવ્યો. કોઈ મોટા છાપરાના મોઝ જેટલો એ જડો અને ઊંચો હતો. એના વાળ કાળા ભમ્મર જેવા હતા. એનું મોઢું પાકેલા ટમેટા જેટલું લાલલાલ પીળું પીળું હતું. એના હાથ જાણે લોહના બનાવેલા હતા. એ ચાલતો હતો ત્યારે

ધરતી જાણે ધૂળતી હતી. એની આંખોમાં દરિયાની નહોરતા હતી. એના ચહેરા ઉપર તોફાને ચડેલા દરિયાનાં મોજાંની ઉજ્જડ ભયંકરતા હતી. એના રોમરોમમાંથી જાણે દરિયાના ખારા પાણીની ગંધ ઊઠતી હતી. એક હાથમાં એણે સોનાની જડી સાંકળ પહેરી હતી; બીજા હાથમાં દારી અને પાતળા તારની ગૂંથણી વાળો ચાબુક હતો. એની કમર ઉપરના પહોળા પટ્ટામાં એક લાંબી છૂરી હતી ને એક નાની પાતળી કુહાડી હતી.

ભૂખરા રંગની ભરાવદાર મૂછમાંથી ગળાઈને ભૂખરા બનતા અવાજે એણે કહ્યું : ‘અમુલખ દેસાઈ ક્યાં છે ?’

‘તમે પરદેશી સોદાગર છો ને ?’

‘હા ! ઘડી બે ઘડીમાં ભરતીનાં પાણી ચડી આવશે ને અમારે અમારું જહાજ ઉપાડવાનું છે. મારે અમુલખ દેસાઈનું ખાસ કામ છે !’

‘હું એનો ભાઈ છું. ને તમે જો તમને બતાવેલ કામ પાર ઉતાર્યું હોય તો તમને પૈસા આપી દેવાનું કામ હું કરીશ.’

‘તો અમુલખનું મારે બીજું કામ પણ શું છે ? ને મેં બતાવેલું કામ પાર ઉતાર્યું છે એનું એંધાણ આ રહ્યું.’ એમ કહીને એણે મારા પગમાં એક પોટકું નાખ્યું.

એ પોટકામાં એક ચોળી હતી, એક સાડી હતી, એક ધાધરો હતો. સોદાગર ભયંકર અવાજે હસીને બોલ્યો : ‘અમારો ધારો છે કે કાંઈ દુખળાને અમે પકડીને ભંડક ભેળો કરીએ પછી એનું નામ નહિ, ઠામ નહિ; એનાં જૂતાં કપડાં અમે ઉતારી લઈએ. ને અમે એના કપડાં ઉતારીએ ત્યારે સાથે સાથે એનું નામ, ઠામ, ગામ, દેશ, બધું જ ઉતારી લઈએ. હવે એ બાઈ તરફથી તમારે નચિંત

૮૦ : રૂપિયાવાટ

રહેવું. મરેલી ધોરમાંથી કદાચ કાઈ પાછું ફરતું હશે પણ જીવતી ધોરમાંથી તો કાંઈ પાછું નીકળે જ નહિ. તમે સો મણની તળાઈ એ સૂળો. ને હવે મારા પૈસા મને આપી દો.’

મેં કહ્યું : ‘એક પૈસા તો આપી દઉં. પણ તમારે બીજા પૈસા પણ કમાવા છે ?’

‘પૈસા કમાવાની તમામ વાતને માટે મારા કાન ઉઘાડા જ છે, મહેરબાન !’

‘તો એક કામ છે. મારો ઓરમાન લાઈ છે, આ જોણે તમારી સાથે સોદો કર્યો તે. અમારા કુટુંબમાં એ...એ...એ...તમને થું કહું વાત, લાઈ ને હમણાં જ એણે એક જીવન માણસનું ખૂન પણ ક્યું છે. અમને ભારે બદો લગાડે એવું કામ એ કર્યા જ કરે છે. જો તમે એને પણ.....’

‘સમજ્યો. હું તો દૂબળાનો સોદાગર. માણસને ઠોર બનાવવાનો ધંધો કરનાર. તમારા કુટુંબને એણે બદો લગાડ્યો હોય તો હું તમને જિંદગીભરતું સુખ કરી દઉં. જીવતાં સુધી તમે એનું નામ પણ ન સાંભળો ને દર્શન પણ ન કરો એટલું કરી દઉં. પણ રૂપિયા ?..... રૂપિયાનું થું ?’

મેં સોદાગરના હાથમાં માધવીના રૂપિયા મૂક્યા. બીજા ત્રણસો રૂપિયા મૂક્યાને કહ્યું : ‘આ કામ પતે તમારે તમે બીજા ત્રણસો લઈ જજો.’

‘ભલે. પણ વાત એમ છે કે ભરતી આવવાની વેળા છે; અમારે લાંબે ગયું પોસાય એમ નથી. એટલે જો એ લાઈને તમે કાંઈક પણ નિમિત્તે અમારા વહાણ તરફ મોકલો તો સારું.’

‘ભલે; ભાગડામાં હનુમાનનું મંદિર છે એ જોયું છે ?’

‘હા.’

‘તો એ મંદિરનાં પગથિયાં ઉપર તમને એ માણસ મળશે.’

‘અસ, તો ખુદા હાકિજ.’

‘ખુદા હાકિજ.’

માધવી જાય છે. ને સાથોસાથ અમુલખ પણ જાય તો મારે જિંદગીભરતું સુખ. પછી ગોપીનું યે કંઈ નહિ; અમુલખની યે દહેશત નહિ. છોડુના ખૂન ઉપર કાયમી પડદો પડી જાય.

કેમકે ગોપીને એનો કાફો જો અમુલખને ખૂની માનતાં હોય તો એ લોકો સમજશે કે પોતાના પાપના બદલામાંથી બચવા માટે એ રાત લઇને ગામ છોડી ભાગી ગયો. એકાદમે સ્થળે હું પોતે જો આ ખુલાસાની શરૂઆત કરું.....ભલા હું પોતે સવારે ગોપીને ઘેરથી જ કેમ શરૂઆત ન કરું?

પણ એના પહેલાં અમુલખને ખેતરેથી લાવીને ભાગડાના હતુ-માનના મંદિરમાં મોકલવો જોઈએ.

ઘર બંધ કરીને ટોપી પહેરીને હું નીકળ્યો. બહાર નીકળીને મેં શંકર માળીને બોલાવ્યો.

‘શંકર! મેં કહ્યું; ‘શંકર!’

શંકર બહાર આવ્યો. ‘કેમ ભાઈ?’

મેં કહ્યું : ‘શંકર! મોટાભાઈ ખેતરે ગયા છે; લીલાપુર તરફના વડવાળા ખેતરમાં મટીમાં હશે. એટલામાંથી શોધી કાઢજે.’

‘ભલે. મોટાભાઈ રાતે ખેતરે જાય તો મટીમાં જ હોય. જમ ને શું કહું?’

‘કહેજે કે ગોપીએ તમને પહેલાં મળવા ના પાડી હતી ખરી, પણ હવે તમને મળીને તમારી વાત સાંભળવા માગે છે.’

૮૧ : દરિયાવાટ

શંકર અટક્યો : ‘ હું નહિ જઉં. ’

‘ માળા રોંચા તે રોંચા ! આ અમે તમારા માટે રાતદિવસ મરીએમથીએ, ને તમે ભૂત જેવા સમજો નહિ ને ઝટ ભસી મરો, હું નહિ જઉં ! ’

‘ પણ.....પણ..... ’

‘ મૂરખ ! તારી છોકરીને અશીશ ઘોળીને સોડ તાણવાની ફરજ પાડનારું નામ તારે જોઈએ છે કે નહિ ? ’

શંકરની આંખ અંધારામાં સળગી ઊઠી. ‘ એટલા માટે તો હું જીવું છું. ’

‘ તો એ નામ મેળવવાની અમે કોશિશ કરીએ છીએ, મેળવવાની તજવીજ કરીએ છીએ, ને મળવાની વેળાએ તું અક્કડીને ઊભો છો, તો કાંઈ નહિ. ’

‘ ના, ના, ભાઈ ! પણ...પણ... ’

‘ ગાંડા ? તારી છોકરીને એ લોકોએ સોડ તણાવી એ તો આપણું બધાનું નાક કપાયું છે ને ? છોકરીના બદલામાં છોકરી. આ ભાઈએ મુંગા મુંગા પણ ગોપીને મખમલ જેવી સીધી બનાવી દીધી છે. તે એટલે સુધી કે હવે તો પોપટની પેઠે વાતો કરી છે છે. એણે આજ નામ મેળવ્યું છે ને એ નામ એ ભાઈને જાને ખૂણે કહેવા માગે છે. ને કદાચ નામ કહેતા પહેલાં કે પછી ભાઈ જરા દિલ્લગી કરે તો એમાં તારા આપાનું જાય છે શું ? તારી છોકરીની સામે ગોપી કાલ સોડ તાણતી હશે તો આજ તાણશે. ’

‘ હું જઉં છું. ’ શંકરનો દિદાર અંધારામાં પણ મને લોહીતર-સ્યા વરુ જેવો બની ગયેલો દેખાયો.

માણસ પોતાની સલામતી માટે જાણે જોખમ લે, તીજો અને,

એ તો સમજાય એમ છે. પણ બીજું કાઈ માણસ હેરાન થાય તો એવી હેરાનગતિનું વેર લેવા માટે શા માટે ખુવાર બનતો હશે એ મને સમજતું નથી.

‘શંકર ! જો, મારું નામ ન આવે હો !’

‘પણ ભાઈ પૂછે તો ?’

‘ભાઈ પૂછવા તો નહિ રોકાય; પણ રોકાય તો કહેજે ને કે ગોપીએ તને જ સીધો સંદેશો મોકલ્યો છે ! સમજ્યો ?’

‘ના...ના...’

‘તું તો સાવ જડ જેવો રહ્યો. ગોપીનું ખેતર જો ભાઈ ભેળે તો પછી મારો શું ગુનો, હું ? પણ ભાઈને જો એ વાતની ખબર પડે તો નકામો એ ભાઈ એા વચ્ચે ઝઘડો થાય.’

‘સમજ્યો !’ વેરની પાંખ ઉપર શંકરિયો ઊપડ્યો.

હું ઘરમાં પાછો ગયો. મારા મનમાં હવે મારે કાઈ વિચાર જ ઊભા થવા દેવા ન હતા. આજની રાત સંખંધે આજ કે ભવિષ્યમાં જરા સરખો ચે પાછલો કાંઈ વિચાર નહિ કરવાની પ્રતિજ્ઞા જ લીધી છે. પણ ભવિષ્યમાં ધારો કે શંકર.....શંકર...

ઘર બંધ કરીને હું બહાર નીકળ્યો અને વડવાળા ખેતરની મઠી તરફ જતા મારગમાં જ એક વંકી જગ્યાએ ઊભો રહ્યો.

થોડી વાર થઈ ત્યાં શંકર પાછો વળ્યો.

‘કેમ શંકર ?’

‘તમે અહીં ?’

‘હા. શું કરી આવ્યો ?’

‘ મોટાભાઈ તો વાત સાંભળતાં કાંઈ વધારે પૂછવા રોકાયા વગર જ ચાલી નીકળ્યા.’

‘ ઠીક તું જા; હું ખેતરે જઈ આવું.’

શંકર જવા નીકળ્યો. એણે મારા તરફ પીઠ ફેરવી, ને મેં એના પડખામાં છૂરી પહેરાવી દીધી. ક્યાં કેવી રીતે ધા મારવો હતો એ મેં અગાઉથી નક્કી કરી રાખ્યું હતું. છોટુને જ્યાં છૂરીનો અનાયાસે પણ જખમ થયો હતો એ જ જગ્યાએ ધા કરવામાં લાલ હતો. પાછળથી પાંસળાં વચ્ચેથી આખી છૂરી ચડાવી દીધી હોય તો જખમી થનારને બૂમ પાડવાનો ય અવસર મળતો નથી; એનો મને એકવાર અનુભવ થયો હતો. આ બીજી વાર થયો.

શંકરની લાસને નદીના બેંડા કાતરામાં નાખી દીધી. જો કે અગાઉ કરેલી શરતચૂક આ વખતે મેં નહિ કરી; છૂરી મેં કાઢી લીધી હતી.

ધેર આવીને મારા બધાં કપડાં-લોહીના ડાઘવાળાં હોય યા ન હોય તોપણ તમામ પહેરેલાં કપડાં મેં જલાવી દીધાં. છૂરી ધસીધસીને સાફ કરી નાખી.

અને પછી હું ધરાય એટલી સ્વસ્થતા ધરીને બેઠો.

મારા મનમાં તો ઘણો અજખો હતો ? મારી ધારેલી વાત છેલ્લી ઘડીએ વણસી તો જશે નહિ ને ?

પણ ઈશ્વરની દયાથી મારી ગણતરી બધી જ સીધી પડતી આવી. અમુલ્ય અધિગો થઈને હનુમાનના મંદિર તરફ ચાલી નીકળ્યો હતો. શંકર-એવકૂફ શંકર જીવતો જઈને નદીનાં બેંડાં કાતારામાં બેધે માથે પડ્યો હતો.

અને પરદેશી સોદાગર પણ ત્યાં આવી ચડ્યો. એ કાંઈ બોલ્યો

નહિ; માત્ર પૈસા લેવા માટે એણે હાથ લાંબો કર્યો. ને મેં એના હાથમાં કાંઈ બોલ્યા વગર પૈસા મૂકી દીધા.

સોદાગર ગયો; મેં ઘર બંધ કરી દીધું.

મારા હાથ ઉપર છોટુની તરવારથી થયેલો જખમ જરા દુખતો હતો, પણ છતાં મનનો બોળો હળવો થવાથી હું ઊંઘી ગયો.

સવારે સૂર્યના ઉદય પછી મારી આંખો ઊઘડી.

હું ભાગડા બંદર ગયો. મેં જોયું કે સોદાગરનું જહાજ ઊપડી ગયું હતું.

હું નદીના કાતરામાં ગયો ને જોયું કે શંકરની લાસ ભરતીના પાણીમાં તણાઈ ગઈ હતી.

મેં મારા મનને કહ્યું: ‘બચ્યા જગજીવન ! હવે તારા સુખના સૂર્ય ઉપર કોઈ રાહુના પડછાયા નહિ પડે. તારી સામે હવે આખી દુનિયા પડી છે. ને દુનિયા ઝૂકતી હે, ઝુકાનેવાલા ચાહીએ !’

થેર આવીને મેં નાસ્તો કર્યો. હવે મારે કરવા જેવી થોડી જ વાત હતી. અને એ હું સવેળા પતાવી દઉં તો પછી મારે હવે માલમિલકત, જરજમીન વગેરે સંભાળી લેવા સિવાય બીજું કાંઈ ના રહે. મારા માથે હવે જોખમ રહ્યું ન હતું. અને હવે હું આસ-પાસના પંથકમાં એક બહો શ્રીમંત માણસ થયો હતો. ગઈ કાલ રાતના મારા સાહસે મને નવો જીવ અને નવું જર આપ્યું હતું.

અમુકખ મને પૈસા આપતો ન હતો એમ ન હતું. અલબત્ત એણે કોઈ દિવસ પણ મને માગ્યા પૈસા આપવામાં જરા ય આના-કાની કરી નથી. છતાં માગીને પૈસાદાર થવું ને ખુદ પોતાના હક્કમાં પૈસાદાર થવું એ બે તદ્દન નિરાળી વાત છે.

આજથી હું મારા પોતાના હક્કથી પૈસાદાર થયો હતો. મારે

૮૧ : દરિયાવાદ

ત્યાં બસો તો દૂધળા હતા. ડાંગમાં ઇમારતી લાકડાનાં જંગલ હતાં. વલસાડમાં હજાર તો આંખા હતા. ઉપરાંત ચોખા, ધઉં અને જાત-લાતના મેવાનાં ઝાડોનાં સુમાર વગરનાં ખેતરો હતાં. એક ઘોડા ઉપર બેસીને સવારમાં તપાસ કરવા જો નીકળું તો છેક સાંજે ઘેર આવું એટલી મારી જમીન હતી.

મેં વિચાર કર્યો, અમુલખ જેવી કંબૂસાઈ હું નહિ રાખું. હું ખોતે એક નવી હવેલી બનાવીશ. તીથલમાં ને એના ચોકની દીવાલ સાથે દરિયાનાં મોજાં અકળાતાં હશે. ઘરમાં રાયરચીલું ભલકાદાર વસાવીશ. અરબસ્તાનનાં પાણીદાર ઘોડાં રાખીશ મારી ઘોડારમાં, અને એક ઘોડાગાડી રાખીશ. વલસાડમાં હજી કોઈએ ઘોડાગાડી રાખી નથી. ધણુખરા બળદિયાંના એક્કાથી જ ચલાવે છે. હું બે ઘોડાની ગાડી રાખીશ. આગળ હાંકનારો હાંકતો હશે, પાછળ એક છડાદાર બિલશે, અને એમ હું, ગામતો મોટો જમીનદાર જગજીવન શેઠ સવારસાંજ બહાર નીકળીશ. દેવદર્શનનો નિયમ રાખ્યો હોય તો ફાયદા બે. લોકો માનશે કે શેઠ ભારે ધર્મિષ્ઠ છે ને આપણે જાણીએ કે રોજ આપણો દબજીઓ લોકોની આંખ સામે ધરવાનો આપણને મોકો મળે છે.

પરંતુ મુગલાઈ.....હા...મુગલાઈ ઠાઠથી જ હું રહેવાનો હવે. પરંતુ એ ઠાઠના દિવારવખ્તમાં મારે પત્તવવાનાં એક બે કામ ખોટી થાય છે એ પતાવી લઉં.

પહેલું કામ છોટુના ખૂનતું પ્રકરણ માંડી વાળવાનું. એને માટે અમુલખ હવે વલસાડમાં છે નહિ એની જાહેરાત કરવાનું. મારે તો એ ગામમાં છે નહિ એમ જ કહેવાનું રહ્યું; પણ એ મારે એવી રીતે કહેવું જોઈએ કે સાંભળનારાં મારે જોઈએ છે એ જ અતુમાન કરે.

આને માટે સરસ રસ્તો એક જ છે. ખુદ ગોપીને જઈને કહેવું કે અમુલખનો પત્તો નથી. સાથે સાથે આડે લાકડે આડા વહેર જેવું

પણ કરવું. એમ જ કહેવું કે અમુલખને હાથે છોડવું કમોત થયું એટલે તમે - તમારા લોકોએ જ એવું વેર લેવા અમુલખને ગુમ કર્યો છે. આમ વાત કરવામાં મને બે લાલ દેખાય છે. એક તો અમુલખને હાથે જ છોડવું ખૂન થયું છે એ વાત નક્કી થતાં છોડના ખૂનની તપાસ કરવાની એ લોકોને જરૂર લાગશે નહિ; બીજી વાત એ છે કે અમુલખને એ લોકોએ કાંઈ કર્યું નથી એ વાત તો એ લોકો સમજે છે, એટલે જ્યારે હું એમને અમુલખને ગુમ કરવામાં એમના ઉપરનો વહેમ બતાવું તો એ લોકો સમજશે કે અમુલખને અમે ગુમ કર્યો નથી તેમ અમુલખની હિલચાલની જગજીવનને કાંઈ ખબર લાગતી નથી. સખ્ય પોતે કરેલા ખૂનના અંગમથી લય પામીને જગજીવનને પણ કાંઈ કલ્યા વગર જ અમુખલ લાગી ગયો લાગે છે. એટલે કે છોડવું ખૂન કરીને અમુલખ લાગી ગયો છે, અને એ ખૂનની સાથે જગજીવનને સીધો કે આડકતરો કાંઈ સંબંધ પણ નથી.

આટલી ગાંઠ મનમાં ગોઠવીને મારે શું કહેવું છે એ શબ્દો મનમાં ગોખીને અને મારે મારો ચહેરોમહોરો કેવો રાખવો એની આયનામાં પાકી પતીજ કરીને પછી હું બહુ જ ડાળજીથી બેકાળજી-પણુનો ડોળ કરીને સીધો ગોખીને ત્યાં ગયો.

આકુળતા, બ્યગ્રતા, ચિંતા, રોષ અને હિસ્કેરાટ એ તમામનો મારો સ્વાંગ મેં એવો તો આખા લજબો કે ગોખી સુધી પહોંચતાં મને કોઈ રોકી શક્યું નહિ. બહારથી મારી લવાઈનો રંગ ભારે ઘેરો હતો. અંદરથી આ બધા લોકો મારી ચાલનાં કેવા પ્યાદાં અને છે, ને એ બધાંને હું કેટલી આસાનીથી બેવકૂફ બનાવું છું એ વિચારે હસતો હતો.

રાસલીલાની શરૂઆત પહેલાં જેમ પાઠ કરનાર તરંગાગો પોતાના

૮૮ : દરિયાવાદ

પાઠને મનમાં ગોખતો રહે તેમ હું પણ પાઠને મનમાં ગોખતો ગોખતો ગોપીની રાહ પેખતો હતો.

ત્યાં ગોપી આવી : ગોપી આવી કે હું પોતે ગોપી પાસે ગયો એનો મને ખ્યાલ નથી. ખરું પૂછો તો ત્યાર પછી શું બન્યું, હું શું બોલ્યો, ગોપી શું બોલી, બીજા કોઈ હોય તો તે કાણ હતા ને શું બોલ્યા, એનો મને કંઈ જ ખ્યાલ નથી.

ગોપીને મેં જોઈ...અને હું જોઈ જ રહ્યો.

માશાલ્લા ! કનૈયાની સાથે રંગરાત ખેલતી જ જાણે કે ગોકુળ-ગામની ગોપી વલ્લસાડમાં ભૂલી પડી ગઈ કે શું ?

એ ઊંચી હતી - મારા કાનની ખૂટ લગભગ એનું માથું આવે એટલી. એના લાલ હોઠ સહેજ ઉઘાડા રહેતા હતા ને એ ઉઘાડા હોઠમાંથી બીજની ચંદ્રલેખા જેવા એના દાંતની એ હારની ઉપલી કિનારીઓ ચળકતી હતી. એનું બદન એકંદરે પાતળું હોવા છતાં અંગેઅંગમાં ભરચક હતું, ને એની શ્યામસુંદર ચમકતી ચામડીની નીચે બહારની આંખે જાણે દેખાય એવું લાલ લોહી વહેતું હતું. કમર ઉપરના એના લથબથતા અંગના ભારથી એ જાણે સહેજ વાંકી વળેલી લાગતી હતી. એની આંખો જાણે કે દેવમૂર્તિમાં જડેલા હીરાની જેમ પાણીદાર ચમકતી હતી. એનું મોઢું લબ્બગળ હતું ને એનું એકએક અંગ પૂરું સપ્રમાણ, ભારે કુમારદાર, છતાં સશક્ત લાગતું હતું: દેખાવમાં નાનુક, ચાલમાં સુઆબદાર, મૂરતમાં રોનકદાર અને ભાવમાં ભલકદાર !

હરકોઈ સ્ત્રી કોઈ ને કોઈ હથિયાર જેવી હોવાનો પહેલી નજરે આભાસ આપે છે. કોઈ અંદૂક જેવી હોય છે, કોઈ ઘર જેવી હોય છે, કોઈ બરછી જેવી હોય છે, કોઈ કડછી જેવી લાગે છે, કોઈ ભાલા જેવી

લાગે છે. કાઠ-કાઠક વીરલી બદસૂરત ને કમસૂરત હથિયારોના જમેલામાં નાબુક પણ પાણીદાર કટારી જેવી ઓપે છે. ગોપી જાણે માધાપુરના માલમના મશહૂર કારખાનાની નીલા લોખંડની ને સોનાની મૂઠવાળી કટારી જેવી હતી. હથિયારોમાં એક માત્ર કટારી રૂડી રૂપાળી ને જીવલેણ હોય છે. ગોપી પણ જાણે કાઠ મરદના કલેજમાં હુલાવી દેવાની કટારી જેવી હતી.

એને મેં જોઈ. ને હજી મારી આંખો એની મૂરતને તથા એના ખૂબ-સૂરત અંગને પૂરાં પારખે એ પહેલાં તો એ મારા કલેજમાં પેસી ગઈ.

એક હજાર માધવીઓ પણ જેના માથાના એક વાળ ઉપર ઓળધોળ થાય એવી એ ગોપીને મેં જોઈ અને પછી તો હું શું કરું છું, હું શું બોલું છું, એનું મને લાનસાન ન રહ્યું. માત્ર ઉપર ટપકે એટલું મને યાદ છે કે હું કાંઈક બોલ્યો. એ કાંઈક બોલી અને અમારી વાત પૂરી થઈ. અને હું બહાર નીકળી ગયો.

છાટુના કલેજમાં મેં છૂરી મારી, ને છાટુની બેને મારા કલેજમાં છૂરી મારી. એ છૂરી મારા અંગમાં પેડી. હવે એ નીકળશે નહિ-કેમ કે મારે એ કાઢવી નથી.

અમુલ્ય પણ નિશાનબાજ ભારે; એમાં જરા ય ના નહિ. સ્ત્રીઓથી દૂર રહે; ધરમાં પણ કાઠ બાઈ માણસને નોકર ન રાખે. દૂબળાની દૂબળી પછી ભલે ઉમરે પહોંચેલી છતાં કાચીકુંવારી હોય તો ય એના સામે નજર પણ ન નાખે. પોતાની આસપાસમાં તો શું, પણ વીરજ દેસાઈવાળા જેવા વિરોધીઓમાં પણ ‘જેગી’ની આખરુ ભોગવે. છતાં મારે વહાલે નિશાન પાડ્યું ત્યારે આખા પાડ્યું !

હું મારા મનમાં ખાંડ ખાતો હતો કે વલસાડમાં રતન એક માધવી, ને એ મારા પગ ચાટે છે. નહિ, વલસાડમાં સાચું રતન તો આજ મેં જોયું કે જેની પાસે માધવી જેવીઓ તો કથીરના ટુકડા સમી લાગે છે.

અમુલખ ભાગી ગયો. મારે મારા અંતરના અંતરમાં પણ અમુલખ ભાગી ગયો છે એમ જ વાત કરવાની કે વિચાર કરવાની આદત પાડવી જોઈએ—અમુલખ ભાગી ગયો. પાછળ જે કાંઈ રહ્યું એનો વારસદાર તો હું જ રહ્યો. હું ય એના બાપનો જ દીકરો છું ને ?

તો અમુલખના અંતરની મહોબ્બતનો પણ વારસદાર હું. આવા ગામમાં નવરા બેઠા રહેવાને બદલે કેવળ ખેતરામાં આંટા મારીને જિંદગી પૂરી કરવાને બદલે એક રંગીલું કામ મને જડ્યું.

ગોપી મારી થવી જોઈએ—ગોપી મારી જ થશે. મારા પોતાના સુખ ને શોખ સાધવા માટેના સચોટ રસ્તા મને લેતાં આવડે છે. આ વાત કપરી છે પણ મારા જેવા માણસની શક્તિની બહારની તો નથી.

હાલ તુરત તો મારે જેટલું કહેવા જેવું હતું એટલું મેં કહી દીધું. તુંડે તુંડે મતિભિંનાની જેમ કદાચ કોઈકને મારી વાત નહિ સમજાય, ને કોઈકને મારા રસ્તા નહિ ગમે.

પણ હું આ દુનિયામાં કોઈકને રાજી રાખવા માટે જીવતો નથી, ને કોઈકની સમજણ ઉપર હું મારું કામ કરતો નથી. હું મારાં સુખ ને સલામતી માટે જીવું છું અને એને માટે તમામ રસ્તાઓ લેવા એ મારી જાત પ્રત્યે મારો ધર્મ છે.

અલબત્ત, મારા જેવા સ્થિતિસંયોગોમાં મુકાયા ન હોય એવા માણસો અમુક સિદ્ધાન્તોની તર્કબાજી ચલાવીને મને દોષ છે કે મારી દયા ખાય. મને કોઈ દોષ છે એની શરમ નથી, ને કોઈ મારી દયા ખાય એની લાજ પણ નથી.

હમણાં તો મેં મારી વાત કહી દીધી. વધારે હાલ કાંઈ કહેવા જેવું રહ્યું નથી. હવે મારે થોડુંક કરવાનું રહ્યું છે.

ગોપી સુંદર છે. ગોપી મારી થવી જોઈએ ને એ મારી થશે. મને શ્રદ્ધા છે કે ગોપીને મારા હાથમાં પાંખ હજીયેલાં પંખીની જેમ ખડતાં કોઈ કરતાં કોઈ રોકી નહિ શકે.

માધવી પોતાના જીવનની કહાણી કહી જાય છે.

હું પોતે નાતજાતમાં કાંઈ સમજતી નથી. નાતજાતના કાયદા કાંઈ હોય તો મને દેખાયા નથી, ને ગેરકાયદા કાંઈ હોય તો મને નડ્યા નથી. કેમકે મારી પોતાની જાત એવી છે કે જે જાતનાં કદમ હરકાઈ જાતે અનાદિ કાળથી ચૂમ્યા છે. હું આખા ગામની લગ્ન વગરની વહુ છું.

લોકો કહે છે કે મારી નાત ભાડેલાની છે; ભાડેલા કહે છે કે મારી નાત દૂબળાની છે; દૂબળા કહે છે કે મારી નાત કોષક દેસાઈની છે. ને ગામમાં એકબે જણ એવા છે, જે મને વલ્લભા દાંડની દોકરી સમજે છે; ને બીજા એક બે એવા પણ છે કે જે મને વીરજી દેસાઈની દોકરી સમજે છે. કોષક એવા પણ છે, જે કહે છે કે મારી મા ચૂડેલ હતી ને બાપ ખવીસ હતો. ને એ બેએ ભેગાં મળીને મને વંતરીને જન્મ આપ્યો.

હશે; મારો બાપ જે હોય તે, ને મારી મા જે હોય તે. મને પોતાને એ બધા સાથે કાંઈ કામ નથી. હું પોતે મારી જાતને સવા લાખની માનું છું; ને જે લોકો મારી જાતને મારી કિંમતે આંકે એને જ મારા ઘરના ઉંખરમાં આવવા દઉં છું.

કર : દરિયાવાટ

મારા બાળપણનાં સંભારણાં તો જેટલાં પાછળ જાય છે એટલાં પાછળ લઇ જઈ છું, ત્યારે હું એક અકાળવૃદ્ધા નારીને અને એક નશામાં ચૂર થયેલા પુરુષને જોઉં છું. એ બેના અંદર અંદરના વ્યવહારમાંથી મેં મારું પોતાનું જ્ઞાન ને મારો વ્યવહાર દોર્યો છે. મતલબમાં ઘણી મોટી ઊંમરની છોકરી પણ જે વાતો ને જે ભાષા નથી સમજતી, એ વાત ને એ ભાષા હું ચારપાંચ વરસની થઈ ત્યારથી સમજતી થઇ હતી.

પછી એ પુરુષને હું નથી જોતી; બીજા કેટલાક પુરુષોને થોડા વધતા દિવસો માટે વખત ક્વખતે હું જોઉં છું.

મારા એ ઘરમાં એ અકાળવૃદ્ધા નારીનો કાપમી વાસ છે; પુરુષનો હંગામી વાસ છે. ને એમ ને એમ વધારે ને વધારે સમજતી, વધારે ને વધારે જોતી, ભાગડામાં મારા દિવસો વહી જાય છે.

આવી મા જેવાં કામ કરાવે એવાં કામ કરતાં કરતાં મારી ઊંમર અઢારેક વરસની થઈ; અને કેટલીક વાર માની ઉપરવટ હું મારી મેળે છાનાં કામ પણ કરતી થઇ. ત્યાં મારી મા મરી ગઇ. મારી મા ખરે સમયે મરી ગઇ. હું એનાથી કંટાળી ગઇ હતી; મારે ને એને ઉધાડી તકરાર થવાની વેળા મને દૂર નહોતી લાગતી. ત્યાં મારી મા મરી ગઇ, અને હું એકલી પડી.

હું એકલી પડી હતી, પણ મને કદી એકલાપણું લાગ્યું નથી. મારી મા દેખાતી હતી ગરીબ ને રહેતી હતી ગરીબ. પણ એના મૂઆ પછી એની પાસેથી સારો જેટલો દાગીનો ને ડીક પ્રમાણમાં દાટેલું ધન નીકળ્યું.

વળી મને જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે એક જ સીસકારે હું ગમે તેને મારી પાસે ગમે તે વખતે બોલાવી શકતી હતી. મને એકલા લાગવાનું ખરું પૂછો તો કાંઈ કરતાં કાંઈ કારણ ન હતું.

ભાગડાખંદર એટલે ગુજરાતનું લોકડાના વેપારનું મોટું મથક. ભાગડામાં આમ દેશપરદેશનાં વહાણો અવારનવાર આવતાં. કોઇ કોઇ વાર દૂબળાઓના સોદાગરો પણ દિવસ એ દિવસ માટે આવી ચડતા. કાંઈ ઊતર્યા ખલાસી જેવો થોડામાં સંતોષ માનનારો ને પૈસા ખર્ચનારો બીજો કોઇ માણસ મળવો મુશ્કેલ છે. મને રંગરાગની કમીના ન રહી. ધરતી શોભાની ચિત્રવિચિત્ર પરદેશી ચીજોની ભેટસોગાદની ઊણપ ન રહી. મહોજ્જનના રંગરાગ ને મહોજ્જનના વેપારની કમીના ના રહી.

એવામાં મને જગજીવન મળી ગયો. બાપકમાઉ, હીણકમાઉ, ઉડાઉ છોકરા તરીકે એની ખ્યાતિ હતી. અને આવો કોઇક જીવાન મારા પાલવને પછેડે વળગેલો હોય તો કાંઈ ખોટું નથી એમ સમજીને મેં એક વાર એને સામે ચાલીને ઇશારાથી બોલાવ્યો. એ આવ્યો.

આવા જીવાનોના મનમાં એક જાતનું અરમાન હોય છે. ઉકરડા ઉપર બેઠેલા ફૂકડાની જેમ એમના બોલવાથી સવાર પડે છે એમ એઓ માને છે; એ એમ માને છે ને તમે પણ જો બહારથી એમ માનતાં દેખાઓ, તો પછી તેઓ તમારા ગુલામ પણ બની જાય છે. જગજીવન પાસે પૈસા હતા; ને દેખાવમાં એકંદરે એ કામદેવનો અવતાર નહોતો, તો ય કાંઈ ખોટો નહોતો. વળી દેસાઈના વસીલાનો. એટલે એનો પડછાયો થોડોધણો રાહત આપનારો ય હતો.

આમ ગામમાં મારી રાડ જેવું હતું નહિ, ને મારી સામે રાડ જાડે એવું કાંઈ કરવા સામે હું સાવધ રહેતી હતી. મારો વહેવાર ધણો-ખરો દરિયાના માણસો સાથે હતો.

વળી જે ગામમાં મારે રહેવું એ ગામની આંખે ચડવામાં સાર નહિ એમ હું સમજતી હતી. એટલે કોઈ લાગવગવાળા માલદાર, વખદાર કે અમલદારની નજર મારા ઉપર પડી ન જાય એની હું કાળજી રાખતી.

૬૪ : દરિયાવાટ

છતાં પડી જાય તો પછી હું મારા મનની અંદર પણ કચવાટને જાગવા દેતી નહિ. હું એવી વાતોને એવે સમયે ગામમાં રહેવાના ભાડાના ચુકાવા જેવી માની લેતી.

મેં મારી માનું જીવન જોયું હતું ને મેં મારી માના બોલ પણ સાંભળ્યા હતા; મેં મારી માના સહવાસીઓના મોં આગળના ને પીઠ પાછળના બોલો પણ સાંભળ્યા હતા. અને એ બધાની મેં એક તારવણી કરી કાઢી હતી. એ તારવણી એ હતી કે સ્ત્રીનું દિલ એ સ્ત્રીનો જીવલેણુ કુશ્મન છે.

એ દિલ ભાડે દેવાના મકાનની જેમ ખાલી પડ્યું રહે છે. કોઈક વેળાએ કોઈ હરામજદો આવી એમાં ચોરીચુપકીથી પેસી જાય છે. પેસીને પછી એ પગ પહોળા કરે છે. આખરે એક નાની ઝોરડીનો એ ભાડૂત આખી હવેલીનો ધણી બની જાય છે. અને ધરધણી શિયાળાંની જેમ, શરીરની માલિક સ્ત્રી એની ગુલામ બની જાય છે— અને ગુલામ બનાવે છે. અને પોતાની મિલકત પારકા જણ વાપરે એ એને જોઈ રહેવું પડે છે.

પોતાનું શરીર એ સ્ત્રીની મોટામાં મોટી મૂડી છે. ને સ્ત્રી જો એનો સ્વતંત્ર રીતે કેવળ પોતાના જ સુખસગવડ માટે ઉપયોગ કરે તો પુરુષ એનો ગુલામ બને છે; ને પછી મદારી જેમ માકડાને નચાવે એમ એ પુરુષને નચાવી શકે છે.

આ રમત છે આગના ખેલ જેવી. પણ જેમ બાદગર સળગતી આગને પણ સહેલાઈથી ખાઈ શકે છે તેમ સ્ત્રી પણ એ આગને ખાઈજઈ શકે છે. એમાં તકેદારી એક જ વાતની રાખવાની. આ રમત એ રમત જ છે, એ વાત ભૂલવી જ નહિ. એ રમતને જીવન સમજવા બેઠા તો પછી મદારીને બદલે સ્ત્રી પોતે માકડું બની જાય, ને મરદ માકડાને બદલે મદારી બની જાય.

માધવી પોતાના જીવનની કહાણી કહી જાય છે...: ૬૫

તમે એમ કહેશો કે તારી વાત બહુ ખરાબ છે. પરંતુ તમારી નજરે જે બધું ખરાબ છે એ બધું કાંઈ મારી નજરે પણ ખરાબ હોવું જોઈએ, એવું થોડું જ મેં લખી દીધું છે ?

દુનિયા આખીમાં જ ખતાવવાના દાંત ને ચાવવાના દાંત જુદા જુદા છે. માણસની પણ દુનિયાને દેખાડવાની નીતિ એક છે, ને પાળવાની નીતિ બીજી છે. માણસને તો દુનિયામાં બીજાને ભોળવી, ફેસલાવી પટાવીને બીજાઓના ભોળપણ ઉપર જીવવું પડે છે, એટલે એને પોતાની ને દુનિયાની વચ્ચે પડેલા રાખવો પડે. મારે તો કોઈના ભોળપણ ઉપર જીવવું નથી, ને મારા ભોળપણ ઉપર કોઈને જીવવા દેવા નથી. એટલે હું મારી જાતને સાચવીને, મારી જાતને સમજણપૂર્વક પટાવીને, મારા દિલના દરવાજાને ખરાબર વાસીને, ભાગડામાં બેઠી હતી.

જગુ મારી પાસે આવ્યો ને આવતો ગયો. ને મને ઘણી વાર એની બડાઈ ઉપર હસવું આવતું. એક વાર મને આ માકડાને નચાવીને જરા દિલ્લગી કરવાનું મન થયું.

એટલે મેં છોટુંને બોલાવ્યો. છોટું આવ્યો. છોટું ને જગુના કુટુંબ વચ્ચે બહુ જૂનો કંજયો છે. એ કંજયો મારા આંગણમાં લાવી આ બે ય મરઘા હવે કેમ લડે છે એનું નાટક મેં જોઈવ્યું. એક દિવસ મેં જગુને મારે ત્યાં આવવાનો વખત આપ્યો. ને એ જ વખત છોટુંને પણ આપ્યો. પરિણામે બે ય જણા મારા ઘર આગળ ભેગા થયા.

અને બેમાંથી એક જણ સવારે મારે ઘેર આવે, એમ કહીને મેં મારી ડેલીનાં બારણાં બંધ કર્યાં. વાત એમ હતી કે એ સમયે એ બેમાંથી કોઈ અંદર આવે એ મને પાલવે એમ ન હતું, કેમકે અંદર મલખારનો એક ચેટિયાર પોતાના વહાણમાં બરેલાં લાલપેનનાં લાકડાંનો ભારે ફાયદાથી સોદો કર્યા પછી ધનની છોળ ઉછાળતો બેઠો

૬૧ : દરિયાવાટ

હતો. ને કાઠ ખીબ પાસે ન્યારે હું પૈસો બેઠું છું ત્યારે એ પૈસો મારો પોતાનો ન બને ત્યાં સુધી મને એન પડતું નથી.

થયું. પાંખો પહોળી કરીને ઠિંગુજી જેવા છતાં કુંગર જેવા દેખાતા મરઘાની જેમ છોટું અને જગુ એ ય બડબડતા ફડફડતા ગયા. મેં મારું બારણું બંધ કર્યું.

મારા મુલાકાતી આખરે વિદાય થયા, અને મને આજની રાતના સોદા વિષે બહુ અફસોસ કરવા જેવું રહ્યું નહિ.

એ ગયા. એમના ગયા પછી એમની હાજરીની કાઠ દેખાઇ આવે એવી વાત ન રહે એ રીતે બધું સાફ કરીને મારી ખૂબખૂબ પેટ ભરાવાથી દૂબળી જેવી બનેલી નોકરાણી કંકુબાઈને મેં એને ઘેર જવાની રજા આપી. દીવો બંધ કરીને, બારણા બંધ કરીને હું મારી પથારીમાં સૂતી.

જરા ઉઠળાટ હતો. હજી આખર બેઠી હતી નહિ, પરંતુ દરિયા તરફથી આવતા પવનમાં આખરના આગોતરા ભણકારા મુંગામુંગા કાનમાં વાત કરતા હતા. બારી મેં ઉઘાડી રાખી. અને બારીમાંથી ચંદ્રમા મારા સૂવાના ઓરડામાં તેજ અને છાયાની જળી વણી રહ્યો હતો, અને એના પ્રકાશમાં આવતી ચીજવસ્તુને હાથીદાંતના રંગથી રંગી રહ્યો હતો.

ઓરડામાં મારી આંખો જીંધથી અલગી પડીને આમ તેમ હળવે હળવે ફરતી હતી, અને ચારપાંચ વર્ષના મારા વેપાર દરમિયાનના મારા વહિયાતોની ભેટ સોગાદની એ ઓરડામાં થયેલી સળવટ ઉપર મારી આંખો ઠરતી હતી.

કાઠ સદોડિયા કે જુગારીની જેમ હું એકસાથે જિંદગીનો વેપાર ખેડવામાં માનતી નથી. મારી માના ખોળામાંથી જ હું કેટલીક વાતો

માધવી પોતાના જીવનની કહાણી કહી જાય છે. : ૬૭

શીખી છું. અલખત મારી મા પોતે પોતાના અનુભવનો લાભ ઉઠાવતી નહોતી. એટલે જ એની સાચી વહેવારની વાતો વીસરી જવાનું પરિણામ શું આવશે એના જાણે એ જીવતા નમૂના રૂપ મારી સામે જીવતી હતી.

મારી માની કેટલીક વાતો જે મેં હૈયામાં ભરી રાખી હતી તે જેને આડે એ હૈયામાં કાઢ એકાદ પુરુષને પણ પગપેસારો કરવા જેટલી યે જગ્યા નહોતી રહી, એમાંની મુખ્ય મુખ્ય વાત એ હતી કે ‘ઉતાવળા સો બહાવરા ને ધીરા સો ગંભીર.’ બીજી વાત એ હતી કે ‘જેની જીવાની ટૂંકી એનું આવરદા બહુ લાંબુ ને જીઢાપો એથી યે લાંબો.’ ‘દુનિયામાં કાર્મ કમાતું નથી. જીવાની જ કમાય છે.’

જીવાની જાળવી રાખવી હોય તો મારી મા નીચેની જડીબુટ્ટી બતાવતી: ‘સ્ત્રીના હસ્તિની, ચિત્રિણી, પદ્મિની ને શંખિની’ એવા જીદા જીદા વર્ગ છે એમ લોકો કહે છે. પરંતુ લોકો જે કાર્મ કહે છે એ કદી સાચું હોતું નથી, એમ આ વાત પણ સાચી નથી. હકીકત તો એ છે કે દરેક સ્ત્રી પોતપોતાની મેળે જ વહેલી કે મોડી આ ચારેય ચાળણીમાંથી પસાર થાય છે.—એટલે વહેલી મોડી દરેક સ્ત્રી જિંદગીમાં એક વાર પદમણી જેવી થવાની જ છે. લેખાવાની છે, ને વહેલી મોડી શંખિની તરીકે ધિક્કારાવાની પણ છે.

સાધારણ રીતે તો પુરુષ જ સ્ત્રીને પદમણીમાંથી શંખિની બનાવે છે. શું પરણેલી, શું વિધવા, શું કુલવધુ કે શું ગામવધુ, સૌના ઉપર આ એક આક્રમ છે. ને સૌનો કમાણી કરવાનો કાળ જીવાનીનો જ છે.

એટલે સ્ત્રીની જીવાની ઉપર સ્ત્રીનો પોતાનો હક્ક હોય તો એ એને વધારેમાં વધારે જાળવી શકે. પુરુષે સ્ત્રી માટે ઘડેલા નિયમોનો હેતુ એની જીવાનીનો વહેલામાં વહેલો ને વધારેમાં વધારે બસારો

૬૮ : દસ્તિયાવાટ

કરવાનો; ને સ્ત્રીનો ધર્મ જો એને દુનિયામાં આપખજો જીવવું હોય તો એ કે એણે એની જીવાનીને વધારેમાં વધારે વખત સુધી જાળવી રાખવી.

જીવાની જાળવવાના મુખ્ય રસ્તા એ કે : કોઈની સાથે સંબંધ બાંધવો નહિ ને બાંધેલો સંબંધ તોડવો નહિ. હિન્દુ અને મુસલમાન જેમ પાકા ભાઈબંધ હોય તો ય એમના સંબંધ વચ્ચે જીવતી જાગતી મર્યાદા; તેમ પુરુષને પણ ભાઈબંધ માનવો હોય તો ય મુસલમાન ભાઈબંધ જ માનવો. કોઈને આંગણે આવતો રોકવો નહિ, ને રસોડા સુધી જવા દેવો નહિ. પુરુષ જેમ પોતાના ધંધામાં લાગણી, દયા, માયા ને સ્થાન આપતો નથી અને વેપાર અને વહેવારને બરાબર ચલાહેદા રાખી શકે છે, તેમ સ્ત્રીએ પણ પોતાના ધંધામાં દયામાયાને સ્થાન આપવું નહિ.

હું પોતે આ બધી વાત પૂરેપૂરી શ્રદ્ધાથી માનતી હતી. એટલે જેમ મારા સંબંધ હું નવા બહુ ઓછા વધારું છું, તેમ એક વાર જેટલા બાંધેલા સંબંધો હોય તેને ઓછા કમી કરું છું, આમ કરવામાં મને જોઈએ છે એ મને મળી રહે છે, ને બીજાને જોઈએ છે એ એને મળી રહે છે. ને મને કદી યે પાછલી કોઈ વાતનો ખસ્તાવો કરવાનો રહેતો નથી.

પણ આ જગુ આવ્યો એણે મારી આ રસમ પલટાવાની ધમ-પછાડ કરવા માંડી. મૂળ મારા મનમાં એમ કે છોકરો હજી અલડ છે, હજી એના મોઢામાં માનું ધાવણ ફેરે છે. પણ નાને મોંએ એને મોટી વાત કરવાનો શાખ છે. વળી લોકવાયકા પ્રમાણે એનો મોટાભાઈ કોઈક અમુલ્ય નામે છે. એ ભોળો છે, ગમાર જેવો છે, ગધેડાની જેમ જમીનજાગીરનો ભાર તાણવામાં રચ્યોપચ્યો રહે છે, ભારે કંજૂસ પણ છે. પણ જગુને એ જોઈએ એટલા પૈસા આપે છે. એટલે જગુ

માધવી પોતાના જીવનની કહાણી કહી જાય છે. : ૯૯

પાસે બાપકમાઉ દીકરાને હોય એટલી જ પૈસાની છૂટ છે ને એટલી જ ઉડાઉગીરી પણ છે.

મને થયું કે બેઠા કરતાં બેગાર ભલા. જગુ ને એની ઉડાઉગીરી બેયને હું જાળવી શકીશ. એટલે મેં એક વાર એ અક્કલમહાને ધસારો કર્યો ને ધારેલું નિશાન પડે એમ એ ચાલ્યો આવ્યો.

એમાં જગુને લાલ હતો કે નહિ એની મને ખબર નથી. પણ મને ખાસ ગેરલાલ પણ ન હતો ને તકલીફ પણ ન હતી.

પણ એ છોકરો મારા ઉપર માલિકીનો હક્ક કરવા બેઠો. હજી એના મોઢામાં માનું દૂધ ફેરતું હતું એ છોકરો, મારા-માધવી ઉપર હકુમત ચલાવવાનો શોખ બતાવવા લાગ્યો. મને થયું કે આ અક્કલના ઓથમીરને માધવીના આચારવિચાર સમજાવી દેવા જોઈએ છે.

એકદા મને એ તક મળી ગઈ. જગુના બીબામાંથી જ ધડથો હોય એવો ગામમાં જગુ જેવડો જ એક બીજો છોકરો હતો. છોટું એનું નામ. આ છોટુના કુટુંબને ને જગુના કુટુંબને ભારે જખરી વઢવાડ હતી. ખૂન, ચોરી, આગ, મારફાડ, અપહરણ જેવી અનેક બાબતો આ બે કુટુંબ વચ્ચે થઈ હતી. એટલે જગુ સામેના ઉકાસ તરીકે મેં છોટુને ય મારી આંખોના પંજામાં લીધો.

એક દિવસે મારે ત્યાં મહેમાન હતા. એ મહેમાન હતા મલ-બારના. બેગાશ્પિયાની કોથળી ફેરવતા હતા. એ બપોરના આવ્યા હતા ને રાતની વેળમાં જવાના હતા.

જગુને મેં આવતો જોયો. આ નાદાન છોકરો કાંઈક નકામું ધાંધલ કરશે ને મારા સુખનો સમય કારણ વગરનો ઉપાધિનો બનશે, એમ સમજીને મેં પાછલે બારણેથી કંકુબાઈને મોકલી. છોટુ આવ્યો.

મારાં બે ય માંકડાં આવી ગયાં એટલે મદારીની અદાથી ને મદા-

રીની છટાથી મેં એમને નચાવ્યાં. બેયને કહ્યું: 'તમે બેમાંથી એક જણ નકકી કરો ને એ જણ સવારે મારે ત્યાં આવે.'

જગુને એમ કે માધવી તો મારી જ છે, ને છોટું જૂના કુઝિયાને આગળ કરીને એની આ રંગતમાં વિધન નાખે છે. છોટું એમ કે માધવીએ પોતે મને બોલાવીને મારી કદર કરી છે, પણ જગુ જૂના કુઝિયાને આગળ કરીને એની રંગતમાં વિધન નાખે છે. એટલે ઉકરડે ચડેલા બે ય ફૂકડાની જેમ એકબીજા સામે ધુરકતા તેઓ ચાલ્યા ગયા.

પછી મહેમાન ગયા. હું એકલી પડી. મારા સૂવાના ઓરડામાં પડેલી જુદી જુદી સોગાદો ચંદ્રના ચળાતા તેજમાં નાહી રહી હતી ને મારા વેપારના વિસ્તાર ને પ્રકારની જાણે પ્રતીક બની રહી હતી.

બહુ જ શાંતિથી હું સૂતી. મારી આંખો મીંચાવા માંડી. સમય ફેટલો ગયો એનો મને ખ્યાલ ના રહ્યો.

ત્યાં મારી ડેલી ઉપર ટકારો પડ્યો. મારું બારણું ખડખડાવનાર ક્રોધ હોય તો ગમે તે સમયે ઉઘાડતાં મને સંકોચ થતો નથી. મેં બારણું ઉઘાડ્યું.

ઉઘાડેલા બારણા સામે એક ધણો ઊંચો, પહોળો ને આંખો ભરી છે એવો કદાવર માણસ બેઠો હતો. ચંદ્રના પ્રકાશમાં એ જાણે આરસમાંથી પરસોતમની કંડારેલી મૂર્તિ સમો દેખાતો હતો.

આ માણસ ધારે તો એક લાતે ભોત પાડી શકે, એક મુઠ્ઠાએ પાતાળમાં ચાંપી નાખી શકે; આ માણસ ધારે તો હથેલીમાં ફૂલની જેમ ચોળી નાખી શકે. એની સામે મારી ડેલી જાણે ધણી ધણી નાની બની ગઈ. જિંદગીમાં પહેલી જ વાર મને કોઈ માણસની શેઠ લાગી હોય, કોઈ માણસ પાસે નાનમ લાગી હોય, તો આ માણસ સામે.

માધવી પોતાના જીવનની કહાણી કહી જાય છે : ૧૦૧

મેં ધણા જિંયા ને પડછંદ ને કદાવર ને એવા એવા કુંગર જેવડા દેહવાળા માણસો જોયા છે, ને એમને મારી હથેલીમાં નચાવ્યા છે. આકાશમાં જિગતા પૂતમના ચાંદથી યે વધારે શોભાવાળા લાગે એવા હથેલીના ચાંદ બતાવ્યા છે. પણ આ માણસ કોણ જાણે કેમ મારા ઉપર શેહ પાડી શક્યો. કાંઈકે હતું એનામાં. કદાચ એની આંખમાં હોય, કદાચ એના ચહેરામાં, કદાચ એના કરડા બનેલા હોઠની કમાનમાં હોય. ગમે તેમ, પરંતુ મને પહેલી જ વાર એક પુરુષની શેહ લાગી ગઈ એ વાતનો ઈન્કાર હું કરતી નથી.

કાંઈ પણ બોલ્યા વગર એ ડેલીની અંદર આગ્યો, ને કાંઈ પણ બોલ્યા વગર એણે ડેલીનાં બારણાં બંધ કર્યાં. કદાચ આ માણસને પણ ડેલીનાં બારણાં બંધ કરવાનું બીજા માણસોને જે કારણ હતું એ જ કારણ પણ હોય. પણ એને જોતાં એ વાત મારા માન્યામાં આવી નહિ. સાથોસાથ મારા મનમાં અસ્પૃશ્ય ચીડ ઉભરાઈ. આવા માણસનું અહીં શું કામ છે ?

‘તમારું નામ માધવી કે ?’

‘હા; કેમ, તમારું નામ શું ?’ મારા અવાજમાં પ્રયાસે તોછડાઈ લાવવાની મેં કોશિશ કરી.

‘મારું નામ અમુલખ.’

‘અમુલખ ? અમુલખ કોણ ?’

‘અમુલખ. જગજીવનનો હું ભાઈ.’

હું ક્ષણભર મૂઠ જોવી બની રહી. અમુલખ વિષે મેં જગુ પાસેથી, છાટુ પાસેથી ને બીજા પાસેથી થોડુંકાણું સાંભળ્યું હતું. એના ઉપરથી એના રૂપરંગની જે છબી મારી આગળ ખડી થઈ હતી એનાથી

૧૦૨ : દસ્તિયાવાદ

આ છબી તદ્દન જુદી હતી. મને મારા મનમાં લાગ્યું, હું ક્યાંક, કોઈના હાથે, કોઈક રીતે છેતરાઈ છું.

‘તમારા આવવાથી મને બહુ આનંદ થયો. ચાલો અંદર બેસીએ.’ મેં કહ્યું.

‘હું તમે માનો છો એવા કોઈ કામ માટે નથી આવ્યો. તમારી પાસે એક માગણી કરવા આવ્યો છું.’

કોણ જાણે કઈ વાનરવૃત્તિ મારા મનમાં ઊછળી પડી; કોણ જાણે કેમ, પણ મારો સ્વભાવ મારા કાબૂમાંથી છટક્યો. મેં તોછડાઈથી જવાબ દીધો: ‘હું બીજાઓની જેમ જરા પણ કંજૂસ નથી; ઉદાર દ્વિતી છું. મારી પાસે કોઈ માણસ માગણી કરે તો હું એ પાછી ઠેલતી નથી. માત્ર સામા માણસે કિંમત આપવી જોઈએ.’

‘હું કિંમત આપીશ.’ એણે હજી પણ પહેલા જેટલા જ સ્વસ્થ અવાજે કહ્યું. ‘મારી માગણી એ છે કે મારા ભાઈનો સંગ તમે મૂકી દો.’

‘તમારા ભાઈને મેં બોલાવ્યા નહોતા.’

‘એ વાતનો વિચાર આપણે કિંમત ઠરાવવામાં કરીએ તો ઠીક નહિ?’

‘એટલે?’

‘કદાચ એમ માનો કે મારા ભાઈએ તમને બોલાવ્યા હતાં; તો હું મારા ભાઈની બેવફૂરી બદલ તમને વધારે કિંમત આપીશ.’

‘મને બોલાવવી એ બેવફૂરી; એમ કે?’

‘આપણે શબ્દોને માટે નકામો કબજો કરીએ એ શું બરાબર છે? મુદ્દાની વાત એ છે કે હું મારા ભાઈને તમારી પાસેથી ખરીદી લેવા આવ્યો છું, એમ માનો ને?’

જગુને કોઈ ખરીદી લ્યે । ને ખરીદે તો એ દોઢિયાથી કોઈ વધારે શું આપે ? મને જગુના ખરીદવેચાણના ખ્યાલ ઉપર હસવું આવ્યું.

‘તમને હસવા જેવું શું લાગે છે ?’

‘હસવા જેવું તો એમ કે જગુને પોતાને જ જો ખરીદવો હોય તો એની કિંમત કરતાં ગમેડાની કિંમત પણ વધારે ઊપજે.’

‘હશે. પણ તમે એક વાત ભૂલી જાઓ છો; એ મારો ભાઈ છે. એટલે એની લાયકાત નાલાયકોનો કોઈ જ સવાલ મને તો લાગતો નથી. મારી માગણી એ છે કે તમે જો જગુનો સંગ સદતર છોડી દો, એને અર્થે અત્યારે ને અત્યારે જ આ ગામથી ઓછામાં ઓછા સો ગાઉ દૂર ચાલ્યાં જાઓ ને આ ગામમાં ફરીને કદી ચે ન આવો તો....તો.’

‘મને હદપાર કરવા માગો છો તમે ? મોટો ચમરખંધી શહેનશાહ પણ કોઈ નાચીજમાં નાચીજ ખાંદીને હદપાર કરે છે તો કાંઈક પણ વખત આપે છે.’

‘હું શહેનશાહ નથી, અને તમે કોઈ નાચીજ ખાંદી પણ નથી. હું તો માત્ર મારા ભાઈનું સુખ મેળવવા મથતો એક મોટો ભાઈ છું. મારી એટલી વાત તમે સમજીને મારા ઉપર મહેરબાની કરો. અને તમને હું કંપની સરકારની છાપના રૂપિયા પચીસ હજાર રોકડા આ ધડીએ જ આપીશ.’

હું તો સડક થઈ ગઈ પેલા અક્કલમૂઠા જગુની આ માણસ રૂપિયા. પચીસ હજારની કિંમત આંકે છે ! વણપૂછ્યો મનમાં એક મૂંગો વિચાર પેદા થયો. જગુની જો આ માણસ રૂપિયા. પચીસ હજારની કિંમત આંકે તો પછી પોતાની ખુદની જાતની એ ફેટલી કિંમત આંકતો હશે ?

‘ મારી વાત તમને કદાચ મનાતી ન હોય તો બુઝો । ’ એમ કહીને એ માણસે-અમુલખે પોતાની બગલમાંથી એક થેલી કાઢી. ‘ આમાં એ હજાર ગીની છે. ’

સોનાની થેલી જોઈને મારે શો જવાબ આપવો એ મને સમજાયું નહિ. છેવટે મેં જવાબ આપ્યો : ‘ તમારી થેલી લઈ લ્યો. મારા ધંધાને તમારા જેવા માણસો કયો ધંધો કહે છે એનાથી હું અજાણી નથી. અમે લોક પરધનનાં ભૂખ્યા છીએ ને પરપુરુષનાં ચે. જગુને હું છોડી દઉં - એક શરતે. જગુની જગ્યા એનો મોટો ભાઈ સંભાળી લ્યે. ’

એના ચહેરા ઉપર ધૂંધળી રતાશ જોઈ. મને લાગ્યું કે આ માણસ અંદર ક્રોધથી સળગી ઊઠ્યો છે, અને હમણાં જવાલામુખીની જેમ ભભૂકી ઊઠશે.

એણે થેલી ઉપાડી લીધી, ને બગલમાં હતી ત્યાં ગોઠવી દીધી. જતાં જતાં મને એ કહેતો ગયો : ‘ હું તમારી પાસે દયા માગવા આવ્યો હતો. તમે એ ન બતાવી શક્યાં. આપણા બેમાંથી કોને એ વિષે વધારે પસ્તાવો થશે એ રામ જાણે. ’

આટલું કહીને એ ચાલ્યો ગયો.

એના ગયા પછી જાણે આખું ઘર ખાલી થયેલું મને લાગ્યું. મને મારા મનમાં, કાયામાં, બધું જ એકદમ ખાલી ખાલી થઈ ગયેલું લાગ્યું. આ માણસ આટલે ટૂંકથી વાત પતાવી દેશે એની મને કલ્પના પણ નહોતી આવી. મને એની સાથે વાત કરવી ગમતી હતી; ને એની સાથેની વાત આગળ ચાલે; જરા વધારે ચાલે-એટલે મેં જ જાણે એક આડી વાત કાઢી હતી. બાકી મારા ઘરમાં આવી ચૂકેલી સોનાની થેલી પાછી જ ચાલી જાય એ તો મેં મારા ધંધાની

માણવી પોતાના જીવનની કહાણી કહી આવે છે : ૧૦૫

નજરે ખોટ ખાધી—ખતા ખાધી કહેવાય. શું મારી જીવાનીનું જાદુ હવે સંકેતવા માંડ્યું હતું? ધાર્યાં નિશ્ચાન પાડવાની શું એનામાં હવે ત્રેવડ નહોતી?

પોતાના ભાઈનો સંગ હું છોડી દઉં. જે માણસ મને જેરહાજરીમાં યાદ પણ નથી આવતો એને હું ભૂલી જઈં તો એને માટે પચીસ હજાર રૂપિયા—એ હજાર કંપની સરકારની છાપની ગીતી ખચવા નીકળેલો માણસ એમને એમ એ વાત સંકેલી નહિ લ્યે. પાછો તો આવશે જ !

કદાચ એ પાછો આવે.....ને કદાચ એ મારી વાત કખૂસ કરવા આવે તો.....તો.....તો.....

તો એ સારું થશે કે ખોટું થશે એ હું નથી કહી શકતી. પુરુષો પાસેથી મેં મારી જાતની કિંમત લીધી છે. કોઈવાર ખોખે ભરીભરીને લીધી છે ખરી, પણ હજી સુધી કોઈ પુરુષની જાત માટે મેં એ હજાર ગીતી તો શું, પણ જરા સરખી યે કિંમત ચૂકવી નથી. એવો ધધા હું તો શીખી જ નથી. કોઈ એક પુરુષને માટે નાનો સરખો પણ ભોગ આપવો એ તો ખુવારીનું પહેલું પગથિયું છે. એ આપવાતનો માર્ગ હું લેતી નથી. મારે હજી ઘણું જીવવું છે ને ઘણું ભોગવવું છે.

પણ કોઈક વાર.....એકાદ અપવાદ.....

એકાએક એ ઓરડામાંથી કોઈક ખડખડાટ હસતું હોય એવી મને અમણા યાદ. જાણે મારી માનું પ્રેત તિરસ્કારથી હસતું હતું: 'નાદાન ! નાદાન ! દણી દણીને ઢાંકણીમાં ઉધરાવવું છે ?'

સાચે જ મને અંગેઅંગ પરસેવાનાં ટીપાં લાગી ગયાં. ન જાણું કેમ, પણ મને પાકો ભરોંસો બેસી ગયો—એકાએક, કે અમુલખ પાછો આવશે જ. આવીને શું કહેશે, શું કરશે, એ હું કહી શકું એમ નહોતું. પણ આવી વાતને આટલી ટૂંકી રીતે એ કાપી નાખીને બેઠો નહિ

૧૦૧ : દસ્તિયાવાટ

રહે. એ મને ફરી વાર મળશે તો ખરો જ. ને મળે ત્યારે.....ત્યારે...
કોણ જાણે કેમ આ મુલાકાતની મને પ્રગટ સત્યસમી લાગતી કલ્પ-
નાથી એક અંશ પણ આગળ હું વિચાર કરી શકતી નથી. મને એક
વાત મારી સમજાઈ. મારા જીવનની એક પરમ વિષમ પળે હું જિભી
હતી; ને એ પળનો કશો જ તોલ-નિર્ણય કરવાની મારામાં હામ
નહોતી રહી !

એ આગ્યો ! ડેલી ખડખડી. બસ આવો ખડખડાટ એના જેવો જ
કદાવર માણસ કરી શકે. બીજો કોણ કરી શકે ? અંગેઅંગમાં કાંપતી,
શું કરવું એનો કશો જ તોલ ન કરી શકતી, હું ડેલી જિવાડવા ગઈ.

મેં ડેલી ઉઘાડી...ઉઘાડી ને કોષ્ટક ભારે જોરસાળે પંજે મારી
ગરબ ઉપર પડ્યો ને હું ધકેલાઈને આગળ પડી. તરત જ બીજો
પંજે મારા મોં ઉપર પડ્યો ને મને લાગ્યું કે મારા દાંત બહાર
નીકળી પડશે. અંધારામાં મારા મોઢામાં કોષ્ટક લૂગડાના ડૂંચા જેવું
ભયું. મને ઉપાડીને એક કોથળામાં નાખી દીધી. મારા મનમાંથી,
મારા કંઠમાંથી, મારા રોમરોમમાંથી કાળી કારસી ચીસો જાહવા
માંડી પણ મોઢામાંથી એ બહાર નીકળી શકી નહિ. અને ગૂંગળામણ
અનુભવતી હું સાવ એલાન થઈ પડી.

મને ક્યારે લાન આગ્યું તે હું બરાબર કહી શકતી નથી. પણ
એક વાત હું બરાબર કહી શકું છું. લાન આવ્યા પછી મને સૌથી
પહેલો વિચાર આવ્યો અમુલખનો. બનધોર અંધકારમાં-અંધકાર
પણ જાણે નાચતો હતો-એવા અંધકારમાં મને એની ડરાવે એવી
પડછંદ આકૃતિ દેખાઈ. જિંદગીમાં પહેલી જ વાર મને એક માણસની
હયું હયમચાવી નાખે એવી કાળી બીક લાગી.

પણ મને બધું હાલતું, નાચતું અને અસ્થિર લાગ્યું. હું પોતે
જાણે કોંચીનીચી આડીજિભી થતી હોઈ એમ મને લાગ્યું. મારી

આસપાસ મારો હાથ પણ ન દેખાય એવો ધનધોર અધિકાર પણ જાણે નાચતો હોય એમ મને લાગ્યું. મારી સામે દેખાતી આકૃતિ પણ જાણે નાચતી હોય એમ મને લાગ્યું.

અને મને લાગ્યું કે હું હજી પણ ભાનમાં આવી નથી. બેભાન હાલતમાં જ સ્વપ્નું જોઈ રહી છું.

એકાએક મેં મારી આસપાસ એક બિહામણો અવાજ સાંભળ્યો. બીની ખાડીના ફોડામાં દરિયાનાં પાણી શોષાતાં તમે કદી સાંભળ્યાં છે? એના જેવો ગમગીન અને લયંકર અવાજ આ અવનિ-તલ ઉપર ખીજો કોઈ નથી. સ્મશાનમાં મધરાતે કોઈ ગંધિના બચ્ચાને રોતું સાંભળ્યું છે? એના જેવો અસહાય વેદના સૂચવતો અવાજ આ ધરતીપટ ઉપર ખીજો કોઈ નથી. પરંતુ એ બે ય કરતાં પણ મેં સાંભળ્યો એ અવાજ વધારે ગમગીન, વધારે કરુણ હતો. મને લાગે છે કે જીવીશ ત્યાં લગી એ અવાજ મારા કાનમાંથી ખસશે નહિ !

મને ખરેખર લાગ્યું કે હું ભાનમાં નથી જ; બેભાનમાં જ છું.

એકાએક કોઈ કાળું લૂગડું ધીમે ધીમે ફાટે એમ અધિકાર ધીમે ધીમે ફાટ્યો. સફેદ તલવાર જાણે આવી પડી હોય એમ પ્રકાશનો એક લાંબો પટ પથરાયો.

મારી આંખો નર્ચા ત્રાસથી ફાટી ગઈ. એ પ્રકાશના પથરાયેલા પટમાં મેં શું જોયું ?

પંદરથી વીસ સ્ત્રી, પુરુષ ને બાળક ઢગલો થઈને પડ્યાં હતાં. એમના હાથ અને પગ બાંધેલા હતા. નર્ચો ત્રાસ એમના ચહેરા ઉપર જાયો હતો. એમની આસપાસ એમના ધાનના, મળમૂત્રના,.....

ઢોર જેમ પોતાની બોડમાં પડ્યાં હોય એમ એ બાંધેલાં પડ્યાં હતાં, ને ઢોરની જેમ એમનાં આંગ ધાન અને મળામૂતથી ખરકાવેલા હતાં.

હું ફાટી આંખે જોઈ રહી. પ્રકાશના પટમાં મને એક નાનો ફાળકો દેખાયો. ફાળકા ઉપરથી એ ત્રણ માણસો પગે લોહાની સાંકળ બાંધેલાં ઊતરતાં હતાં. ને એની પાછળ એક પડછંદ માણસ ઊતરતો હતો.

સૌથી પાછળ ચાલ્યા આવતા પડછંદ માણસે મને જોઈ થોડી વાર એ મારી સામે ધ્યાનથી જોઈ રહ્યો. પછી એણે પોતાની પીઠ પાછળ નજર કરી ને એ કાંઈક જોઈથી બોલ્યો.

તરત જ ત્રણ ચાર માણસો દોડતા આવ્યા ને એમણે મને ઉપાડી. ને વાંદરું જેમ કોઈક ચીજ સાથે ઝાડ ઉપર ચડવાને ભાગે એમ એઓ પાછા ઉપર ભાગ્યા.

ઉપર એમણે મને એક જગ્યાએ મૂકી. મૂકીને તેઓ ચાલ્યા ગયા. થડી ભર મને કાંઈ ન સમજાયું. અંદરના ઘોર અધિકાર-માંથી ઉપરના તીખા ઉગ્ગસમાં નીકળતાં મારી આંખો અંગ્રાહ ગઈ. માત્ર મને સફેદ સફેદ આકાશ દેખાયું. પણ આકાશ પણ જાણે આડું પડ્યું હોય એવું લાગતું હતું. ને વારે વારે એ સફેદ આકાશની આડે બીજી કોઈ સફેદ ચીજ આવતી હતી.

ધીમે ધીમે મારી આંખો ટેવાઈ ને મેં સમજણપૂર્વક ચોપાસ નજર કરી.

માશાલ્લા ! હું એક વહાણ ઉપર હતી ને વહાણ ચઢાવાય એટલા સદ ચઢાવીને આડે પડખે પડીને તીરના વેગે દરિયામાં ચાલ્યું જતું હતું.

મધ રાતે હું મારા ઘરમાં હતી. આજે આ વહાણ ઉપર હું કાંઈ ના સમજાયું.

થોડી વાર પેલો પડછંદકાય પુરુષ મારી પાસે આવ્યો. આવીને થોડી વાર મારી સામે ધ્યાનથી જોઈ રહ્યો. જોઈને હસ્યો.

જવાબમાં હું હસી. એ માણસ ભલે વઢાણ ઉપર હોય એટલે કે પોતાની મનપસંદ ભૂમિકા ઉપર હોય; પણ હું ય મારી મનપસંદ ભૂમિકા ઉપર હતી. એ માણસે દરિયો ગમે એટલે ખેડ્યો હોય પણ હજી સ્ત્રી ખેડી લાગતી ન હતી. ને મેં ?—મેં તો એના જેવા કંઈક પુરુષો ખેડી નાખ્યા હતા ને ખાતર પણ કરી નાખ્યાં હતાં. હું ગમે ત્યાં હોઉં પણ મારી સામે પુરુષની માટી હોય તો એમાં જીગી નીકળ્યા સિવાય રહેવાની જ નહિ. એ હસ્યો. હું હસી.

એનું હાસ્ય મને ને દુનિયાને બેઠિને કહી રહ્યું કે હું આ વઢાણ ઉપર એકલી છું. આ વઢાણ નરકાગાર છે. એમાં તારે માટે સ્વર્ગ ખનાવ્યું કે નરક વસાવવું એ કેવળ મારા એકના અધિકારની વાત છે. તું મારા કબજામાં છે ને મારા કબજામાંથી તારો કોઈ ઉગાર નથી એમ સમજી લે. ને એમ સમજીને મારી સાથે વર્તન કર.

પુરુષ દુનિયા અને સ્ત્રી સાથે એક જ હાસ્યમાં જુદી જુદી વાત કરી શકતો નથી. એ એકમતિયું જનાવર છે. સ્ત્રી એક જ હાસ્યમાં પુરુષ અને દુનિયા સાથે જુદી જુદી વાત કરે છે. માટે જ સ્ત્રી સાથેના જંગમાં કોઈ મરદ ફાળ્યો નથી ને ફાવવાનો ય નથી.

મારા વળતા હાસ્યથી મેં એ પઢાડી દેહના પુરુષને કહ્યું : ‘તમારી વાત સાચી છે. તમે ધણી છો; હું તમારી બાંદી છું. હું દુઃખ વેડી મરું એમ નથી ને તમારા સિવાય અહીં મને કોઈ સુખ આપી શકે એમ નથી.’ એ જ હાસ્યથી દુનિયાને મેં એમ કહ્યું : ‘આ જડભરત યૈરીને વઢાણની જેમ સમજ્યો છે. જેમ કોઈ ચાંચિયો વઢાણને લઈને ભાગે ને પછી વઢાણનો ધણી ચર્ક જાય, તેમ આ ગમાર એમ માને છે કે યૈરીને લઈને એકલી અટ્ટલી વઢાણ ઉપર

૧૧૦ : હસ્તિનાવાદ

ચડાવી દાંધી એટલે મેરીના ધણી થઈ ચૂક્યા । એ મૂરખને ખબર નથી કે સ્ત્રીની નિર્બળતા જોવું કાલિલ ખંજર આ જગતમાં ખીલું કાઢ નથી. ’

એ મારો હાથ ઝાલીને પોતાની બેઠકજીઠકની ઝોરડીમાં લઈ ગયો. અને મને કહ્યું : ‘ કાલે જ્યારે તને ઉઠાવી જવાનો અમે ધરાદો કર્યો ત્યારે મને ખબર નહોતી કે તું આટલી સુંદર છે. આજે સારું થયું કે તને જોઈ નહિ તો તારી સુંદરતા નાહકની ખીજ ગુલામોની સાથે વેડફાઈ જતે ! ’

‘ ગુલામોની જેમ ? ’

‘ હા ? આ વહાણુ ગુલામો પકડવાનું છે. અમે જ્યાંત્યાંથી લાગ ફાવે ત્યાંથી દુબળાઓ પકડી લાવીએ છીએ અને એને મિસર, મેરો-કોકો, ટયુનીસ અને હબસીનિયાની ગુલામ બજારમાં વેચીએ છીએ. મારો તો એ બાપદાદાનો ધંધો છે. મારું નામ નોશેરવાન. આ વહાણુનું નામ ‘ રસ્તમ પહેલવાન. ’ અને મારી મોટી બજાર મિસરમાં. ’

મેં લાખડામાં મારા ખલાસી મુલાકાતીઓ મારફત ગુલામ બજારની ને દુબળાઓની વાતો સાંભળી હતી; એ મને વાદ આવી. મેં નીચે જે દેખાવ જોયો હતો એનાથી મને કમકમાં આવ્યાં. શું મારી પણુ એ જ સ્થિતિ થવાની હતી ? એ સ્થિતિ મારી ન થાય એટલી મારામાં આવડત હતી.

એ ત્રણ દિવસ એમ વીત્યા. ને અજમ - ધરાની ખલાસીઓ અજમના નામથી જ ઝોળખાય-સોદાગર મારા ઉપર મહેરબાન થયો. એની મહેરબાની મેળવવી ને મેળવી રાખવી એ મારું અત્યારે કર્તવ્ય હતું. એ મહેરબાનીનો લવિષ્યમાં કેમ લાભ લેવો એ વિષે મારો કાઈ ખાસ પાકો ધરાદો ન હતો. હમણું તો જેમ કાઈ કંબૂસ

નજરે દેખાતું ધન સંધરે તેમ અજમની મહેરબાનીનો મેં સંધરો કરવા માંડ્યો.

મેં ત્રણ દિવસ ગયા પછી અજમે મને કહ્યું: 'ચાલ જરા નીચે.' નીચે જવાના ખ્યાલથી મને કંપારી આવી, કેમકે નીચે શું હશે એ મેં ક્ષણભર જોયેલું દૃશ્ય સમજાવી ગયું હતું, ને અજમ સાથેનો મારો એ ત્રણ દિવસનો સહવાસ પણ એ દિશામાં મારી માહિતીની પૂર્તિ કરનારો નીકળ્યો હતો.

મેં આનાકાની કરી એટલે અજમે કહ્યું: 'જો મેં તને ના જોઈ હોત તો તારા દિવસો કેવા જાત એ તો જો?'

મારે વશે કવશે જવું પડ્યું.

તમે દુખખાઓના વહાણનાં ભંડક નહિ જોયાં હોય. ભગવાન કરે ને તમે ન જોયાં હોય. ને ભગવાનની તમારા ઉપર મહેરબાની હોય ને તમે કદીયે ન જુઓ! તમે કાઈ પાંજરાપોળમાં ખોડાં ઢોરના વાડા જોયા હશે; તમે ઓખરમાં આળોટતાં ઢોર જોયાં હશે. એ ઢોરની જગ્યાએ તમે જીવતાં બેપગાં ઢોર કદપી લ્યો.

એમાં સ્ત્રીઓ હોય છે, પુરુષો હોય છે ને બાળકો પણ હોય છે. મચ્છર, માખી ને ઉંદર તો એમની ઉપર જીવેલેલુ વેરી જવા ભમતા હોય છે. એમને વહાણના ભંડકની દીવાલ સાથેનાં કડાં સાથે દોરડાંથી બાંધી રાખવામાં આવે છે. એટલે એમનો ખોરાક એ મોઢેથી ખાય છે, ને એમના અંગ ઉપર એ આમતેમ ચોંટે છે. એમને મળમૂત્ર પણ ઢોરની જેમ કરવાનાં હોય છે; એનાથી પણ એનાં અંગ ખરડાય છે. ભંડક આખો દિવસ બંધ રાખવામાં આવે છે એટલે સૂર્યનો પ્રકાશ ત્યાં પહોંચતો નથી. આમાંથી કાઈ મરી જાય તો એને દરિયામાં ફેંકી દેવામાં આવે છે.

ફાળકાના ઉધામ બારણામાંથી અંદર પ્રકાશ આવતો હતો અને હું અજમની સાથે નીચે ગઈ. લાંડકને એક છેડેથી બીજે છેડે હું મારી આંખો બંધ કરીને જ અજમની પાછળ પાછળ ચાલી. પરંતુ મારી આંખો મારી ઇચ્છા ઉપરવટ જાણે પરાણે બિલકી જતી હતી, અને ઢોર જેવાં દેખાતાં માનવીઓની આંખો તરફ ખેંચાતી જ હતી. મારે ઉપર ભાગી જવું છે. ક્યારે આ પૂરું થાય ?

એકએક હું ચંબી ગઈ. આ કાણુ ? આ કાણુ ? જમુનો મોટો ભાઈ ? અમુલખ ?...અમુલખ...

હું બિભી રહી. અમુલખ સામે ધ્યાનથી જોઈ રહી. મારી ભૂલ તો થતી નથી ને ? અમુલખ આંહી ક્યાંથી ?

બે કડાં સાથે એને હાથે ને પગે બાંધ્યો હતો. એના માથામાં જખમ હતો ને જખમમાંથી વહેતું લોહી સુકાઈને કાણું ચર્મ ગયું હતું. એની સામે ખાવાનું પડ્યું હતું પણ એને એ અડ્યો નહતો. એની આંખો ભોંયતળિયા સામે જાણે જડાઈ હતી; એ જોઈયું પણ જોતો ન હતો.

‘અમુલખ !’

મારો અવાજ સાંભળીને અમુલખે જોઈયું જોયું. એક ક્ષણ જાણે એ મને ન જોળખતો હોય એમ મારી સામે તાકી રહ્યો; બીજા ક્ષણે એના ચહેરા ઉપર નિરાશ સ્થિતિ આવ્યું. આવી સ્થિતિમાં આ માણસ ફરી શકતો પણ હતો !

‘સમજ્યો ! મારા ખાડામાં હું પોતે પડ્યો !’

મને કાંઈ ના સમજાયું. ‘શાનો ખાડો ?’

‘અજમની પાસે તારું હરણુ મેં કરાવ્યું. મને ખબર નહિ કે અજમને ને તારે ભાઈઅંધી છે ને હું તારે બદલે મારા અપહરણનો

સોદો કરી રહ્યો છું ! મને હસવું એ આવ્યું કે મારા પૈસાથી હું મારું જ અપહરણ કરાવતો હતો.’

મને આમાંથી બહુ સમજાયું નહિ, પણ એક વાત સમજાઇ. અજમ જે વાત નહોતો કહેતો તે મને અમુલ્ય પાસેથી મળી ગઈ. મારી અત્યારની હાલત માટે મારે આ મહેરબાનનો જ ઉપકાર માનવાનો છે.

મને આહોં જીભેલી જોઈને અને અમુલ્ય સાથે વાત કરતી જોઈને અજમ જરાક આગળ નીકળ્યો હતો તે પાછો વળ્યો, ને મારા તરફ શંકાથી જોઈ રહ્યો. ‘શી વાત કરે છે ?’

‘વાત ?’ મેં કહ્યું. ‘આની સાથે વાત ? અરે, આ તો મારો દુશ્મન છે !’

‘દુશ્મન તો છે. મને એ વાતની શરત પણ નહોતી રહી.’ અજમે કહ્યું.

‘પણ મને યાદ અર છે. હું એને એમ કહેતી હતી કે માણસ ધારે છે કાંઈ ને ખુદા કરે છે કાંઈ !’

‘હા; એ વાત પણ સાચી. એની મુરદ તને ગુલામ બનાવવાની હતી. ખુદાએ તને દરિયાની મહારાણી બનાવી !’

‘આ માણસને શું તમે આમ ને આમ નવરો બેસારી રાખશો ? અરે એને કામે વળગાડો. નાખો એને બેડીમાં, કરાવો એને મજૂરી. એની પાસે સઢ ચડાવો, સઢ ઉતારાવો; એની પામે વઢાણ હંકારાવો. એની પાસે ચોઢી કરાવો. આવા જગડા પાડા જેવા માણસને બેસારીને આપણે ખવરાવવું ને બીજા એની તાકાતનો લાભ લ્યે એમ કેમ ? કરાવો મજૂરી ને કાઢો કસ !’

આટલું બોલીને હું મોહું ફેરવીને સડસડાટ આગળ ચાલી ગઈ.

૧૧૪ : દરિયાવાટ

મારી પાછળ અજમ અર્ધો દોડતો આવ્યો. પહેલે દિવસ હું એની પાછળ દોડતી હતી; હવે એ મારી પાછળ દોડતો હતો.

મારા અવાજને મેં ધરાદાપૂર્વક તીખો બનાવ્યો હતો, મારા અવાજમાં મેં ધરાદાપૂર્વક કઠોરતા આણી હતી, કેમકે અજમને કાં પલુ શંકા હોય તો દૂર થાય.

બાકી મારા જોવીને ઈશ્વર હોતો નથી એમ ધણા કહે છે. હશે, નહિ હોય. પણ મારું મન સાક્ષી છે. મારા મનમાં અમુલ્ય તરફ ચીડ નહોતી, દુશ્મનાવટ ન હતી; કેવળ અપાર એક દયા હતી. સલામ હાલતમાં આવતાંવેંત, ને ભાંડકમાં એક છેડેથી બીજે છેડે જતાં સુધીમાં મેં જે દૃશ્ય જોયું હતું એ કેવળ નરકાગારનું દૃશ્ય હતું. એમાંથી માણસ જીવતાં કેમ રહેતાં હશે એ જ મારે મન નવાઈના વિષય છે. મારો ધરાદો અમુલ્યને એ નરકાગારનો કીડો બનતાં ઉગારવાનો હતો. ખુલ્લી હવામાં એ ખલાસીનું કામ કરશે તો એને વાંધો નહિ આવે ને વહેલો મોડો પોતાનો માર્ગ કરી લેશે. પરંતુ આ ભાંડકમાં તો એ કસાઈખાનામાં ભિકળતા પાણીના પીપમાં કાઈક ઘેટું બકાઈ જાય તેમ બકાઈ જશે. એની આ કદાવર કાયા, એનો આ પહેલવાની દેખાવ, એની આ પહોળી આંખો, એની આ ભીમસેની છટા તમામ નાશ પામશે !

પરંતુ મારો આ ધરાદો મારે પ્રગટ કરવો ન હતો. કેમકે એ પ્રગટ કરું તો એક પક્ષે અજમ એ કબૂલ રાખે કે નહિ એની મારા મનમાં આશંકા હતી; બીજે પક્ષે અમુલ્ય પોતે એ કબૂલ રાખે કે નહિ એની મારા મનમાં હહેશત હતી. માણસના માથામાં જ્યારે સ્વમાનનું ભૂત ભરાય છે, ત્યારે એની પાસે એ કેવા કેવા નાય કરાવે છે.

અજમને મારી વાત ગમી ગઈ. મને સતાવવાની ધૃષ્ટતા કરનાર

માથુસ બેઠો બેઠો ખાય એ એને દુઃસહ લાગ્યું, ને મને એ દુઃસહ લાગે એ એને સમજાયું.

સાંજ પડી ત્યારે મેં અમુલખને અજમના ગુલામી જહાજ ઉપર ખલાસી તરીકે કામ કરતો જોયો.

એને ફરી વાર જ્યારે મેં જોયો ત્યારે મને એના ઉપર આવી દયા બતાવવા માટે પરતાવો થયો. મારા મનમાં એમ હતું કે બીજા કોઈ કરતાં કોઈ મારા મનની વાત જરા પણ ન સમજે, પણ અમુલખ તો સમજે-એને ન પણ સમજે.

અલખત અમુલખ જેવા નસીબના લાડકવાયાને મારા જેવી એક ડામીજ અને નાચીજ અબળાનો અહેસાન સ્વીકારતાં ભારે દુઃખ થાય ખરું. એ લોકોનું જીવન જ એવું હોય છે. એઓ તમારા ઉપર ઉપકાર કરે છે, દયા કરે છે, મહેરબાની કરે છે, એવો ખુરખો જો તમે સજી રાખો તો તમે કહો એટલા ઉપકાર, કહો એટલી દયા ને બતાવો એટલી મહેરબાની સ્વીકારવાને એઓ તત્પર હોય છે. એઓને અમારા જેવીઓનાં વાંધાં ધાન ખાવામાં વાંધો નથી; અમારા જેવીની ખરા પરસેવાની કમાણી ખાઈ જવામાં વાંધો નથી. એઓને હાડમાંસ ચૂંથવામાં વાંધો નથી. પરંતુ એ બધું કામ તેઓ મસાણાનાં મુઠ્ઠાં ચૂંથતાં ગીધડાંની જેમ નથી કરતા પણ નદીને કાંઠે બેસીને શ્રાદ્ધ સરાવતા બ્રાહ્મણની પરોપકારવૃત્તિથી જ કરે છે એમ તમારે માનવું રહ્યું.

અમુલખે મને ગુલામી આપી હતી, કારમું નગકાગાર આપ્યું હતું, જીવતું મોત આપ્યું હતું, હદપારી આપી હતી. એના બદલામાં મેં એને નગકાગારમાંથી છોડાવ્યો, અંધારાને બદલે ઉગ્ગસ આપ્યો, મોતને બદલે હવા આપી, ઢોરના વાડામાં પુરાઈ રહેવાને બદલે ખલાસીઓના ચૂલામાં પડ્યા રહેવાની જોગવાઈ કરી આપી. તક મળે તો પોતાનો ઉગાર કરી લેવાની મોકળાશ કરી આપી.

એ તમામના બહલામાં એણે મને શું આપ્યું? એક નજર પણ ન આપી. હું પસાર થતી તો એ પોતાની આંખો ઢાળી દેતો; હું બોલતી તો એ ચાલ્યો જતો. અને ખાસ અફસોસની વાત તો એ હતી કે એની હું અજમની પાસે ફરિયાદ પણ કરી શકતી ન હતી.

જો કે અજમને અમુલ્ય સાથે કામ પાડવામાં મારી ફરિયાદોની જીલુપ રહેતી દેખાતી નહોતી. અમુલ્ય કોણ જાણે શા માટે, પણ જાણે આલમાંથી કે આલની કોરમાંથી ભગવાન નીકળી આવવાના હોય એમ કેવળ આલ સામે કે આલની કોર સામે તાકી રહેતો હતો.

અજમના વહાણનો માલમ હતો નામે શાવૃક્ષ. કોઈ જિંયા ઝાડ જેવો અને એક આંખવાળો હતો. એ પોતાના હાથમાં સોટો લાધને જ ફરતો ને કોઈ માણસ કામ કરવામાં ઢીલ કરે તો એ કામ એને આવડે છે કે નહિ એની તપાસ કર્યા વગર જ એ પોતાનો સોટો ફેરવતો.

આ સોટો અમુલ્યને ઘણી વાર વાગી ચૂક્યો હતો, અને મારે કહેવું પડશે કે બીજા ખસારીઓના હિસાબમાં અમુલ્ય તદ્દન જરૂર ને જરૂર જેવો લાગતો હતો.

એ ઘણી વાર મારા સામે જોઈ રહેતો હતો અને એની આ ટેવને કારણે અજમ પણ એના ઉપર ખિજવાયેલો રહેતો હતો. માલમ પણ એના ઉપર ખિજવાયેલો રહેતો હતો કેમકે માલમ એને કોઈ કામ બતાવી શકતો નહોતો.

એને સદનાં દોરડાં તાણવા આપે તો સદને તાણવાને બદલે એ પોતે સદની સાથે તથાઈને હવામાં ધજમરાની જેમ ભડતો હતો. એને જો સુધાન આપે તો વહાણને ઊંધું વળી જવાનો ભય રહેતો હતો. એને ચૂલાનું કામ સોંપવામાં આવે તો રોટલા બળી જતા હતા.

આવડે બધો પહાડ જેવડો ઊંચો ને પહોળો ને પહોંચતો માણસ જેમાં રોજ નાનાં મોટાં હજાર કામકાજ રહેતાં એવા વહાણમાં સદંતર નકામો જ હતો !

હકીકતમાં મારે ઘણા વહાણવટીઓ ને સારંગો ને માલમો સાથે કામ પડ્યું હતું છતાં વહાણમાં આટલું બધું કામ રહેતું હશે એનો ખાલે મને ખ્યાલ ન હતો.

એ તો વાત જાણે ઘર જેવી હતી. મરદ માણસને નાનકડા ઘરમાં તે શું કામકાજ હોય ને રહે, એનો જેમ ખ્યાલ નથી રહેતો, તેમ જમીન ઉપર વસતા માનવીએને એક વહાણ ઉપર શું કામ રહે એનો પૂરો ખ્યાલ નથી રહેતો. મને પણ ન હતો. પણ આખો દિવસ કાંઈ ને કાંઈ કામ તો પહોંચતું હતું.

એક વાત મને સમજઈ હતી. જો કે મને સમજાયેલી વાતને જાહેર કરવા જેટલી હું નાદાન ન હતી. તે એકે અજમને પોતાને વહાણનો ઝાઝો અનુભવ દેખાતો ન હતો. અલબત્ત એ બધું જ સમજવાનો ડોળ કરતો ને શાત્રક્ષ જે કહે તેમાં મૂંગા મૂંગાં ગંભીરપણે માથું ધુણાવતો. પણ શાત્રક્ષની સામે એ કદી સવાલ કરતો નહિ ને ખીજા કોઈ સવાલ પૂછે તો શાત્રક્ષને પૂછવાતું કહેતો.

અને પછી એ મારી સાથે વાતો કરવા લાગતો. એ કંઈ કંઈ કવિતા ગાતો. કોઈકે ઉમર ખીમજીની કવિતા વારંવાર ગાઈને મને એ દ્રાક્ષના વેલાની વાત કરતો અને કહેતો કે કાંડે ઊતરીને આપણે શરાબની શીરાઝી બરણી ભરીને કોઈક દ્રાક્ષના જંગલમાં ચાલ્યાં જશું.

આમ વહાણ મજલ કાપતું હતું ને દિવસો ઉપર દિવસો જતા હતા. મને મનમાં આ દ્રાક્ષના વેલા ને શરાબના શીરાઝી શીશા ને સાકી ને જમના માનારા ઉપર ભારે કંટાળો આવ્યો હતો. વહાણના એકરાગી જીવનમાં મારે એક માત્ર રસ હતો, અમુલખને જોવાનો.

અમુલખ માર ખાતો હતો. શાવૃક્ષ ખરેખર રાક્ષસ જેવો હોવાન હતો. એક આંખવાળા દુઢિયા રાક્ષસની કલ્પના કોઈકે શાવૃક્ષને જોઈને જ કરી હોવી જોઈ એ. આવા હરામી માણસને બિલાડીને રમવાને જેમ એકાદ ઉંદર વાદળે તેમ એકાદ હત ચેતન માણસની જરૂર પડે છે. ને અમુલખ શાવૃક્ષની એ બીડ લાંગતો હતો. તમે જ્યારે જુઓ ત્યારે શાવૃક્ષ કોઈ ને કોઈ વાત માટે અમુલખની વાંસે પડ્યો જ હોય.

મારા મનમાં સાચેસાચ વિચાર થયો કે અમુલખને ઉપર લાવીને શાવૃક્ષને સુપ્રત કરવામાં મેં અમુલખ તરફ ખરેખાત દુસ્મના-પટ તો ખતાવી નથી ને? ખરેખર અમુલખની હાલત નીચેના ભાંડક કરતાં ઉપરના તૂતક ઉપર વધારે સારી છે? મને લાગ્યું કે અમુલખને મારી મહેરબાનીની કદર નથી. મેં એને જરા આરામ આપવાની કોશિશ કરી એ એને ગમતી નથી, એ એને પસંદ નથી ને એ રીતે સીધી રીતે પોતાનું જીવન ગુજારીને માફક આસાથેસ ભોગવવાની એ સાફ ના પાડે છે.

તો ભલે એને તાક કાપીને અપશુકન કરવાં હોય તો ભલે કરે. એ હંદરાન થાય ને કમોતે મરી જાય તોય મારી બલા જાણે! મારે શું? એણે મારા ઉપર જીલ્મ કર્યો હતો; હું એનું બહુ કરવા મર્ધ હવે જો પોતાને હાથે જ એને પોતાનું બુટું કરવું હોય તે એ જાણે ને એની વાત જાણે.

બાકી આમ ને આમ તો એ શાવૃક્ષને હાથે મરી જવાતો છે.

એકદા મધરાત થઈ હતી. શરાબના શીરાગ્રી નશામાં અજમ જતા-વરતી જેમ બેલાન જેવો પડ્યો હતો ને હું તૂતક ઉપર આવી. ચાંદની રાત બિજળા દૃષ્ટો વરસાદ વરસાવતી હતી અને ઘરિયો ચંદ્રમાને જાણે ડોલરના ફૂલની માળા પહેરાવવાનો બિમળકા ધરી રહ્યો હતો.

શાંત આકાશમાં ચોખ્ખા તેજમાં નાના મોટા તારાઓ હજાર આંખથી જાણે અમારા વહાણને આ અખૂટ એકલતામાં, આ અતાગ એક-રાગમાં એકલપંચ કાપતું જોઈ રહ્યા હતા.

વહાણ સહેજ આડે પડખે પડ્યું હતું ને એના એ ય સડો અમદાવાદી કાગળ જેવા સખત ખેંચાઈને જાણે ધીમે ધીમે બાજક જેમ સુખથી જિંધમાં હસે એમ હસતા હતા. માના ખોળામાં બાજક જેટલા સ્વસ્થ ભરેંસાથી સૂઈ જાય એમ દરિયાના ખોળામાં જાણે વહાણ ખેડું હતું ને દરિયો જાણે પોતાનો ખોળો હલાવીને એને ગતિનો આલાસ આપી રહ્યો હતો.

વહાણના આગલા મોરના તૂલકની રાંગને અઢેલીને હું ઊભી હતી, ને દરિયો હસી હસીને ફૂલ વેરતો વેરતો જાણે અમારા વહાણને માર્ગ દર્શી રહ્યો હતો એ જોઈ રહી હતી.

ચોપાસ નજર કરતાં કોઈ દેખાતું ન હતું; હું તદ્દન એકલી જ હતી. ને ન જાણું શાથી, મારું મન અત્યારે ભાગડા ગામ તરફ દોડતું હતું. ભાગડાની યાદ મારા અંગમાં અત્યારે જાણે લોહાના ડામ જેવી ચંપાતી હતી. ભાગડા પાછળ રહ્યું હતું, ખૂબ પાછળ રહ્યું હતું. અનેક દિવસો વહી ગયા હતા ભાગડાને મૂક્યે-છતાં જે દિશામાંથી અમે આવતાં હતાં તે તરફ મારી આખો મંડાઈ હતી ને જાણે દરિયાની કાર ઉપર મારા એ નાનકડા વતનની દૂધભરી રેખાઓ મને દેખાઈ-ન દેખાઈ.

મારું હૈયું ભરાઈ આવ્યું. હું પાછી ફરી. ને લાંબા જિંવા સહના અંધકારમાં ફૂવાથંબને અઢેલીને ખેડેલા એક માણસ માથે મારો પગ અથડાયો.

‘કાણ?’ મેં પૂછ્યું.

‘કાણુ ?’ એ માણસે વળતો સવાલ પૂછ્યો.

એ અવાજ મેં એક વાર સાંભળ્યો હતો । બીજી વાર પણ સાંભળ્યો હતો. આજે ત્રીજી વાર સાંભળ્યો. સાંભળતાંવેંત પારખ્યો. એ માણસ અમુલખ હતો.

એ અમુલખ હતો એટલે હું ત્યાં થોડી વાર સુધી બિભી રહી. મને લાગ્યું કે અમુલખ કાંઈક બોલશે, પણ એ કાંઈ બોલ્યો નહિ. નિરભ આકાશમાં જડાયેલી ચાંદની સામે એ એકાટસે જ જોતો બેઠો. છેવટે મારી ધીરજ ખૂટી. આવી અતાગ એકાંતે અખૂટ રાતે એકાદ માણસ ધીમે ધીમે અવાજે મારી સાથે વાત કરે, એ મને જોઈતું હતું ।

અમુલખ ઉપર શું મારો હકક પહોંચતો ન હતો ? શાસ્ત્રની મોટી મોટી વાત કરનારાઓ ને પુરાણમાંથી મોટી મોટી હરિકથા કહેનારાઓએ જણાવ્યું છે એના કરતાં પણ વધારે નહાર એવા નરક-માંથી મેં એનો ઉગાર કર્યો હતો ને ?

કોઈ પણ પુરુષની વગર વળતરે જરા સરખીયે વાત નહિ સાંભળવી એ ગુરુજ્ઞાન તો મારી માના દૂધમાંથી હું પામી હતી.

અમુલખે મને વળતર આપવું જોઈએ ને ? નોશેરવાનને કરેલી મારી અરજ—નોશેરવાનને ચડાવેલી મારી ચાવીની શું કાંઈજ કિંમત નહોતી ?

ને એ મારી સામે પણ જોતો નહોતો. મારા મોઢા કરતાં ચાંદમાં વિશેષ શું હતું કે તે એને નકામો તાકી રહેતો હતો ?

‘ કેમ કાંઈ બોલતો નથી ? ’

મારા તરફ એક પણ નજર એણે નાખી નહિ. માત્ર કોઈ પૂતળા-માંથી અવાજ આવતો હોય એમ એના મોઢામાંથી શબ્દો નીકળ્યા : ‘ મારા બોલવાથી શું વિશેષ છે ? ’

માધવી પોતાના જીવનની કહાણી કહી જાય છે : ૧૨૧

‘ મારી સાથે વાત કરવા જેવો કાંઈ વિષય તને નથી દેખાતો ? ’

‘ ના. ’

એ એટલો તો પરાયો થઈને બેઠો હતો કે એને પરાણે મારી સાથે વાત કરાવવાનું મને મન થયું. હું એની સામે બેઠી.

હું પણ એની સામે ચૂપ બેઠી.

મને સોગિયલ માણસ નથી ગમતો. માથે આકત આવી પડી હોય ત્યારે ભૂતકાળનાં સુખસગવડને ફરીફરીને યાદ કરીને જે માણસ બેઠો રહે એને આજની આકતમાંથી તાગ કાઢવાનો કાંઈકે પણ રસ્તો ન વિચારે એ માણસ મને તો ગમે નહિ. હું તો એને માણસાઈનાં લક્ષણ પણ ન કહું.

માણસને આ દુનિયામાં પોતાના પગ ઉપરજી જીવવું છે ને પોતાનાં જ આંખકાન ને જીભથી જીતવું છે. એવો માણસ માથે હાથ દઈ બેઠો રહે એ જીવવાને કે જીતવાને લાયક નથી. જીતવાનો તો એ નથી જ; પણ જીવતો ય નકામો રહે છે.

મારો પોતાનો જ દાખલો હતો. આ મારી સામે જ જે માણસ બેઠો હતો—એને માથે હાથ દઈને બેઠો હતો એણે જ મને ખરેખરી મુશ્કેલ સ્થિતિમાં મૂકી દીધી હતી. પરંતુ એના મનમાં એણે મારે માટે જે કાંઈ જુરાઈ ધારી હશે એમાંથી એ કાંઈ પણ કરી શક્યો નહોતો. કેમકે હું મારી ભાગડા ગામની ભાગેળની મારી હવેલીની મારી સાલબી ઉપર રોવામાં નકામો વખત ગુમાવવા નહોતી રહી. આ વહાણ ઉપરની વિપરીત સ્થિતિને બંને એટલી સાતુકુળ બનાવવામાં જ મેં મારી તમામ તાકાતનો ઉપયોગ કરવા માંડ્યો હતો.

પરિણામ ? પરિણામ મને શું પૂછો છો ? તમે જ નજરે જોઈ

૫૨૧ : વસ્ત્રાવાસ

શકે છે । ભાગડાની મારી હાલત અને અત્યારની મારી હાલત વચ્ચે ઝાઝો તફાવત મેં રહેવા ન દીધો.

સ્ત્રીમાં જે આવડત હોય, પોતાના કામણનાં તમામ સુત્ર એના હાથમાં હોય-પોતાના રૂપ, રંગ ને જોખનના બધા જ દોર એના હાથમાં અનામત હોય તો પછી કોઈ કરતાં કોઈ પુરુષ એને સતાવી શકે નહિ.

એ પોતાની ધમ્મજાથી, મનના તોરથી કે કોઈ પુરુષ સાથે મરજિયાત સહવાસ સાધે કે માથે આવી પડેલી આક્રમણી કોઈ પુરુષ સાથે ફરજિયાત સહવાસ સાધે એ વાત મહત્વની નથી રહેતી. એનાં આખરનાં પરિણામ એક જ હોય છે.

જો એમ ન હોય તો આપણા દેશાચાર ને લોકાચાર પ્રમાણેના લમ પછી, કોઈ પણ સ્ત્રી પારકાઓએ એના ઉપર લાદેલા ગંધેડાના બોજ નીચે જીવતી જ કહી શકવી ના જોઈએ. પણ ખરી વાત એ છે કે બોજો માથે આવી ચૂક્યા પછી, બોજો માથે ક્યાંથી આવ્યો એ વાત બહુ અગત્યની નથી રહેતી. માથે આવી પડેલો બોજો જે સ્ત્રી હસતાં હસતાં ઉપાડી શકે છે અને હસતાં હસતાં ફરી પણ શકે છે, એ આ દુનિયામાં ક્યાંય દુઃખી નથી. કેમકે સ્ત્રી અને પુરુષનો સહવાસ જ કુદરતે એક એવી ધારીનો ઘડયો છે કે એમાં પુરુષ પહેલેથી હારની આજી બેઝે છે અને સ્ત્રી પહેલેથી જ જીતના દાવ બેસે છે. બેચક્ર પુરુષ એ નથી જાણતો કે એનો પ્રત્યેક જીલમ સ્ત્રીને પ્રમાણમાં વધારે બળવાન બનાવે છે, ને એટલા જ પ્રમાણમાં પુરુષ પોતે કમજોર બને છે. જીલમમારી અને બેચક્રી એ બેને આન અને તલવાર જેવે સંબંધ છે.

એટલે આ વહાણની મારી સફરનો આદર મારી પસંદગીનો હોય ના ન હોય, તેપણુ એનો અંત તો મારે માટે કેવળ એક સહેલગાહની જ મરજ સારવાનો હતો.

માધવી પોતાના જીવનની ઠહાણી ઠહી ભરે છે : ૧૨૩

હવેથી આ વહાણની હું એકલી કુલમુખત્યાર મલિક છું એ વિષે મારા મનમાં લગીરે શંકા નહોતી; ને વહાણના ખલાસીઓને પણ ના રહે એવો મારો વર્તાવ હતો.

હું ગરીબ ગાય જેવી ને ભલીભોળી અબળા પણ જો ભલીભોની જમાતની વચ્ચે મારો માર્ગ કરી શકી હતી, તો પછી આ ધણપૂંટ જેવો પૂરો પહોંચતો આદમી આમ રાંડીરાંડની જેમ માથે હાથ મૂકીને કેમ બેઠો છે?

કૃષ્ણે દરેકને પોતાનો બચાવ કરવાને માટે ને આફતને વખતે માર્ગ કાઢવાને માટે કુદરતી સાધન આપ્યાં છે. નાગને ફેણ, વીંછીને ડંખ, બિલાડીને નહોર, શેળાને કાંટા. દરેકને એણે કાંઈને કાંઈ આપ્યું છે. સ્ત્રીને એણે કામણ આપ્યું છે, તો શું પુરુષને કાંઈ નથી આપ્યું? ને આપ્યું હોય તો જરા મને સમજવશો કે આ મારી સામે આભના ચાંદામાં પોતાના ભૂતકાળની જાહોજલાલીનાં ખાલી સોણલાં જોઈને માથે હાથ ઢંકી બેસી રહ્યો છે તે પુરુષ કેણુ છે? આ ગમાર ઊઠતો કાં નથી? એને આ અસહાયતાના નરકાગારમાં એક આંગળી મળી ગઈ છે-મેં આપી છે. હવે પોંચો કાં પકડવા મથતો નથી? આંગળી દીધા પછી પોંચો પકડવા ન મથે એ તે કાંઈ માણસ કહેવાય ખરો કે?

મને એક રીતે આ પામરતા બતાવતા માણસની દયા આવી. દેશમાં, પોતાના ગામમાં, પોતાની સીમમાં, પોતાનાં ખેતરમાં એ માણસ ખરે સ્થાને ખરા લોહાના સળિયા જેવો હતો! ને ત્યારે મારાં આજ સુધીમાં કોઈએ મૂલ નથી આંક્યાં એટલાં એણે આંક્યાં હતાં, ને મને એ એક જ છાળમાં પચીસ હજાર રૂપિયા પણ આપવા આવ્યો હતો! એનો વસવાટ જમીન ઉપર હતો. ધરતીનાં ધાવણુ

૧૨૪ : દસ્તિયાવાટ

એના હાથ, પગ અને આંખમાં હતાં. ત્યારે...ત્યારે...ત્યારે એ બળવંતા બીમ જેવો કે ભારથી ભાસતો હતો !

પણ આંહી તો નીચેની ભોંય સ્થિર નથી, ઉપરનું આકાશ પણ સ્થિર નથી, જ્યાં દિવસનો વહેવાર નાની મોટી પરાધ વાતો ઉપર નબે છે, ત્યાં એની હાલત પાણીમાં પડેલા બિલાડા જેવી જ થઈ દેખાતી હતી.

કહે છે કે પાણીમાં પડેલા બિલાડાને ઉંદર મારી નાખે છે. પહેલાં હું એ વાત નહોતી માનતી. મને લાગતું હતું કે મારી નોકરાણી કંકુબાઈ ગપ મારે છે; પણ આ વહાણ ઉપર અમુલખની હાલત જોયા પછી મને લાગ્યું કે એ વાત સાચી ન હોય તોપણ સાચી હોવી જોઈએ ખરી.

પડ્યું પાતું નિભાવી લેવું જ રહ્યું. મોટા મોટા રાજા મહારાજા ને ચમરખંઠ ને ખુદ ભગવાનનોય એમાં તો કોઈ છૂટકો રહ્યો જ નથી. હવે તો કાં તો કળે, કાં તો બળે, અને કાંતો વળે કરીને પણ કોઈક રસ્તો જ કાઢવો જોઈએ.

આવી સીધી વાત એને કેમ સૂઝતી નહિ હોય? હાથ જોડીને એ કેમ ખેડો રહ્યો છે? મરદ જેવો મરદ, પૂરો છ હાથ...

કદાચ એ છ હાથ જોડ્યો નહિ હોય. લાવ જરા માપી જોઉં. મેં મારા હાથની વેંતથી એને માપવા માંડ્યો.

એ ઝબકી ગયો. અચાનક અંગાર અડકી ગયો હોય એમ એણે પોતાની કાયા સંકોરી લીધી. પહોળા આંખે મારી સામે એ જોઈને બોલ્યો. ‘એ...એ...કાણુ છે? ગોપી?’

‘ગોપી વળી કાણુ?’ મેં પૂછ્યું.

માધવી પોતાના જીવનની કહાણી કહી જાય છે : ૧૨૫

‘કાઈ નહિ, કાઈ નહિ. તું કાણુ છે ? શું કરે છે ?’

‘હું તને માપી જોઉં છું.’

‘માપી જુએ છે ? શું કામ ?’

‘નાનપણથી સાંભળતી આવી છું કે મરદ છ હાથ જીંચો હોય. તો તું છ હાથ જીંચો છો કે નહિ એ મારે જોવું છે.’

‘કેમ ?’

‘તું જે છ હાથ જીંચો હો તો મરદ હો; મરદ હો તો આમ માથે હાથ દઈને બાધા જેવો ખેડો ન હો. એટલે મને અચરજ થયું કે તું કેટલો કમતર છો એ માપી જોઉં.’

એ જીભો થયો. એની કદાવર કાયા લગભગ અરધા ફૂવાથંબને જાણે આવરી રહી. ‘માપી લે, ને પછી તું જા.’

મેં એનો હાથ પકડ્યો : ‘અરે ઓ પુરુષ ! હું અબળા મારી જાતને નથી લગવતી ને તું તારી જાતને લગવ ના. કાં તો તારી મરદાનગી ખતાવી દે. ને કાં મારાં આ અલોચાં પહેરી લે !’

એક પણ શબ્દ ખોલ્યા સિવાય એ પાછો નીચે ખેડો. પાછો એ આંખને જોઈ રહ્યો.

મારા દિલમાં સાચેસાચ રોષ સળગ્યો. આ માણસને પોતાના જોડીદારો તરફથી હડધૂત થતો હું જોતી હતી. આ માણસ દિવસ અને રાત એક પણ શબ્દ ખોલ્યા સિવાયને હું જોતી હતી. મને એની એકલતા ને અસહાયતા ઉપર દયા આવી. હું એની સાથે વાત કરવા ગઈ; એ મારો જીલટાનો તિરસ્કાર કરે છે. તો મરવા દો એને. મારે શું ? આજકાલના માણસ જે કાંઈ ભોગવે છે, એના એ લાગના જ હોય છે. દયા તો ડાકણને પણ ખાય !

૧૨૬ : ફરિયાવાદ

તો બહે ઠારની જેમ ઉપર માર ખાતો કે ઠારની જેમ પાછા નીચે પુરાઈ જતો !...

નીચે?...નીચેની કલ્પના આવતાં જ મને જાણે એકાએક તમ્બર આવ્યાં. નીચે...નીચે...

હું દોડીને તે વખતે મારી પથારીમાં સૂઈ ગઈ. શરાબના નશ્વામાં ચકચૂર બનેલો સોદાગર એ પથારીમાં ખોડાં ઠારની જેમ ખડયો હતો. મેં મારા હાથવતી એ ડુંગળી મારતા દેહને પથારીમાંથી નીચે હસેલી દીધો, ને હું પથારીમાં સૂઈ ગઈ.

હું સૂઈ તો ગઈ પરંતુ મને ઊંઘ આવી કે નહિ એ હું નથી કહી શકતી. વહાણ ઉપર ચોડીદારીની આલભેલના બધા ડંકા મેં સાંભળ્યા હતા. છતાં એ ડંકાઓની વચમાં વચમાં હું કાંઈક ભયંકર વસ્તુ કે બનાવ જોતી હોઉં એવી મને ભ્રમણા થતી હતી. મને લાગે છે કે મને થોડીક પણ ઊંઘ આવી હોવી જોઈએ, અને ઊંઘમાં કાંઈક કાંઈક સ્વપ્નાં પણ આવ્યાં હોવાં જોઈએ.

થાકેલો માણસ ઊંઘે એ બરાબર છે. પણ ઊંઘેલો માણસ થાકે એ તો ભારે કૌતુકની વાત કહેવાય.

મને પણ એટલો બધો થાક લાગ્યો કે હું પથારીમાં રહી શકી નહિ. હું ઊઠી ગઈ. દોડ્યાના પ્રકાશમાં મને લાગ્યું કે હજી અંધારું છે. પણ રાત હો કે દિવસ, હું પથારીમાં એક ક્ષણ પણ વધારે કાઢી શકું એમ ન હતું. પથારીમાં જાણે કોઈએ ઝોખડના કાંટા પાથર્યા હોય નહિ ? હું સફાળી ઊઠી. મારા પગ સાથે કાંઈક અફાળાયું, ને મારા હોઠમાંથી મૂંગી ચીસ નીકળી ગઈ. પછી મને ખ્યાલ આવ્યો કે એ તો પેલો દારૂડિયો સોદાગર ખડી રહ્યો છે. ક્ષણભર મને મારી દુર્દશા ઉપર પારાવારની આત્મમદ્યા આવી. ક્ષણભર મારી અસહાયતા ઉપર

માધવી પોતાના છવનની કહાણી કહી જાય છે : ૩૩૦

મારા મનમાં અમાર પ્રાપ્તતા આવી. ખીજ કણે આરી જાતને મેં ખંખેરીને સાવધ કરી

બેભાન પડેલા શેરવાન ઉપર પગ દઈને હું ઊભી. હોઠ પીસીને હું બોલી : ‘આજ તો તું બેભાન છે, અને હું બહાવરી છું. પણ એક દિન એવો આવશે જ્યારે તું બેભાન નહિ હો. ને હું જે બહાવરી નહિ હોઈ. અને હું તારા ઉપર આમ પગ મૂકીને ઊભી રહીશ. આજે જેમ મને મારી દયા આવે છે તેમ જ એક દિન જો તને તારી જાત પર દયા ન આવે તો મારું નામ માધવી નહિ, ને ભાગડા ગામની હું ભાડેલી પણ નહિ !’

મને ચડેલું શૂર તો તરત એસરી ગયું, ને મને મારી જાત ઉપર હસવું આવ્યું. કોઈ જોતું નથી, કોઈને પરવા નથી ને આ બધી મોટી મોટી પ્રતિજ્ઞાઓ શા કામની ? કોઈ જોતું નથી તો તું કોને ખતાવવા માગે છે ? કોઈ તારું સાંભળતું નથી તો તું કોને સંભળાવવા માગે છે ? કે પછી સાચોસાચ કોઈક જોતું હશે—ને સાંભળતું જે હશે ?

દોડીને હું ઉપર ગઈ, ને તૂતક ઉપર ઊભી રહી.

ઉપર નિરખ આકાશમાં હજારો લાખો તારાઓ ચમકી રહ્યા હતા. જાણે હજારો લાખો મૃતાત્માઓની આંખો પોતાનાં અસહાય સંતાનોની ચોકી કરતા હોય એમ ! બલા, એમાં મારા બાપની આંખો પણ હશે કે કેમ ? ને હશે તો મને અત્યારે જોતી હશે કે કેમ ? કોણ જાણે. મારા બાપને મેં જોયો નથી; ને એણે પણ મને કદી જોઈ હોય એમ હું જાણતી નથી !

ઉપર આકાશમાં આછો પાતળો મોતીબૂરો રંગ ડાલ્યો હતો. સ્યામ નીલા પટમાં બૂરા રંગના જાણે પાતળા દોરા પડતા હતા.

નીચે દરિયાની નીલી સપાટીની છાતી કે સૂતેલી વનિતાની છાતી જેમ ધીમેધીમે એકધારી જાંચીનીચી થતી હતી.

ને ચારેકાર નજર પડે ત્યાં સુધી જળ, સ્થળ ને અંતરિક્ષમાં નીલ રંગની છાંય ઊભરી રહી હતી.

ફૂવાથંભને અઢેલીને હું ઊભી રહી. માણસના વિચાર બંધ થાય, જળાન બંધ થાય એવો એ સમય હતો. જગતની નિઃશ્વેષ શાંતિમાં નિઃશ્વેષ થઈને એકાકાર થઈ જવાની એકમાત્ર વૃત્તિ સિવાય બીજો કોઈયે ખ્યાલ ન આવે એવો એ સમય હતો.

ધીમેધીમે મારી નજર મેં ફેરવી. ને મેં જોયું કે અમુલખ હજી પણ બેઠો છે. મેં ધ્યાનથી જોયું તો મને જણાયું કે ગઈકાલ રાતે જે જગ્યાએ મેં એને છોડ્યો એ જ જગ્યાએ એ બેઠો હતો. એ ગઈકાલ રાતની જગ્યાએથી એક તસુ પણ ખસ્યો લાગતો ન હતો.

ને એની આંખો મંડાઈ રહી હતી કેવળ આભની સામે. મને આકાશમાં તારા સિવાય કાંઈ દેખાતું નહતું, એને શું દેખાતું હશે કે ગઈકાલ રાતથી એ આભ સામે મીંટ માંડીને બેઠો રહ્યો છે ?

મેં કહ્યું: ‘તમે હજી પણ સૂતા નથી ?’

એણે મને કાંઈ જવાબ ન આપ્યો. એના ચહેરા ઉપર નજર કરતાં એણે મારો સવાલ જાણે સાંભળ્યો યે નહોતો.

મને મનમાં એક તરફથી ચીડ ચડી; બીજી તરફથી દયા આવી. આ માણસમાં માથે પડેલી આફતને જીતવી લેવાની તાકાત નથી. ખમીર વગરનો માણસ એ પાણી વગરની માછલી જેવો છે. માણસ આખો વખત કેવળ લાગણીઓનો ગુલામ બની રહે એમાં કાંઈ ઓષવાર વળે નહિ. માણસે પોતાના શરીરના પણ માલિક બનવું જોઈએ; સંજોગને પોતાના તરફ વાળવા જોઈએ.

માધવી પોતાના જીવનની કહાણી કહી જાય છે : ૧૨૬

કદાચ એને નાનપણમાં મા નહિ હોય, એન નહિ હોય. ઘરમાં કોઈ પણ સ્ત્રી હોત તો એણે એને આ તાલીમ આપી હોત.

હું એની પાસે જઈને જામી. મેં જોયું કે એ સદંતર જડવત બેઠો હતો. એ હાલતો નહોતો, ચાલતો નહતો. એના હોઠ તો બોલતા ન હતા, પણ મન પણ બોલતું નથી. માણસ ઘણી વાર બહારથી મૂંગો હોય પણ મનમાં એ કોઈની સાથે કાંઈ ને કાંઈ વાત કરતો હોય છે. એ વાતના ઓછાયા આજા કે પાતળા પ્રમાણમાં પણ એની આંખ કે ચહેરા ઉપર પડે છે. મને ખાતરી થઈ કે આ માણસ એના મનથી યે બોલતો નથી !

કદાચ ઠંડી પડે છે. આખી રાત એ આમ ને આમ ઉપાડેો બેઠો રહ્યો છે, એને ટાઢ ચડી ગઈ હશે ! મેં મારી ઓઢેલી કામળી એના અંગ ઉપર નાખી.

એ એકદમ જાણી જાણ્યો. મારા સામે એણે જોયું. મહાપ્રયાસે એ બોલતો હોય એમ એ બોલ્યો : ‘આ તમારી કામળી છે ?’

‘હા.’ મેં જવાબ આપ્યો. મારા મોઢા ઉપર એ સમયે કાંઈક સ્મિત છવાયું હોય તો ય ના નહિ.

‘મારે જરૂર નથી’ એણે કહ્યું ને કામળા મને આપવા માંડી.

મેં કહ્યું : ‘તમારી પાસે લલે રહી. મારી પાસે તો બીજું પણ છે.’

‘તમારે આ નથી જોઈતી કે ?’

‘ના.’

‘ત્યારે સારું.’

એટલું કહીને એણે એ કામળી દરિયામાં ફેંકી દીધી !

૩૩૦ : દરિયાવાદ

મને કારે ગુસ્સો આવ્યો. આ માણસ મારા હાથની કોઈ સેવા લેવા માગતો નથી, મારી કોઈ વાત કબૂલતો નથી, મારી સાથે એક વાત પણ એ કરવા માગતો નથી !

જાલે એને કદાચ ખબર નહિ હોય કે આ વહાણની માલિક કું
હું. એને કદાચ ખબર ન હોય તો કાંઈ નહિ; મને તો એ વાતની
પૂરી ખબર છે ને ?

સોદાગર નોશોરવાનની ગવાહ.

ખરેખરી રીતે જો તમે મને પૂછો કે સોદાગરનો ધંધો સારો છે કે ખરાબ, તો હું તમને ખાતરીપૂર્વક કહી શકું નહિ.

ન્યારે ન્યારે એ ધંધો મને સારો લાગ્યો છે ત્યારે ત્યારે કાંઈક ને કાંઈક વિધન આવ્યા જ કર્યા છે, ને મને આ ધંધો ઉપર ભારે કંટાળો ઊપજ્યો છે. ન્યારે ન્યારે એ ધંધો મને ખરાબ લાગ્યો છે ને ન્યારે ન્યારે એને છોડી દેવાનો ને વતનમાં થોડી ખેડાણુ જમીન લઈને જંગલમાં મંગલવાસ કરવાનું મેં નક્કી કરી મૂક્યું હોય છે, ત્યારે ત્યારે કાંઈક ને કાંઈક એવું જનતું આવ્યું છે કે મારો એ વિચાર ફરી જાય છે ને મને આ સોદાગરનો જ ધંધો ભારે આકર્ષણુ જગાવે છે.

આ જ મોસમમાં મેં આ સોદાગરનો ધંધો તજી દેવાનો પાકામાં પાકો મનસૂબો કર્યો હતો. એ ધરાદો એટલો બધો પાકો હતો કે આકાશમાંથી ખુદ ખુદા ઊતરીને મને સમજાવે તોપણ હું નથી ચળવાનો એમ હું જરાબર માનતો હતો.

આકાશમાંથી ખુદા તો ન ઊતર્યો, પણ પાતળમાંથી એક સુંદરી ચારા જહાજ ઉપર ચડી આવી ખરી; અને મારા તમામ વિચારો, ધરાદાઓ, મનસૂબાઓ, વગેરે પાણીની જેમ ગળી ગયા.

આપણે જ્યારે સાવ સાજા, તાજા ને માજા હોઈએ ત્યારે તો આપણે શું કરીએ છીંએ એ બીજા જાણતા હોય તો ય આપણે પોતે નથી જાણતા. ત્યારે કેટલીક વાતો જાણે સાવ સાદી સીધી ને ચોખ્ખી લાગે છે; ત્યારે આપણી વાતમાં વાંકું જોનારની આપણને મૂર્ખતા લાગે છે. ત્યારે તો આપણે કેટલી સ્વચ્છંદતા માણી, કેટલા ટકા ઉડાવ્યા, કેટલા દામ મેગા કર્યા અને કેટલી મજા લૂંટી, એવા ઉપર જ આપણે આપણી જિંદગીનો સરવાળો બાંધીએ છીએ. પણ...પણ.....

જે આંખો ઉપર આપણો મદાર છે, જે હાથમાં આપણી તાકાત છે ને જે છાતીમાં આપણું જોમ છે, એ આપણા કમજામાં ન રહે, જ્યારે શરીર માંદગીમાં કણસતું હોય ને આપણા હાથ માખી ઉડાડવાને ય ઊપડતા ન હોય, જ્યારે આપણી આંખો ખરાબ સ્વપ્નાંઓ સામે પણ બંધ થવાને લાચાર હોય, ત્યારે જોને આપણે આપણાં મહા કામ માન્યાં હોય એવાં તમામ કામકાજોની યાદગીરી સાવ ભુલાઈ જાય છે ને જોને બીજાઓએ આપણાં બદકામ માન્યાં હોય છે એનાં ભૂત આપણી આંખો સામે નાચવા માંડે છે.

મેં સેંકડો માણસોને એમનાં વતન ને કુટુંબમાંથી ઉઠાવીને પરદેશમાં ઢોરની જેમ વેચી દીધાં છે. મેં બાપને એનાં સંતાનોથી, માને એનાં બચ્ચાંઓથી ને બાળકોને એનાં માબાપથી બળજોરીથી જીવંત પાડ્યાં છે. મેં વૃદ્ધોને સખત ટાઢતડકામાં મજૂરી કરવાને મોકલી દીધા છે. મેં જીવાન છોકરાઓના હાડકાં ચામડાના જેરબંધથી લાંબી નાખ્યાં છે. મેં બારબાર તેરતેર વર્ષની છોકરીઓને ટયૂનીસ, મિસર ને મોરોક્કોના જનાનખાનામાં ને કુટુંબખાનામાં મોકલી આપી છે. મેં હિન્દી મહાસાગરને બંદરે બંદરે ખેતરોના માલિકોમાં, કુટુંબખાનાંની કુટુંબીઓમાં, સુલતાનોના જનાનામાં, અરબસ્તાનની રેતીના

રથુમાં ને મોરોક્કોની સાઠમારીઓમાં સોદાગર નોશેરવાન અજમનું નામ ચાલતું ક્યું છે ને જેને જે માલ જોઈએ તે પૂરો પાડ્યો છે.

પણ...મેં કહ્યું તેમ હું બિમાર પડ્યો ને મારા બિજાનાની આસપાસ મારી ઓરત ને મારી બચ્ચીને મારો ખૂચો રડતાં રડતાં રાતના ઉગ્ગરા કરવા માંડ્યા ત્યારે એમના આંસુઓમાંથી કંઈ કંઈ બિહામણાં પ્રેતો ખડાં થયાં હતાં. કોઈ બાર વરસની બાળકીની ચીસો મારા કાનમાં ભરાઈ જતી, કોઈ ખુદ્દાના છેલ્લા શ્વાસ જાણે મારા બિજાના ઉપર ઠલવાતા હતા, હજારો સાંકળોના ખડખડાટ જાણે મારા કાનમાં ભરાતા હતા...

ને મેં આકરામાં આકરા કસમ ખાધા હતા ત્યારે કે હવેથી હું આં ધંધો નહિ કરું. બસ, છેલ્લા હિસાબકિતાબ સમજવાને માટે છેલ્લી સફર કરી લઉં. પછી ધરાનમાં તેજીજ કે તેહરાન કે શિરાઝમાં ક્યાંક એકાદ બગીચો ખરીદી લઈશ ને કેવળ દ્રાક્ષ ને ગુલાબ વચ્ચે જ મારી જિંદગી ખતમ કરીશ ને રોજ સવારસાંજ ખુદાનું નામ લખશી.

પણ...પણ...હું સાંજે થયો. જરાક વિચાર ફર્યો. લાવ ને, છેલ્લી સફર સાવ ખાલી કરવાને બદલે ખરચ કાઢવા જેટલો ધંધો કરી લઉં ? બસ, એક આ છેલ્લીજ વાર ! પછી આપણે ક્યાં ધંધો કરવો છે ?

વલસાડના લાગડા ગામમાંથી મને એક સુંદરી મળી આવી.

હવે તો આ ધંધો ક્યાં વગર ચાલે એમ નથી. છોડી પણ શા માટે દેવો ? તમારા હિન્દુઓમાં જ એક કથા નથી કે એક કસાઈ હતો એ પરમ ભક્ત હતો ? કસાઈનું કામ પણ કરતો હતો ને ભગવાનની ભક્તિ પણ કરતો હતો. કસાઈ તરીકે એને આવક સારી થતી; ને ભગવાન એને પોતાનો ભક્ત માનતા હતા, એટલે એને મૂઆ પછી સ્વર્ગ મળવાનું હતું !

તો હું તો સોદાગર છું. મારો ધંધો કસાઇનો તો નથી જ ! ને હું મેં થોડીધણી ખેરાત પણ કરીશ.

હું આ આટલું બધું અત્યારે શા માટે લખું છું ? લખું છું ત્યારે પાપછટ્ટી વાત લખું છું કે એક વાર મારા વિચાર આવ્યા હતા. આજે આવ્યા છે ને હવે પછી કેવા થશે. કેટલીક રોમાંચક ઘટનાઓ મારી આસપાસ એવી બની ગઈ છે કે મને સમજ નથી પડતી કે શું થઈ ગયું ને, કેમ થઈ ગયું !

એક રીતે તો ઉપરની બધી વાતોને આજે વરસો થઈ ગયાં છે ને હું આજ તો સાવેસાવ વૃદ્ધ બન્યો છું. આજ મને લખતાં-વાંચતાં આવડે છે. ને શિરાઝના મારા મગીયામાં મારાં નાનાં નાનાં પોતરાં મારી આગળ બ્યારે ફૂતરાંના ગલુડિયાંની જેમ ફૂદાફૂદી ને દોડાદોડ કરી રહ્યાં છે, ત્યારે મારી આંખો બંધ થાય છે ને વર્ષો પહેલાં બની ગયેલા બનાવો વહેતી નદી ઉપર દોળાયેલા શરાબની જેમ નિત્યનવા રંગ પકડતા મારી આંખ સામેથી એક પછી એક પસાર થઈ જાય છે.

ત્યારે જાણે અનંત સાગરમાં એકલા જહાજ ઉપર હું ઊભો છું, ત્યારે જાણે માધવીની ગોદમાં માશાલ્લા ! એ પણ એક ફરી હતી !

પણ જવા દો ! મારા અત્યારના કામની હજીહત કાંઈ કામની નથી. ને બ્યારે ભૂતકાળને હું સંભારું છું ત્યારે એની ગ્રીષ્મામાં ગ્રીષ્મી વિગત મારી આંખ સામે એક કાબેલ ચિત્રકારની પોંછીની તિખાશથી ખડી થાય છે, ને એ વિગતો સાથે જ તમારે કામ છે. આજના નોશીરવાનની ફજીરની આબરુ સાથે તમારે કાંઈ કામ નથી. તે દિવસના સોદાગર નોશીરવાનની નામચીનીની જ વાતો

તમારે સાંભળવી છે. ને મારા જીવનની એ કાળી કથાનાં કાળાં પાનાં મને બરાબર વંચાય છે. હું વંચું છું ને તમે ય વંચી રહો.

ત્યારે વાત આમ બની.

વલસાડના ભાગડા ગામમાં મેં મારા વહાણનું લંબર નાખ્યું. વલસાડમાં પહેલાં તો વલ્લભો દાંડ મારો મોટો આડતિયો હતો. પછી એ મરી ગયા પછી એના છોકરા નાલાયક નીકળ્યા, એટલે હીરજી નામના એક બીજા દેસાઈ દલાલ સાથે મારો આડતિયાનો સંબંધ બંધાયો. હું જ્યારે પણ ભાગડામાં નાંગરું ત્યારે દર વખતે એ મારે માટે કાંઈને કાંઈ માલ રાખતા.

આ હીરજી કાકો પણ એક મહા નંગ હતો. એ હજાર જાતના જાકુબના ધંધા કરતો. ને દરેકદરેક ધંધામાં એને કાંઈને કાંઈ માણસ છુપાવવાનાં જ હોય. એણે કાંઈકને લૂંટ્યા હોય, કાંઈ બાઈની આબરૂ લીધી હોય, કાંઈ છોકરી ઉપર બદ્દેલી કરી હોય ને એ બધાં કામોની એના સાર્થીદારો પાછગથી એને એક યા બીજી રીતે કનડતા હોય ! એનો એવી અનેક કનડગતોની વખાર એટલે મારું જહાજ રસ્તમ પહેલવાન.

મારા લંડારમાં એક માણસ પડ્યું ને મારા લુહારે એને ગળે લોહાનો પટ્ટો નાખ્યો ને મારા માલમે પટ્ટાની કડીમાં સાંકળ બરાવીને એને કડાની સાથે બાંધ્યો એટલે બસ ! સિવાય મોત, એને કાંઈ બહાર કાઢી શકે નહિ.

છેલ્લી વાર જ્યારે હું ભાગડા ગયો, ત્યારે મારા જહાજ ઉપર વલ્લભા દાંડનો મોટો છોકરો આવ્યો. એણે મને કહ્યું : ‘ મારે આંહીથી એક હલકટ છોકરી ગૂમ કરવી છે, ને હું તમને એના પૈસા આપીશ.’

મને થયું કે ચાલો આ પણ એક રીતે ઠીક કામ થાય છે. વલ્લભા દાંડનો છોકરો. પણ આખરે આપને મારગ ચાલતો થયો. છોકરી હલકટ હોય કે ન હોય એની સાથે મને તો જાણે કંઈ લેવા દેવા નહિ; એ તંદુરસ્ત હોય તો બસ. ને જો જીવાન હોય તો જીવાનીમાં તો ગધેડી પણ ખૂબસુરત લાગે છે.

વલ્લભા દાંડના છોકરાને પણ આ છોકરીને ખસેડવાનું કારણ તો હશે જ ને? વલ્લભા દાંડને અને હીરજી કાકાને આવી છોકરીએને વગેસગે કરવાની ધણી વાર જરૂર પડી હતી, ને એમાંથી એ બે મારાં પાકાં ધરાક હતાં. ને આ છોકરાની પણ જો આપણે જરૂર સાચવી લઈએ તો છોકરો પણ કાં મારો ધરાક ન થાય?

એટલે મેં કહ્યું : ‘હશે ભાઈ! તારાં કારણ તારી પાસે રાખ. મને તું નાણાં આપી દે ને છોકરી બતાવી દે એટલે તું છુટો.’

પણ એમાં એક નવું તૂત નીકળ્યું. વલ્લભા દાંડનો નાનો છોકરો મારી પાસે આવ્યો ને મને કહે કે મારો મોટા ભાઈ ખરાબ છે; એને તું લઈ જા તો હું તને પૈસા આપું.

મને નવાઈ તો લાગી, પણ હું ચૂપ રહ્યો. મનમાં થયું કે આ બીજો છોકરો એ વલ્લભા દાંડનો છોકરો સાચો કે એને મોટા ભાઈની પણ રહમ નથી આવતી !

મેં કહ્યું : ‘લાવ પૈસા તારું કામ પણ મારે કરવું.’

સોદાગરને માલ ક્યાંથી મળે એ જાણવા જોવાની જરૂર શી? એવી પંચાતમાં જો અમે પડીએ તો પછી ધંધો માંડી વાળવો જ પડે ને? આંહી તો પોઈસ; તો કે માલ ભાઈ પોઈસ !

આમ આ છોકરી મારા વહાણ ઉપર આવી !

કન્ધાલ્લા ! આ તો માધવી ! ભાગડા ગામમાં કંઈકના એણે આશીર્વાદ લીધા છે, ને કંઈકના માલયાલ લિલામ કરાવ્યાં છે.

આ કાંઈ કાચીપોચી માયા નહિ. આ તો પાકો દલ્લો !

ને મારે ને એને થોડીક જૂની મીઠી ઓળખ પણ ખરી !

એક પુરુષ હજાર વાર પોતાની સાથે સુતેલી પોતાની પત્નીને વીસરી જશે; પણ એક વાર પણ પોતાની સાથે સુતેલી પરનારીને કદી નહિ ભૂલે. નઠોરમાં નઠોર પુરુષના દિલમાં એવી નારી પ્રત્યે થોડાક પણ સમભાવ હશે.

એટલે મેં માધવીને ભંડારના કડામાંથી કાઢીને ઉપર મારા ભંડકિયામાં બોલાવી લીધી.

આ ખાવણુ પણ ખાવણુ હતી ! કંઈક દરિયા ડહોળીને જાણે એની માએ એને જણી હતી. મિસર ને મોરોકકો ને ઓમાનની ભલભલી ગુણિકાને બૂ પિવરાવે એવી આ છોકરી કરાફત હતી.

મોકે ઉને કલેજે ભલભલા રાક્ષસને પણ મચક આખ્યા સિવાય પોતાની બથમાં બીડી લ્યે ને મોકે હંડે કલેજે પચાસ જુવાનની કતલ આંખનું પણ મટકું માર્યા વગર જીરવી લ્યે એવી એ ભથંકર આ હતી.

ને એની સુંદરતા એટલે શું ? હું ધરિાનનો સોદાગર છું. ચીનથી માંડીને મોરોકકો સુધીનાં હજાર હજાર શહેરો ને દેશોની જોખનવંતી નાર મેં જોઈ છે.

સળગતી આંખો ને ભીજળતી ફેડે ચાલતી સરસવરંગી રપેનિશ નારીઓને સરવર કાઠે પ્રીતમની રાહ જોતી મેં જોઈ છે.

ચુરખામાંથી પાતળું મોં ને પહોળી આંખો બહાર કાઢીને આભની

વીજળી જેવી ચમકથી પરદેશીને ધસારા કરતી મિસરની જનાનાની દૂરી પણ મેં જોઈ છે.

શરાબના જામ સમી છાંકતી, ચંચળ ને નશાખોર એવી ક્યામ ગુલાલ ધરાની સુંદરીને સાકીને હાથે શરાબમાં ચકચૂર બનેલી પણ મેં જોઈ છે.

સંધ્યાકાળે દીવાટાણે પિતાને ઘેરથી પતિને ઘેર જતી નાજુક નવોદા ગુજરાતણને પણ ખીતી ખીતી ચોપાસ નજર કરતી મેં જોઈ છે.

મધરાતના વાયદા પૂરા કરવાને માટે મરદના વેશમાં છાતી કાઢીને નીકળતી મેં ચીની અમીરની સુંદરી પણ જોઈ છે.

અને એ બધા કરતાં માધવી ખૂબસુરત હતી. એને રાજની રાણી માનો તો ગુણિકા જેવી લાગે, ને ગુણિકા માનો તો રાજની રાણી લાગે, એવી એ દેખાવડી ને જાતવાન હતી.

એની નજીકમાં જ, એની આસપાસ, એની આંખમાંથી, એના હાથના લહેકામાંથી, એના વસ્ત્રની ઝાપટમાંથી, એના જલતરંગના ટકારા જેવા અવાજમાંથી જાણે કે એવો નશો પેદા થતો હતો કે તમને તમારી આસપાસનું વાતાવરણ, અંદરની મનોદશા, બધું જ પલટાઈ ગયેલું લાગે. એ એક એવી બાઈ હતી કે દિલ ચાહે ત્યારે પોતાની સામેના પુરુષને માટે આંખને ધસારે સ્વર્ગ કે નરક ખડું કરી શકતી.

ખરેખર એ સુંદર સ્ત્રી હતી. હું-જેણે એક નહિ પણ હજાર જાતની હજાર સુંદરીઓ જોઈ કાઢી છે એ ભીડીને તમને કહું છું.

આવી માધવી મારા વહાણ ઉપર એકલી ને અટ્ટલી ગુલામ તરીકે વેચાઈને આવી હતી ! મારા સોદાગર તરીકેના અત્યાર સુધીના જીવનના વલોણાની એ મલાઈ હતી. ને એ મલાઈ મારે માટે જ

હતી ! શાહોનો શાહ ભલે હોય, પણ નોશીસ્વાન પાસેથી એ મલાઈ કદી નહિ લઈ શકે !

ગુલામ બનીને આવેલી એ છોકરી મારી માલિક બનીને બેઠી. અને મને કહેવા દો કે માલિક તરીકે મારા જેવા સોદાગરને પણ એ નવા રસ્તા બતાવી શકે એવી હતી.

પહેલેથી જ એને વલભા દાંડના છોકરા સાથે પાકી ગાંઠ પડી ગઈ હતી. ગાંઠ પડે એ હતું તો જાણે સ્વાભાવિક, કેમકે ભાગડા ગામમાંથી એનું અપહરણ કરાવનાર પણ એ જ છોકરો હતો. અમુલખ સાથે એને બનવાનું કાંઈ કારણ ન હતું. પરંતુ જે વૈમનસ્ય, જે ઉકળાટ એ અમુલખ ઉપર ઠાલવતી હતી એ તો જાણે સમગ્ર એમ જ ન હતું.

પહેલે જ દિવસે જ્યારે હું એ ચાંદના ટુકડાને મારા ભાંડકિયામાં લાવ્યો ત્યારે જ એની આ અદાવત દેખાવા માંડી. એની અદાવતમાં મને કાંઈ વાંધો ન હતો; બલકે એનું મન રાજી રાખવાનો મને તો એક રસ્તો મળતો હતો.

ગુલામોની ભાંડકમાંથી એણે એમ બહાર કાઢ્યો. નીચે પુરાયો પુરાયો બકરાની જેમ ખાણુ ખાત એના કરતાં એને અપાતા ટુકડે-ટુકડા ભોજન માટે એની પાસે તનતોડ મનૂરી કરાવવી જોઈએ એમ માધવીએ કહ્યું; અને મને એ ખોટું ન લાગ્યું.

બીજે દિવસે સવારે હું ભંધમાંથી બીઠ્યો ત્યારે આગલી રાતના નશાથી મારું માથું દુખતું હતું. માધવી જાતે શરાબ પીતી નથી... પીતી નથી કે પીએ છે ? મેં એને પીતાં જોઈ તો નથી. પણ જો એ શરાબ ન પીતી હોય તો એની આંખમાં, એના રોમેરોમમાં શરાબનો નશો ક્યાંથી બરાતો હશે ? એ પીતી હોય કે ન હોય, તો ય પાઈ તો જાણે છે.

તે રાતે મેં શરાબ એટલો બધો પીધો કે...રહેવા છો. મૂળ મુદ્દાની વાત એ છે કે મેં ધણો શરાબ પીધો હતો ને સવારે મારું માથું સખત દુખતું હતું. શરાબનો સ્વાદ માથુનારને એની વેદના પણ વેઠવી પડે છે. તમને એ વાતની ખબર ન હોય તો હું એ વાતનો પાકો અનુભવી હોવાને દાવે તમને કહું છું. શરાબની મજા કેવળ એકરંગી નથી; એની મજાનો રંગ ગુલાબી છે ખરો, પણ એની મજાનો એક બીજો પણ રંગ છે અને તે કાળો છે.

હું પથારીમાંથી ઊઠ્યો ત્યારે મારો મિળજૂ ઠેકાણે નહોતો. વધારામાં માથવી પણ ત્યાં નહોતી. એ ક્યાં ગઈ હશે ?

હું બહાર નીકળ્યો ને બાંડકની સીડી ચડી ને સથા ઉપર આવ્યો.

મેં જોયું કે માથવી એક બાજુ ઊભી હતી, ને વહાણના પાટિયાની કાવરાનને બઢેલીને અમુલખ બેઠો હતો.

માથવીનું મોઢું લાલચોળ હતું; અમુલખનું મોઢું દરિયા તરફ હતું. મેં કહ્યું: 'કેમ રે માથવી !'

માથવીએ મારી સામે જોયું, અમુલખ સામે જોયું, અને મને કહ્યું: 'આની પાસેથી તમે કામ કેમ લેતા નથી ?'

'કામ ? જ્ઞાનું કામ ?' મેં પૂછ્યું.

'મજૂરી કરાવો. એની પાસે સઠ ઉપર ચડાવરાવો, નીચે ઉતારાવરાવો; એની પાસે હલેસાં મરાવો, વહાણનાં તૂતક ધોવરાવો. એની પાસે કામ કરાવો. એવું કામ કરાવો કે એના શરીરમાં ફાટી જતું લોહી ઠંડું પડે, એનું વતન ભૂલી જાય, એનાં સગાં-વહાલાં ભૂલી જાય. ચોવીસે કલાક બાંધતાં ને જાગતાં આ વહાણ-કેવળ આ વહાણ એના રોમરોમમાં આગના તણખાની જેમ બળે !...'

ઉતાવળમાં હાંફતી હાંફતી માધવી વધારે કાંઈ ના બોલી શકી.

માધવીનો ઉકળાટ જોઈને હું સહેજે હસ્યો.

માધવી મારા ઉપર ગુસ્સે થઈ. ‘આમ બખૂચક જેવા હસો છો શું ?’

બખૂચક ? મને ? મારા પોતાના વહાણ ઉપર ? મેં જરા આંખો ખેંચીને કહ્યું : ‘માધવી !...’

‘બસ કરો !’ માધવીએ મને કહ્યું. ‘મારી સામે આંખો નહિ કાઢો. એક વાર મનમાં વિચાર કરો; ખૂબ વિચાર કરી લ્યો. કહો, આ વહાણનો માલિક કોણ, તમે કે હું ?’

‘વહાણનો માલિક ? માલિક તો...તો...’

વહાણનો માલિક તો હું હતો. પણ માધવીને એ જવાબ નહોતો જોઈતો લાગતો. કદાચ અમુલ્ય ઉપર એ પોતાની છાપ પાડવા માગતી હશે. ભલે પાડે. એ બેની અદાવત વધે કે ઘટે એમાં મારે શું ? મેં કહ્યું. ‘માલિક તો તું. હું તો તારો...તારો...તારો...ગુલામ છું !’

‘તો બસ !’ એનું અરમાન સંતોષાયું હોય એમ એના ચહેરા ઉપર લાલી ચડી આવી. એનું મોઢું એ કાળે એવું બની ગયું, જાણે શરાબનો જમ ! મોઢે માંડીને પી લઉં ! ‘તો બસ; આ માણસને કામે ચડાવો. એને એક ઘડી પણ નવરો ન બેસવા દો. એની આગળની કે પાછળની કાંઈ વાત એને યાદ ન આવે.’

‘મને એણે પકડાવીને અહીં લાવી છે ને ?’ છંછેડાયેલી નાઈલ જેવા સસવતા અવાજે માધવી બોલી. ‘અને બિલ્કાનો પાછો એ સતો થાય છે, ને મને કહે છે કે તે મને પકડાવીને આંહી લાવી ચૂક્યો છે !’

હું એ સાંભળીને હસ્યો—ખૂબ હસ્યો.

અમુલખ અત્યાર સુધી દરિયાના પાણી તરફ જોઈ રહ્યો હતો. માધવીના આટલા પ્રલાપ સામે એણે માધવી તરફ એક નજર સરખી પણ નહોતી કરી. એણે પહેલી વાર પોતાની નજર મારા સામે ફેરવી.

ને એનું મોઢું જોઈ ને મને હસવું આવ્યું, વધારે હસવું આવ્યું.

‘આ શું હસવા જેવી વાત છે ? શું મેં એને આંહી પકડી મંગાવ્યો છે ?’

મારું હસવું માંડમાંડ ખાળીને હું બોલ્યો : ‘એને આંહી કાણે પકડાવ્યો છે એ વાત તો બહુ જ રસિક છે.’

‘રસિક છે એટલે ?’ અમુલખે પૂછ્યું.

‘રસિક એટલે કે મારે મન રસિક; તને રસિક લાગે કે ન લાગે એની સાથે તારે શી નિરખત ?’

‘શું મને અહીં માધવીએ પકડી મંગાવ્યો નથી ?’

‘તારે જાણીને શું કામ છે ? જા, ખેસી જા પાછો હતો ત્યાં.’

અમુલખ ઊભો થયો, મારી સામે આવ્યો. મારી સામે જોઈને બોલ્યો : ‘અજમ ! ઈમાનથી બોલ, મને આંહી કાણે પકડાવ્યો છે ?’

આ વળી મને પૂછનારો કાણુ ? ને આ વહાણુ ઉપર મારી સાથે આ ઢંગમાં વાત કરનારો વળી કાણુ ?

‘જા જા હવે, ગોલા !’

અમુલખ મારા બોલથી ગયો તો નહિ, એક કદમ પણ હટ્યો નહિ. આંચિયો જેમ શિકારના વહાણમાં કડાં ભરાવે એમ મારા ગળા ઉપર એણે પોતાનો પંજો ભરાવ્યો. ‘જવાબ દે ! નહિ તો હું આ ધડીએ તને દરિયામાં ફેંકી દઈશ !’

મેં એની આંખ સામે જોયું અને મને લાગ્યું કે એ માણસ મને દરિયામાં ફેંકી દેતાં જરા પણ આંચકા ખાશે નહિ. અલખત મને દરિયામાં ફેંકી દીધા પછી મારા ખલાસીઓ ને સારંગો એને જીવંતો નહિ રહેવા દે. પણ જો એ મને દરિયામાં ફેંકી જ દેવા માગતા હોય, તો પાછળથી એની દશા શી થાય છે એની કલ્પના સરખીમાં યે મને રસ નહોતો.

મેં કહ્યું: ‘મૂરખ ! સાંભળ.’

મારી વાત સાંભળવાને એણે પોતાનો પંજે મારા ગળા ઉપરથી ઉઠાવ્યો. હું લાગ જોઈને માધવીની પાછળ ભરાઈ ગયો, ને મેં ખૂમો પાડી : ‘શાવૃક્ષ...શાવૃક્ષ...’

એ કદમ આગળ વધીને અમુલખે માધવીને પકડી. છ-શાલ્લા ! એ કમળત પશુને માધવીની કાંઈ કિંમત ન સમજાઈ. માધવી બેહિસ્તની દૂરી સમી હોવાને ખલે જાણે કો’ક સાધારણ ખારવો હોય એમ એણે ધક્કો મારીને માધવીને દૂર પછાડી દીધી. હું લાગવા જતો હતો ત્યાં એણે મને પાછળથી પકડ્યો : ‘અજમ !’ એણે કહ્યું; ‘તારે કોઈ ખુદા હોય તો એને યાદ કરી લે !’

એના બે જોરાવર હાથોમાં અદ્ધર તોળાતાં મેં મારી જિંદગીને તુફાનમાં સપડાયેલી કિસ્તી જેવી લાળી. કઈ ધડીએ તુફાનમાં એ કિસ્તી ગારદ થઈ જશે એ કાંઈ કહી શકાય નહિ.

મેં કહ્યું: ‘ધીરો થા ! મને નીચે ઉતાર. હું તને કહું છું.’

આ દરમિયાન મારી ખૂમ સાંભળીને નીચેથી શાવૃક્ષ ને એના ખારવા દોડતા આવ્યા હતા. મને લાગ્યું કે એ ખધાની સામે હવામાં તોળાઈ રહેવું કે દરિયામાં ફેંકાવું મને કોઈ રીતે લાજમ ન હતું. મારે પરાણે આ વાત કહેવી પડતી હતી એટલું જ મને દુઃખ હતું;

૧૪૪ : હસ્તિયાવાદ

પણ એ સિવાય તો વાત કહેવામાં જેમ મારો સ્વાર્થ ન હતો તેમ ખરી વાત ઢાંકવાની યે મારે કાંઈ જરૂરત ન હતી. પરંતુ માધવીની સામે-માધવીના દેખતાં મારી નાલેશી થઈ એનો મને ખેદ હતો. ને એ ખેદનો રાષ આજે નહિ તો કાલે પણ એ નાલેશી કરનારને જ વહોરવાનો હતો.

મેં કહ્યું : ‘ મારી વાત સાંભળ. ગમાર ! તને પકડાવનાર તો તારો ખુદનો નાનો ભાઈ જગુ હતો ! ’

છાતીમાં ગોળી લાગી હોય એમ અમુલખ બે કદમ પાછો હક્યો. એનો ચહેરો ઊજળો પૂણી જેવો થઈ ગયો. એનું ગળું રુંધાતું હોય એમ એ બોલ્યો : ‘ ખોટી વાત. ’

‘ ખોટી વાત? ખોટી વાત ને? અરે તારો ભાઈ મને કહે કે મારા ભાઈએ હીરજી દેસાઈના બત્રીજા છોટુનું ખૂન કર્યું છે ને મારા ભાઈને જો અંહીથી ગુમ કરવામાં ન આવે તો ભારે અનર્થ થશે ! ’

‘ આ...આ...ખારવણે જોડી કાઢેલી એ વાત છે. ’ માધવી સામે આંગળી ચીંધીને એ બોલ્યો. ‘ જગુ એમ કહે જ નહિ. ’

‘ તારી શી મગલ કે તું મારી વાત માને નહિ? જિભો રહે. હું હમણાં તારી ખાતરી કરાવી દઉં. ’

હું નીચે ગયો. નીચેમા બાંડકમાંથી જગુએ મને આપેલી થેલી મેં બહાર કાઢી. ઉપર આવીને મેં અમુલખને એ થેલી બતાવી.

મારે એને સવાલ પૂછવો હતો કે કેમ, હવે મારી વાતની ખાતરી થાય છે કે નહિ? પણ એ સવાલ મારે માટે નકામો હતો.

એ ધ્યાનથી-આંખો બહાર નીકળી પડે એટલી ઉત્કટતાથી આ થેલીને જોઈ રહ્યો ! એક ક્ષણ-એક ક્ષણ આયમતા સૂઈ નીચેના

દરિયા જેવો રંગ એના ચહેરા ઉપર ઢળી રહ્યો. એક ક્ષણ જાણે એની આંખમાં જ્વાલામુખી ફાટયો; એના હોઠ જાણે ફડફડવા લાગ્યા.

બીજી ક્ષણે એના ચહેરા ઉપર ભૂરા રંગનો ખુરખો પડી ગયો. એક પણ શબ્દ બોલ્યા સિવાય એ પીઠ ફેરવી બેઠો.

એના અંગમાંથી જાણે કાંટો નીકળી ગયો હોય એમ એનું શરીર સાવ ઢગલો થઈ ગયું. પહેલાં એ બેઠો હતો ત્યારે એની પીઠ ઉપરથી પણ એ ટટાર અને પોતાની જાત ઉપર નિર્ભર લાગતો હતો. અત્યારે જાણે એનું અરમાન સાવ બાંગી ગયું હોય એમ એ કેવળ ઢગલા જેવો-હાડમાંસના કેવળ પિંડ જેવો બેઠો.

શું મને માધવીની સામે નાલેશ કરનારો આ માણસ હતો ? જ્યારે એણે મારી ગરદન પકડી હતી ત્યારે ક્ષણભર મેં માધવીની આંખો મારા તરફ ફેરવી જોઈ હતી અને...અને કાંઈ નહિ ! હું એ માધવીને બતાવી દર્શાવે કે કાણુ આ વહાણનો માલિક છે; ને હું પેલા પાણુ અમુલખનેય બતાવી દર્શાવે કે આ 'સ્તમ પહેલવાન' નામના બગલાનો સાચો હાકેમ કાણુ છે ને એની બેઈજગતનું મૂલ કેટલું છે.

મેં કાણિયા શાવૃક્ષને બૂમ પાડી. શાવૃક્ષ એ મારો શિકારી ડાકિયા ફૂતરા જેવો છે. શાવૃક્ષ બધાને પહોંચે છે, ને એને કાંઈ પહોંચ્યું મેં જોયું નથી. મેં કાણિયાને કહ્યું: 'આ વરના બચ્ચાને લઈ જા, તારા હાથ નીચે રાખ અને એને બકરીનું બચ્ચું બનાવી દે. એક પળ પણ તું એ વાત ન ભૂલજે કે એનો ખીમો મારે ખાવો છે !'

કાણિયો શાવૃક્ષ એક શબ્દ બોલ્યા સિવાય અમુલખ પાસે ગયો. એક સાત મારીને એણે એ બાઠેલા ભૂતને હેઠો પાડી દીધો. એના પછડાટનો અવાજ વહાણના સથાના પાટિયા ઉપર પોલા ઢાલ જેવો થયો.

ને મારા કાનમાં એ ભારે મીઠા લાગ્યોઃ ભયંકર વળોટ લેતા તુફાનના પવનની ચીસોની વચમાં અચાનક જેમ મોઝની પછડાટનો* અવાજ મીઠા લાગે એમ.

‘ઊઠ, કૂતરા !’ શાવૃક્ષે અમુલખને ખીજી લાત મારી.

મૂછે હાથ દઈને મેં માધવી સામે જોયું. એના ચહેરા ઉપર સંતોષ ને સુખ ને ફત્તેહ જોવાની મેં આશા રાખી હતી, પણ એનો ચહેરો ભૂખરો ને એની આંખો સળગતી લાગી. હજી પણ એ બાઈને સંતોષ નહોતો થતો ! ખરેખર એ જીવતી નાગજી જેવી ડસીલી હોવી જોઈએ કે એને અમુલખની આટલી ખેંઝજીતી ઉપર પણ સંતોષ થતો ન હતો. એને એની હજી પણ વધારે સતામણી જોઈતી હતી.

એ તો ઠીક. એમાં મારે કાઈની પાસે કાંઈ શીખવા જવું પડે એમ ન હતું. માણસની સતામણી કરવાના તો મારી પાસે હજાર નૂસખા હતા.

મેં શાવૃક્ષ સામે જોઈને કહ્યું : ‘દિવસે એને પીંજરિયો બનાવો; રાતે એને ભાંડકમાં બાંધી રાખો.’

આટલો હુકમ મેં આપીને માધવીનો હાથ પકડ્યો.

‘ચાલ પ્યારી ! હવે તારું વેર સમશે.’

‘પીંજરિયો એટલે શું ?’ માધવીએ મને પૂછ્યું.

મેં કૂવાથંબના મોર સામે આંગળી ચીંધી : ‘એ મોર તું જોઈ શકે છે. આપણો બગલો-એટલે કે આ વહાણ બસો હાથ લાંબું ને ચાળીસ.

---

* તુફાનમાં પવન ગોળગોળ ધૂમતો ચીસ મારે ત્યારે જો મોઝની પછડાટનો અવાજ સંભળાય તો એમ સમજાય કે વહાણ બસબસ તુફાનના મધ્ય બિન્દુમાં આવી ચડ્યું છે. પછી તુફાન ગમે તેટલું ભયંકર હોય તોય વહાણ ત્યાં સ્થિર થઈ રહે છે, ને સહ્યમત રહે છે.

હાથ પહોળું છે. એટલે એને એસી હાથનો કૂવાથંભ જોઈ એ. એ કૂવાથંભ ઉપરનું જે ગોળ ટોપકું છે એને મોર કહેવાય. એની સાથે સઢનો એક છેડો બંધાય. એ મોરની સાથે એને બાંધી રાખવાનો. એનું કામ ચોપાસથી કયાંક કોઈક વહાણુ દેખાય તો આપણને જણાવવાનું. પણ એ કામ તો દરિયાનો કોઈ વીસ વરસનો ભોયો હોય ને દરિયાનાં ઝેર પી ગયો હોય એજ કરી શકે. આ અમુલખ તો નવો માણસ. મજબૂત છે, હાડનો જખરો છે; પણ અમુલખ તો શું, પણ મોટો ભડભાદર રાક્ષસ હોય તોયે નવો-સવો પીંજરિયો થાય તો ચાર દિવસમાં લેતરા જેવો થઈ જાય. પાણીના ધબકારા સાથે ધબકારા લેતું વહાણુ; એ વહાણુની વચમાં એસી હાથનો થાંભલો; એ થાંભલા સાથે પવનમાં થપાટ મારતો સઢ; બેસવાની કાંઈ ફાવ નહિ; મોરને બાથ ભરીને વળગી રહેવાનું; જે બાથ ઢીલી પડી તો સીધો નીચે ને હાડ-કાંની કચર થાય ! બાથ ભરી રહે તો હાથના ખભા ઊતરી જાય, પવનમાં માથું મૂઠ થઈ જાય, તડકામાં આંખો સળગી જાય ! અરે, પીંજરિયા-થવા કરતાં તો ફાંસીની સજા સારી કે આંખના પલકારા બેપલકારામાં છૂટકો તો થાય ? પણ પીંજરિયાનો છૂટકો ન થાય. અનાજને દાણેદાણે, લોહીને ટીપેટીપે એનો જીવ જાય.

માધવી મારી સામે હસી ને બે ફલાંગ મારીને અમુલખ પાસે ગઈ. એની ગરદન પકડીને એણે એનું માથું પોતાના તરફ કર્યું, અને પછી એને એણે સલામ ભરી: 'સલામ ! હું માધવી, આ વહાણુની માલિક છું. તમે આ વહાણુના ગુલામ છો. કામકાજ પડે તો કહેવરાવજો. હવે સિધાવો તમારે માંડવે. હું નીચે બેઠી બેઠી જોઈશ.''

એટલું કહીને માધવી પાછી ફરી. ખરેખર, એની અદા-છટા મોટી રાજની રાણીને પણ શરમાવે એવી છે.

તે દિવસ મેં તો માધવી સાથે મળ કરી ખરી. મેં ખાધું; મેં શરાબ પીધો. હું એનો મળતુ બન્યો; હું એનો છોકરો બન્યો; હું એનો ઘોડો બન્યો; હું એનો હોંચકો બન્યો; હું એનો ખિદમત-ગાર બન્યો. મને જેટલું જેટલું સૂઝ્યું એટલું એટલું બધું મેં ક્યું ને મને મળ પશુ બહુ આવી. મારી પરણેતર ઓરતની સાથે હું આવાં નાટકચેટક નથી કરી શકતો.

હું જે શરાબ પીઉં તો એ છોકરાંઓને આમળ ધરીને કહે છે કે છોકરાં દારૂડિયાં બની જશે. હું જે એને જરા પ્યાર કરું તો કહે છે કે પાડોશી જોઈ જશે. હું જે સારું સારું ખાવાનું મારું તો કહે છે કે દેવાળું નીકળી જશે. હું જે કોઈ રાજા જેવાં કપડાં પહેરું તો કહે છે કે ગામ મશ્કરી કરશે. હું જે છૂટથી છતે દામ ઉછાળું તો કહે છે કે સગાંવહાલાં માગવા આવશે. આમ ને આમ પાડોશી, સગાંવહાલાં ને છોકરાંની બીકે હું તો સાવેસાવ બૂલી જ ગયો છું. કે મારી ઓરત તે બુવાન છે કે બુઢી છે, ખૂબસૂરત છે કે બદસૂરત છે. મારો તમે જે નિખાલસ અભિપ્રાય પૂછતા હો તો હું તો કહું છું કે પરણેલા માણસને માટે તો જિંદગીની સાચી મળ એકાદ વહાણ ને પરભોમના બંદરમાંથી ઉઠાવેલી એકાદ માધવી છે. અરે એવી એક સફર જિંદગીના બુઢાપામાંથી વીસ વરસ કમ કરી નાખે.

ખેર, રહેવા દો એ બધી પંચાત. સહેજ મિલા સો દૂધ બરાબર ! મને તો સાચેસાચ મળ આવી. માધવીને મળ આવી કે નહિ એ મને ખબર નથી.

રમત રંગે ચડી હોય ત્યારે પણ વયમાં અટકી જઈને એ ભંડકની બારીમાંથી જિંદગી દેખાતા મોર સામે નજર કરી લેતી, ને હું જ્યારે કાં તો રાજા બનીને વીરરસના ભભકાની વયમાં હોઉં કે વાંદરો

ખનીને કોઈ અટકચાળાની અધવચ હોઈ ત્યારે મને એમ ને એમ મૂકીને ફૂવાથબના મોર સામે જોતી-જોઈ રહેતી.

મોરની સાથે ખભા નીચેથી જાડી રસીથી અમુલખને ટેકવ્યો હતો. પાછી ગયેલા નાજિયેરની જેમ એનું માળખું ડોલતું હતું. વહાણુ જ્યારે પાછી ઉચલ મારતું ત્યારે હરવખત એનું માથું મોરના ટોપકા સાથે અથડાતું. સહની આલાદ ઉપર એને ઘોડો પલાંચો હતો ને વહાણુ જ્યારે મોરો મારતું ત્યારે એ રસા ઉપરથી ઊથલી પડીને ખભા નીચે બાંધેલા દોરડાથી લટકી રહેતો. ત્યારે શાવૃક્ષ એક આંખવાળા વાંદરાની જેમ સહની આલાદ ઉપરથી ઉપર ચડતો, એને એકબે લાતો મારતો ને પાછો એને ઘોડાની જેમ રસા ઉપર ગોઠવી દેતો. ખેત્રણુ વાર ઉપર ચડીને એ પણ કંટાળ્યો, એટલે છેલ્લી વાર ઉપર ચડીને એણે રસાને વચમાં રાખીને અમુલખના બે પગ બાંધી દીધા. ત્યાર પછી વહાણુ જો મોરો મારે તો મોર સાથે બાંધેલા ખભાથી ને બે પગમાં બાંધેલા રસાના આલાદ સાથેના ટેકાથી ઝોળીની જેમ લટકી પડતો, ને એનું માથું મોર સાથે ટકટક કરતું ટીચાતું. વહાણુ વંદાર મારે ત્યારે એ પાછો મૂળ હતો તેમ આપમેળે ગોઠવાઈ જતો ને ત્યારે એની છાતીમાં મોર ધડાધડ વાગતો. સાચે જ થોડી વાર તો તમાસો જેવાની બહુ મળ પડી.

સાંજે એને ઉતારીને શાવૃક્ષે સાંકળથી વાડામાં બાંધી લીધો. એને સાંકળે ન બાંધ્યો હોત તો યે એનામાં કશી પહોંચ નહોતી રહી. લલલલા ફાટેલા પીર જેવા માણસને પણ માખણુ જેવો કરવાને બેચાર થડી પીંજરિયો બનાવવાની જરૂર રહે છે; તો આ તો સવારથી સાંજ સુધીની વાત કોને કહે છે !

શરાખના બે જામ પીને હું સૂતો હતો; માધવી મારી બાજુમાં

૧૫૦ : દરિયાવાટ

સૂતી હતી. મધરાતે અચાનક મારી જિંઘ જીડી ગઈ. ત્યારે માધવી પથારીમાં બેઠી હતી.

‘તમારી જિંઘ તો ભારે ભૂંડી. મેં કેટલા ય તમને દંટોળ્યા !’ માધવીએ મને કહ્યું.

મેં કહ્યું : ‘કેમ ? મારી મીઠી જિંઘ બગાડવાની શી જરૂર ? જાણે કે અત્યારે હું સ્વપ્નામાં બેઢિસ્તમાં હતો, અને જાણે કે તું હૂરી બનીને મારી સામે શરાબનો જામ લઈને આવતી હતી. એક તો તું, વળી હૂરીના વેશમાં ને તારા હાથમાં શરાબનો જામ ! શા માટે તેં મારું સ્વપ્ન બગાડ્યું ?’

‘આ અવાજ શાનો આવે છે ?’

અવાજ ! મેં કાન માંડ્યા. પરંતુ દરિયામાં તરતા જહાજમાંથી નિયમ તરીકે આવવા જોઈતા અવાજ સિવાય તો બધે શાંતિ હતી. ‘કયો અવાજ ? હું તો કાંઈ સાંભળતો નથી.’ મેં કહ્યું.

જાણે કહ્યું : સાંભળો.’

મેં ધ્યાનથી કાન માંડ્યા. મને કાંઈ ન સંભળાયું.

‘કાંઈક એવો અવાજ આવે છે, મારા કાનમાં જાણે ખૂંચી જાય છે મારી જિંઘ જાણે વોંખાઈ જાય છે. જેટલી વાર સૂવાની કોશિશ કરું છું એટલી વાર એ અવાજ આવે છે.’

‘સૂઈ જા મારી લાડલી ! મારી લયલા ! મારી બાજુમાં સૂઈ જા અંહી કોની મગદૂર છે કે તારી જિંઘમાં જરાકે ખલેલ પહોંચાડી શકે ?’

‘જુઓ સાંભળો સાંભળો...સાંભળો...એ અવાજ...એ અવાજ.’

મેં થોડી વાર કાન માંડ્યા. પછી હું હસ્યો : ‘અરે માંડી ! એ તો વાડાનો અવાજ છે.’

‘વાડો ?’

‘તું સમજી નહિ. આપણા વહાણનો જે ભાગ દરિયા નીચે રહે એને પઠાણુ રહેવાય; જે ભાગ દરિયા ઉપર રહે એને અતરી કહેવાય. પઠાણુ ને અતરી વચ્ચે જે જગા રહે એને પાટિયાંથી ઢાંકી દીધી હોય; એ જગ્યાએ ભંડક કહેવાય. એ ભંડકમાં પકડેલા ગુલામો બાંધી રખાય. ને પકડેલા ગુલામો બાંધ્યા હોય એટલે એને વાડો પણ કહેવાય.’

‘તે એમાંથી અવાજ કેમ આવે ? ને આવો અવાજ કેમ આવે ?’
‘ગાંડી ! આ પકડેલા ગુલામો પણ એક વાર તો માણસ હતા ને ? એ માણસ હોય ત્યારે એને માખાપ હોય, ગામ હોય, બાપડીછાકરાં હોય. એ બધાંને એ સંભારે. કાઠકિ રુવે, કાઠકિ હસે, કાઠકિ અંદર વાતો કરે. એ બધાનો ભેગો અવાજ દિવસે તો ન સંભળાય, પણ ઠંડી રાતે-ટાઢે પહોરે આપણને ઉપર સંભળાય.’

‘જાણે આપણી છાતીમાંથી જ નીકળતો હોય એવો અવાજ લાગે છે. ફટલો બિહામણો !’

જેબન, તોર, તુમાખ ને ખુશહાલીથી ફાટફાટ થતી આ નારીને બીધેલી જોઈને મને મારા પુરુષત્વનું આત્મભાન થયું. તુફાની દરિયામાં આથમતા સૂરજ જેવું એનું શ્યામ ગુલાલ માથું મારા પહોળા સીના સાથે દબાવીને એની શિરાઝની દરખ જેવી આંખો ઉપર મારો હાથ દાબીને મેં કહ્યું : ‘ગાંડી ! વાસમાં રાતના બેત્રણ ઘેર દૂર જેટલે કાઠકિનું મરણ થયું હોય તો આપણને બીક લાગે છે ? બસ એવો જ આ અવાજ સમજી લે.’

માથવી મારી સામે જોઈ રહી. થોડી વાર રહીને એ બોલી :
‘આ અવાજમાં અમુકખનો પણ અવાજ હશે, કેમ ?’

૧૫૨ : દસ્તિયાવાદ

એનો બાપ વલ્લભો દાંડ જે વાડામાં હોય તો એનો પણ હોય, સમજી ! વાડો કાઢીને ચે શરમ ન રાખે. બેત્રણ દિવસ તું પણ અછતી રહી હોત તો તારો પણ એ અવાજમાં હિસ્સો હોત, સમજી ?’

‘ઊઠો !’ માધવીએ કહ્યું.

‘ક્યાં ?’

‘વાડામાં.’

‘આટલી મોડી રાતે ?’

‘હા.’

‘પણ કામ કાંઈ કહીશ કે નહિ ?’

‘મૂઆ દીકરાની વાંસે ડોસી કણસે એમ અમુલખને મારે કણસતો જોવો છે.’

‘પણ એમાં જોવાથી શું વિશેષ છે ? મધરાતે તે વાડામાં જવાથી શો ફાયદો ? એ કણસાતો હોય જ એમ જ માની લે ને !’

‘માની નથી લેવું મારે. મારે નજરોનજર જોવું છે.’

‘ધરાનનો શાહ આવીને મને કહે તો ય અત્યારે ન ઊઠું, એવી હિંમત મને આવે છે.’

‘ને હું કહું તો ?’

‘તને કાંઈ થોડી ના કહેવાશે ? કાંઈ બીજું હોત ને અત્યારે જીંદગાની વાત કરે તો.....પણ તારો તો હું ગુલામ છું. ચલો, બીબી ! મિયાં હાજર છે.’

માધવીની પાછળ પાછળ હું પણ સથાની સીડીઓ ઊતરવા માંડ્યો. આ છોકરીનો સ્વભાવ તો ખરેખર ઝેરીલો ખરો ! અમુલખને કણસતો નજરોનજર જોવાસાંભળવામાં એને શો સ્વાદ આવતો હતો ?

પણ બાઈડીની વાત પુરુષ કાઈ દિ' થોડી સમજ્યો છે? પુરુષ કરતાં કોઈક જુદી માટીથી જ ને જુદા જ સંચાથી ભગવાને એ જાત બાઈ છે. સ્ત્રીની જાત એવી છે કે એને ગમે તે પુરુષથી ચાલે, ને આપણી જાત એવી છે કે આપણને ગમે તે સ્ત્રીથી નથી ચાલતું. એટલે જ તો નારીને નરની ગરજ નથી ને નરને નારીની ગરજ છે. એક રીતે એ છે પણ સારું. નહિ તો.....જીતયા! રહેવા દે ને? એ બંધી જોડી વાત છે. આપણે શું કામ? આપણને તો માધવી મળી છે. માધવીના આપણે અદના ગુલામ છીએ. એ જેમ રાજ થાય એમ એને કરવા હઈએ તો એ આપણા ઉપર રાજ રહે.

વાડામાં ઘેર અધારું હતું. અધારું જ હોવું જોઈએ એટલું જાણુયા જેટલો તો માધવીને ય વાડાનો પરિચય હતો. એટલે એણે સથા ઉપર જૂલતું એક ફાનસ લીધું હતું.

અધિકારની છાતી ચીરીને માધવી લાંડકમાં જિતરી. હું પાછળ પાછળ જિતર્યો. અંદરથી આવતા અવાજ સામે માધવીએ બીજે હાથે પોતાના કાન દબાવ્યા પણ અવાજની સાથે બદબો પણ વધી એટલે કાનને ચોખ્ખા કરીને માધવીએ નાકે હાથ દાખ્યો.

સીડીના છેલ્લા પગથિયા ઉપર ઊભા રહીને એણે લાંડકની આજુબાજુ ફાનસ ફેરવવા માંડ્યું. એક કડા સાથે અમુલખને બાંધ્યો હતો; એની પાસે એ જઈને ઊભી રહી.

પરંતુ એ આવી કે ન આવી એ તરફ અમુલખનું જાણે કાંઈ ધ્યાન ન હતું. એ ચત્તોપાટ પડ્યો હતો, ને એની છાતી ઉપર એને બાંધેલી સાંકળ પડી હતી. એક હાથે એ એ સાંકળ સાથે ચાળા કરતો હતો. આસપાસનું જાણે કાંઈ ચે દેખતો ન હોય ને કેવળ પોતાની છાતીની અંદર જ એની નજર ફરતી હોય એમ એ બહારના જગત તરફ બેપરવા હતો.

૧૫૪ : દરિયાવાદ

એના મોઢામાંથી તૂટક તૂટક વેણુ નીકળતાં હતાં ' જગુ ! જગુ !.....જગુ !.....જગુ !.....તારે ખાતર હું ગોપીને ત્યાગવા તૈયાર થયો, ને ભાઈની ભલાઈનો તેં આ બદલો આપ્યો ? ભલાઈ... ભલાઈ.....ભલાઈની દુનિયા નથી.....ગોપી !.....ગોપી..... !'

સંભવ છે કે એ જિંધમાં જ બચડતો હોય, કેમકે એનો અવાજ માણસ જિંધમાં બોલે એવો ધોધરો ને લોચા વળતો હતો. એ કાંઈક જગુ જગુ ને ગોપી ગોપી કરતો હતો.

માધવી થોડી વાર ત્યાં જીભી રહી, ને ખીજા કોઈના ઉપર એક નજરસરખી નાંખ્યા વગર ત્યાંથી પાછી ફરી ગઈ.

માધવી ત્યાંથી પાછી ફરી એટલે મને અમુલખમાં કાંઈ રસ ન હતો. હું પણ માધવીની પાછળ પાછળ ગયો.

માધવી મારી પથારી ઉપર બેઠી હતી. એ ભાંડકના વાળારામાંથી બહાર જોતી હતી. એ કાંઈક જાંડા વિચારમાં પડી હોય એમ દેખાતી હતી. એ સિવાય અંધારી રાતમાં દરિયાનાં પાણીમાં તે જોવાનું શું હતું ?

મારે સવું હતું—અને સવું ન હતું. ભરદરિયે કોઈ થાકેલી સ્ત્રી હાંફે એમ દરિયો હાંફતો હોય, કોઈ ચંચળ છોકરીના અંગ ઉપરથી વારંવાર ઓઢણી ખસી જાય એમ કરીને દરિયા ઉપર ખબર પણ ન પડે એમ વહાણ સરતું હોય, ત્યારે મને સુતા સિવાય ખીજા કોઈ પણ વાતમાં રસ ન હતો. પણ હું સ્મૃતિભંડ—હું જાંબી જાંબી ને વળી પાછી માધવી કાંઈ નવાં નખરાં કરે તો...

એકાએક માધવી જાણે છળી મઈ હોય એમ ચમકી.

'એ...એ...શું...છે ?' માધવીના ચહેરા ઉપર ડર હતો. મને આ ડરનું કાંઈ કારણ ન દેખાયું.

મેં પૂછ્યું : ‘શું, શું છે ?’

‘આ અવાજ શાનો છે ? શું...શું...ચાય છે ?’

મેં કાન માંડ્યા. કદાચ વાવડાની અગમ ચેતનો અવાજ હોય. દૂર દૂર વનવગડામાં વાધના ધૂરકાટ જેવો એ અવાજ હોય છે. એ અતિ આછો હોય છે. બહુ દૂર થતો લાગે છે. ઘણી વાર એમ બને છે કે આખા વહાણના પચીસ પચાસ ખારવાઓમાંથી એકાદને જ કાને એ પડે છે. કદાચ માધવીએ અવાજ સાંભળ્યો હોય તો ?

મેં મારા કાન માંડ્યા. મને કંઈ સંભળાયું નહિ. મેં કહ્યું : ‘અવાજ ? મેં તો કંઈ અવાજ સાંભળ્યો નથી.’

‘જુઓ...સાંભળો...સાંભળો...’

મેં મારા કાનને સરવા કર્યો. પણ મને કંઈ નવો અવાજ સાંભળવા ન મળ્યો. ને રેન્જિંદા અવાજે તો વહાણ ઉપર થયા જ કરે છે. દરિયામાં વહાણ ચાલતું હોય ત્યારે પહેલો તો દરિયાનો એકધારો અવાજ પાણીએ પાણી પછડાવાનો. વહાણના સઢ ખેંચાતા હોય, આલાદ ખેંચાતી હોય, વહાણનાં પાટિયાં પણ ખેંચાતાં હોય.....જુદા જુદા સાજ સાથે જાણે કાલમ સંગીત ચાલ્યા કરતું હોય છે. મારો માલમ શાવૃક્ષ પોતાના બાંડકમાં સૂતો સૂતો આ મિત્ર અવાજથી વહાણની હાલત, ગતિ, સ્થિતિ, વગેરેને સમજી જાય છે. કેટલાંક ખારવાને એવી ફાવ આવી જાય છે. મને એવી ફાવ નથી. ખરી રીતે મને વહાણ જ ગમતું નથી. પણ શું કરું ધંધો સ્થો એટલે ? પણ આ વખતે તો મનનો ધરીદો પાકો છે. હવે વધારે સફર નથી એડવી. છે એટલું ગમીમત છે. ને મળ્યું એટલું બોમવવા દે તો બસ, માલિકની પૂરી મહેરબાની..... !

‘ જુઓ સાંભળો.....’

૧૫૬ : દરિયાવાદ

હું માધવીના ડરની ને એ હું નહોતો સાંભળતો એવા કાંઈક અવાજ સાંભળતી હતી એ વાત જ સાવ વીસરી ગયો હતો. હું મારા તરંગ ઉપર અસવાર થયો હતો.....

પણ આ વખતે મેં માધવી કહેતી હતી તે અવાજ સાંભળ્યો. કંઠાળના દરિયામાં તમે જળકૂકડીનો પોકાર સાંભળ્યો હોય તો તમને એ અવાજનો કાંઈક આછો ખ્યાલ આવશે. દરિયામાં પવન પડી જાય છે ત્યારે દરિયાના પાણીના પેટાળમાંથી બીનો નિઃશ્વાસ નીકળતો તમે સાંભળ્યો હોય તો તમને આ અવાજનો ખ્યાલ આવશે.

‘ઓહ, આ અવાજ, અરે ગાંડી ! તેં તો મને ભડકાવી મૂક્યો. એ અવાજ તો આપણા વહાણ ઉપર રેન્જિંગો છે. એ અવાજ છે ગુલામોના ભંડકનો.’

‘ગુલામોના ભંડકનો ? ભંડક આવો અવાજ શા માટે કરે ?’

‘બાઈ, હું ખારવો છું, કાંઈ મુન્સી નથી. શું કરવા આવો અવાજ કરે છે એ મને કેમ ખબર પડે ? પણ કરે છે એ મને ખબર છે. કેમકે મેં સેંકડો વહાણોમાંથી ગુલામોના ભંડકમાંથી રોજ રાતે આવો અવાજ ઊઠતો સાંભળ્યો છે.’

માધવી ઊભી થઈ મેં કહ્યું : ‘ક્યાં જાય છે ?’

‘ગુલામોના ભંડકમાં ?’

‘આટલી રાતે ?’

‘હા’

અત્યાર સુધીની મારી જિંદગીમાં હું આગળ ચાલતો ને ઓરત પાછળ ચાલતી. આજે જિંદગીમાં પહેલી વાર ઓરત આગળ ચાલે ને પાછળ પાછળ મારે જવાનો વખત આવ્યો. એનો અર્થ એમ થયો કે મારો જમાનો હવે પૂરો થયો.

ગુલામોના હાંડક પાસે જઈને માધવી ઊભી રહી. અંદર ધનધોર અંધારું હતું. અંદર કાંઈ દેખાતું ન હતું, પરંતુ અંદરથી અવાજો આવતા હતા.

કોઈક છોકરા ઊંધમાં રોતા હતા, કોઈક છોકરી ઊંધમાં હસતી હતી. કોઈ બાઈ ઊંધમાં પોતાના કોઈક બાળકને હાલરડાં ગાતી હતી, કોઈ જુવાન ઊંધમાં કાંઈ ન સમજાય એમ બડબડા કરતા હતા. ધણીખરા મૂંગા ને મૂંગા જ સૂતા હતા; એમના મોઢામાંથી લાંબા નિઃશ્વાસો નીકળતા હતા. અને આ બધાનો એક સામટો અવાજ અંધારામાં ચળાઈને બહાર ઉપર આવતો હતો, અને વહાણના ખીન્ન અવાજોની વચમાં ગોઠવાઈ જતો હતો.

માધવી એ અંધારામાં ઊભી રહી—ક્યાંય સુધી અને પછી પોતાના એ કાનમાં આંગળી નાખીને ઉપર દોડી ગઈ.

* * *

મને પાછલી વાતો બહુ મુશ્કેલીથી યાદ આવે છે. મારા ધંધે જ હું કેટલી વાતો કેટલી સહેલાઈથી બૂલી જઈ છું એના ઉપર ચાલે છે. એટલે મારી આ સફરની ઝીણામાં ઝીણી વિગતો મારી પાસે તમે માગો છો એ મને મારા ગળ ઉપરવટનું કામ લાગે છે.

અલખત તમે જો આ કામ મને સોંપવાને બદલે માધવીને સોંપ્યું હોત તો બહેતર હતું—તમારે માટે ને મારે માટે. એ કોઈ કોઈ વાર પોતાના પાછલા વખતની એવી તો ઝીણી ઝીણી વાતો કરે છે કે તમને નવાઈ જ લાગે કે માધવીના આટલા નાના બેજમાં આટલી બધી વાતો સમાઈ કેમ શકતી હશે ?

હાખલા તરીકે માધવી તે રાતની વાત કરે છે જે રાતે અમુલખ એને ઘેર આવ્યો.....

તમે હસો છો ને તમારી મુઠ્ઠમાં ? એક વાર હું કહું છું કે મને વાતો યાદ નથી રહેતી, બીજી વાર હું તમને માધવીની ત્રીણામાં ત્રીણી વાતો જાણે લખેલું વાંચતો હોઉં એમ કહેવા બેસું છું. કદાચ આ કારણે આ પુરાણનો આટલો ભાગ મને લખવાને સોંપવામાં આવ્યો હશે.....

માધવી કહે : ‘અમુલખ મારે ઘેર આવ્યો ત્યારે એની સામે જાણે મારું ઘર નાતું બની ગયું. એક તો એ જાણે છે, ને બીજું એનો ચહેરો કાંઈક એવો ભોળો છતાં જણી છે, ને એની આંખો એવી તો એકરાગી છે કે એ જ્યાં હોય ત્યાં એના સિવાય બીજું કાંઈ દેખાતું નથી.’

અલખત અમુલખને મેં જોયો છે. એ જાણે છે પણ શાવૃક્ષ જેટલો જાણે નથી. મારા જેટલોયે નથી. ને એ હોય છે ત્યારે પણ તમે બીજું ધણું જોઈ શકો છો. હકીકતમાં મને તો અમુલખ જ દેખાતો નથી; બીજું બધું બારીકાથી દેખાય છે.

દાખલા તરીકે હું જોઈ શકું છું કે આટલા ટૂંકા વખતમાં પણ શાવૃક્ષ અને અમુલખને એવી મહાગાંઠ બંધાઈ ગઈ છે કે બેમાંથી એકનું મોત થતાં જ એ છૂટશે. હું એ વાત પણ જોઈ શકું છું કે શાવૃક્ષના હાથમાં ગાજુસની થપાટ જેટલું જોર છે. એના બાવડામાં પૂંઠના પવને પકડેલા સઠ જેટલી પકડ છે. ને અમુલખ...અમુલખ... વાટ મળતાં વહાણના ખોખા જેવો છે. વહેલો કે મોડો શાવૃક્ષ અમુલખનો જન લેશે એમાં મને શંકા નથી.

અમુલખનો જન જાય એમાં મને હરખ નથી કે શોક નથી. મને લાગે છે કે એ બનાવ બને તો હું છુટકારાનો દમ પણ ખેંચું ખરો.

દેમ કે માધવી અમુલખ સિવાય બીજાનો વિચાર કરતી નથી. ખરાબે ચડેલા વહાણના ખારવાની પાછળ મગર જેટલો એકધારી

લોહીતરસથી પડે છે એટલી લોહી ભીની તરસથી એ અમુલ્યની પાછળ પડી હતી.

x

x

x

મોસમ મીઠી હતી ને દૂર દૂરના મુલકો ઉપરના જિંયા જિંયા પહાડોથી ફેંકાઈને દખ્ખણનો પવન ઉત્તરાદો થઈને પાછો ફરતો હતો. આખો દિવસ સૂરજ ઊગે ને આથમે ત્યાં સુધી દખ્ખણમાંથી પવન તાણુ કરતો કરતો દરિયાના નીલવણ્ણા પાણીને જરા ઊંચે લહેરાવીને એમાં જાત જાતના નવનવા રંગ પૂરતો વહેતો હતો. લાથુ ડૂબે તે પાછો ઊગે ત્યાં સુધી આખી રાત ઉત્તરાદો પવન એ જ મંદ ને મંથર પરંતુ એકધારી ગતિથી વહેતો હતો.

રતનાકર મહારાજના પથકમાં વાવડો પડવાની કોઈ બીતિ જ નહિ. બીજા બધાં જે સાગર-મહાસાગરમાં ઘણી જે વાર વાવડો પડી જાય ને તમે મધદરિયે આખા દિવસમાં માંડ એક જોજન પથુ કાપ્યા સિવાય પંદર પંદર દિવસ પડ્યા જે રહો. પણ રતનાકર મહારાજના પથકમાં એવી કોઈ દહેશત નહિ. એક તરફ અનંત ને અખૂટ પાણી—વચમાં કોઈ આડબીડ વગર. ને બીજા બાજુ કંઠા-ળના મુલકના જિંયા પહાડો. એક પવન પેદા કરે, બીજા પવનને પાછા ફેંકે. ને તીરકસ સઢના લેસરિયા ઢાળમાં ખાંચું થઈ ને વહાણુ જાણે રતનાકરના ખોળામાં બાળક રમે એમ રમતું રમતું જાય.

આવી જ્યારે હવા હોય છે ત્યારે વહાણુમાં કાંઈ કામ ન હોય. ત્યારે નવરો ખારવો ટંટો કરે. કોઈ વાર આ ટંટો વધી જાય છે, ને વહાણુ ઉપર જળ્ળનું તોફાન મચી પડે છે. રાતદિવસ દરિયા સાથે વસીને ખારવાનો સ્વભાવ પણ દરિયા જેવો થઈ જાય છે.

આ વાત ટાળવાને માટે વહાણુ ઉપર મોટામાં મોટું કામ વહા-

જુને હંકારવા કરતાં પણ ખારવાએને ટંટો કરતા અટકાવવાનું છે. તુફાનમાં ખારવા જેવો કોઈ બાઈબંધ નહિ, પણ ટાઢા દિવસમાં ખારવા જેટલો ફટાકિયા જેવો કોઈ માણસ નહિ: વાત વાતમાં બસ ભડકી જીડે.

આને માટે ખારવાને નવરો પડવા દેવો નહિ. નવરો નિશાળિયો વતરણું શોધે. નવરો હજમ પાડા શોધે ને નવરો ખારવો ટટો શોધે. આમ શા માટે થાય છે એ હું નથી જાણતો, પણ થાય છે એ મેં નજરોનજર જોયું છે.

એટલે વહાણ ઉપર વહાણને હંકારવાનું કોઈ કામ ન હોય ત્યારે ખારવાને કામે જુતાડી રાખવાનું મોટું કામ રહે છે. જો દેખીતી રીતે નકામું કામ તમે આપો તો ખારવો સાફ ના પાડે; અને એ ના પાડે તો તમે મધદરિયે કરો શું ? ત્યાં કોઈ રજવાડી કાયદાનો તો ડર નથી હોતો. એટલે દેખીતી રીતે ઉપયોગનું કામ ચીંધ્યા જ કરવું જોઈ એ. ને બીજું કોઈ ખારવો આડો ફાટે તો એની ફાટ બીજા ખારવાને પણ આડો ફાટવાની ચળ પેદા કરે એ પહેલાં ઉતારવાની તેવડ જોઈ એ. વહાણના નાખુદાએ કાં તો પોતાના કાંડામાં કૌવત રાખવું જોઈએ ને કાં તો જેના કાંડામાં કૌવત હોય એવો માલમ રાખવો જોઈએ.

વહાણના સઢ સાંધવા, નવું પોત તૈયાર રાખવું, પરમાણુ અડી-ખમ રાખવું, ફૂવાથંબને ટકાઉ બનાવવા, પારીના ખૂંટા ઠીક ઠીક કરવા, સુખાણ તરીમતરાક રાખવું, આલાદને એકધારી વળવાળી ને ખમીરવાળી રાખવી, વહાણમાં રંગની ચોપડ કરવી, પહાણની સાંધ જોડા કરવી, વાટ પૂરવી. સાથે હરહંમેશ માલ ચાલ ચીજ વગેરેને ચોખ્ખો રાખવો—આ અને આવા કામો ટાઢા દિવસમાં થાય છે. થવાં જોઈએ. અચાનક તોફાન આવે તો આ બધું જરૂરનું બને છે. આખા વહાણના જંતરજંતરમાં ક્યાંક પણ કોઈક પણ કાચું પોચું

હોય તો એની વાટેથી તુફાન વહાણની અંદર દાખલ થઈ જાય; ને એક વાર વહાણની અંદર તુફાન દાખલ થયું એટલે પછી, વહાણ ને ખલાસી ને ખારવા માલ ને બધું ખલાસ!

પણ હું આડી વાતે ઊતરી ગયો. મારે કહેવું હતું તે એકે શાવૃક્ષ મારો માલમ હતો. એને આંખ એક હતી પણ બે આંખો જે ન જોઈ શકે એ બધું એ એક આંખે જોતો. મારા વહાણના ખારવા તો કહેતા કે શાવૃક્ષ એક જ આંખે સૂવે છે ને તે મ પણ આંધળી આંખે. કલમીનો કૂવાસ્થાંલ એ એકલે હાથે ઉપાડી શકે એવો મજબૂત છે. એટલે મારે કાંઈ ફિકર નહોતી.

શાવૃક્ષને નયરા ખારવા માટે કામ કાઢતાં આવડતું ને ખારવા માત્રની છાતીમાં પોતાના નામની ધાક જમાવતાં પણ આવડતું. એની હાકલ પડે જો ખારવો ફલાંગ મારી ઊભો થઈ ન જાય. ને એનો હુકમ થયે જો ખારવો એનો અમલ કરવા દોડે નહિ તો શાવૃક્ષને પોતાનું અપમાન લાગતું ને શાવૃક્ષ પોતાનું અપમાન ખારવાના શરીરની લાંબાઈથી માપતો. શાવૃક્ષને જો અપમાન લાગે તો અપમાન લગાડનારે સથાની પોતાના શરીરની લાંબાઈના ગજતમુથી ભરી આપવું પડતું.

શાવૃક્ષની એક માત્ર આંખ પહેલેથી જ અમુલખ ઉપર ઝેરી તાક માંડી રહી હતી. અમુલખ ન તો છલાંગ મારતો કે ન તો દોડતો. એ સથાની લાંબાઈ માપતો હોય ત્યારે એક શબ્દ પણ બોલ્યા સિવાય ઊભો થતો. આને કારણે શાવૃક્ષને અમુલખની એક એક નજરમાં અમુલખના એક એક કદમમાં પોતાનું અપમાન લાગતું.

અમુલખને માથે શાવૃક્ષ જેવું દરિયાનું ભૂત એકલું જાણે પૂરતું ન હોય તેમ માધવી પણ સવારથી સુકાનના સથા ઉપર બેસતી.

ચાંચિયાનો મોર જેમ શિકાર ઉપરથી નજર ન ખેસવે એમ એની નજર અમુલખ ઉપર જડાઈ રહેતી, શાવૃક્ષને ઉચ્ચેરતી, અમુલખને પજવતી. જલમાં જાણે કાંટા વાગ્યા હોય એમ અમુલખને એ જલથી ડંખતી.

એક દિવસની વાત મને યાદ છે. માધવી શાવૃક્ષને કહે : ‘આવ તને એક વાત કહું.’

શાવૃક્ષ એની પાસે વાત સાંભળવાને બેઠો.

‘આજ મને એક સ્વપ્નું આવ્યું.’

‘સ્વપ્નું! તમને આવ્યું?’ શાવૃક્ષે પૂછ્યું.

‘હા, મને.’

શાવૃક્ષે એક નિસાસો નાખ્યો. ‘મને તો કેઈ દિવસ સ્વપ્નનાં આવતાં જ નથી.’

‘હશે.’ માધવીને શાવૃક્ષની ઊંઘમાં કાંઈ રસ નહોતો. એની દરિયાના પાણી જેવી નીલી ને ખારી આંખ વહાણનાં પાટિયાંની સાંધમાં તેલ પાયેલા રૂની વાટ પૂરતા અમુલખ ઉપર હતી. ‘મને એવું સ્વપ્નું આવ્યું કે...’

‘સ્વપ્નું કેમ આવે?’ શાવૃક્ષને માધવીની વાત કરતાં સ્વપ્નના ખડતરમાં જાણે વધારે રસ હતો.

‘આપણે ઊંઘતા હોઈએ ત્યારે સાચી સાંભળેલી કે જાણેલી વાત જાણે નજર સામે જનતી હોય એમ દેખાય.’

‘ત્યારે તો દારૂ ને સ્વપ્નું એય બરાબર! એક માણસનો ખરો સ્વભાવ જાણવો હોય તો એને દારૂ પિવરાવવો; માણસ જેવો હશે તેવો પરખાઈ જશે. હું જ્યારે જોડિયાના શેઠ.....’

હોઠ પીસીને માધવીએ કહ્યું : 'તમારે મારી વાત સાંભળવી છે કે નહિ ?'

'સાંભળું તો છું. તમારી વાત હું, સાંભળું છું પણ તમે મારી વાત નથી સાંભળતાં.'

શાવૃક્ષ એક આંખવાળો હતો, તેમ એક જ ચીલાનો માથુસ હતો. ફવાથંબના મોર જે લાકડામાંથી બને છે તે જ લાકડામાંથી એનું માથું જાણે ધડાયું હતું. એટલે એની સાથે વાદ કરવો એ તો વહાણુની મોરપુતળીના માથા સાથે માથું અક્ષાળવા જેવું હતું.

નાનકડી નાળમાં ઊતરતી વેળમાં હોડકાંના જૂથમાં ફાઈ લાંબી સફરનો ગંજો આગળ વધે એમ માધવીએ આગળ ચલાવ્યું.

'મને સ્વપ્ન' આવ્યું. સ્વપ્નામાં અમારા ગામના દેસાઈની એક છોકરી મને દેખાઈ.'

'છોકરી?' શાવૃક્ષને વાતમાં રસ આવતો દેખાયો. છોકરીનું નામ સાંભળતાં વાતમાં રસ ન બતાવે એવો ખલાસી તો દરિયાલાલે ધડવો હજી બાકી છે.

'દેસાઈની છોકરી. સાવ લિટોળિયા જેવી છે. નામ જુઓ તો ગોપી. ને નજરે જુઓ...તો...તો... જુઓ...તો...

'ખબરદાર. !'

એકાએક એ બુલંદ હાક સાંભળીને શાવૃક્ષ પોતાની ખેઠક ઉપરથી બે હાથ ઊછળી ગયો. ચમકીને એણે ચારે તરફ નજર કરી. નોશીરવાનના 'ફરતમ પહેલવાન' ઉપર શાવૃક્ષ સામે હાક પાડનાર જણ કોણ ?

શાવૃક્ષની નજર અમુલખ ઉપર ઠરી. એની એક આંખમાં ખારી ને ખારી તીખાશ ચડી આવી. એના હોઠ ફૂજી ઊઠ્યા, ને એની

જૂખરી ને ખેતરવા શેઠા ઉપર ઊગેલા ધાસના ક્યારા જેવી દાઢી શાહુડીના સિસોળિયાની જેમ ટટાર ચઢ.

શાહુક્ષ ઊડીને ધીમે પગલે અમુલખ તરફ આગળ વધ્યો. એના એક એક પગલામાં અમુલખનાં જાણે હાડકાં ચેપાતાં હતાં. શાહુક્ષને વળી કોઈ ખબરદાર કહે? અને તે પણ પોતાના જહાજ ઉપર? પોતાની માલુમાઈ સામે આટલો ઉધાડો બળવો?

અમુલખ પાસે જઈને શાહુક્ષ બોલ્યો: ‘તું બોલ્યો?’ પોતાના સવાલને વધારે સચોટ બનાવવા શાહુક્ષે અમુલખને એક લાત પણ લગાવી દીધી.

અમુલખ શાહુક્ષ સામે એક નજર પણ કર્યા સિવાય વહાણની સાંધમાં રૂની વાટ પૂરતો ગયો.

‘હું બોલાવું છું, એ ચ બકાલ?’ દરિયાના પાણીની બીતરમાંથી જાણે તુફાનનો વાવડો મારગ માગતો હોય એવા અવાજે શાહુક્ષે કહ્યું.

અમુલખે શાહુક્ષ સામે નજર પણ ન કરી.

માધવી ખડખડાટ હતી. એના હાથમાં રંગત ન હતી, ઉમળકા ન હતો, પણ તીખો ધા કર્યાનો સંતોષ હતો. ખરાબે ચડેલું વહાણ ન્યારે ભાંગતું હોય છે ત્યારે મોજાં ઊછળી ઊછળીને વહાણના સથા ઉપર પડે છે, તે વહાણનાં પહેાળાં પડતાં પાટિયાંમાંથી એ મોજાંનું પાણી પાછું દરિયામાં પડે છે. એ પાણી ન્યારે પાછું પડતું હોય છે ત્યારે એનો તીણો લપસતો ટકારા જેવો અવાજ થાય છે. એને ખલાસી લોક ‘મોજાં’ હસે છે. એમ કહે છે. મોજાં હસે ને વહાણ મરે. માધવીનું હાથ એવું મોજાંનાં હસવા જેવું હતું. એનું હસવું સાંભળીને મને ધડીમર બમણા ચર્કિ રખે ને ‘સ્તમ પહેલવાન’નાં પાટિયાંમાંથી મોજાં તો હસતાં નથી ને?

‘સંભાળજો હો શાવૃથ!’ માધવીએ લલકાર કયો. ‘અમારા ગામમાં અમુલખ બીમ જેવો મનાય છે. ભારે જોરાવર જાય છે. એની જોડે રકઝક કરીશ તો ક્યાંક તને વગાડી દેશે!’

શાવૃક્ષને તો માધવીની આ મળક વાંદરાને દારૂ પાયા જેવી બની ગઈ. વહાણ ઉપર આજ નક્કી ખૂન તો થવાનું. શાવૃક્ષ જો અમુલખને આજે મારે નહિ તો એને જંપ વળે નહિ. માધવીની ટેકાર પછી વહાણના આ ખૂંટને અમુલખની હાજરી સરખી પોતાના અપમાન સમી લાગવાની.

‘એ બીમ છે તો હું બીમનો બાપ છું, બીમનો દાદો છું! બોલ, એય બકાલ?’ શાવૃક્ષે અમુલખનો કાન પકડીને ખેંચ્યો. ‘બોલ, શાવૃક્ષ મારો બાપ થાય!’ અમુલખને ઊભો થવામાં મદદ કરવા માટે શાવૃક્ષે પોતાના પગની લાત ઉગામી.

પછી થું થયું, કેમ થયું, એનો ખ્યાલ આવે એના કરતાં વધારે ઝડપથી શાવૃક્ષ નીચે પડ્યો.

માધવીની આંખો એકદમ પહોળી થઈ ગઈ, એનો ચહેરો એકદમ તંગ થઈ ગયો. એક ક્ષણમાં જાણે એનો ચહેરો આંખો બદલાઈ ગયો.

વહાણના ખીજા ખલાસીઓ પોતાના હાથનું કામ મૂકીને શાવૃક્ષ સામે જોઈ રહ્યાં.

ધીમે ધીમે પરંતુ લયંકર નિશ્ચયથી શાવૃક્ષ ઊભો થયો. ગુલામ-જહાજ ઉપર તાબેદાર માણસની જિંદગી કરતાં એની તાબેદારી વધારે કિંમતી છે.

મને પણ થયું કે શાવૃક્ષનો પગ લપસી ગયો હોય તો યે એ કફોડે વખતે લપસ્યો હતો, ને એ પડી ગયો એ ઠીક ન થયું. ખીજા

ખલાસીઓના મનમાં કદાચ એવી શંકા પેસી ગય કે શાવૃક્ષને અમુ-
લ્યપે પછાડ્યો છે. ને શાવૃક્ષને આ વહાણ ઉપર કાંઈ પણ
માણસ કાંઈક પણ કરી શકે છે એવી હવા જામે તો ચે
ખોટું ને ? વહાણ ઉપર તો બાર આપની વેગ હોય; મુલક મુલકના
ઉતાર હોય. સોદાગરી જહાજ કરતાં ગુલામી જહાજના ખલાસીઓનું
તો એવું જ તો ! એમાં તો માલમ જો આંકેલા ખૂંટ જેવો ન હોય કે
માનૂસના ઝપાટા જેવો નહોય તો જહાજ ચાલે કેમ ?

એટલે શાવૃક્ષ ધીમે ધીમે જાંચો એ હું ચુપચાપ જોઈ રહ્યો.
એક અણમાહેર બકાલનું આવી બન્યું હતું પણ ખીજું શું થાય ?
વહાણની શિસ્તનું શું થાય ? નાફરમાનીને ફળ્યા જાંચી કરતાં
કેટલી વાર ?

એટલે પોતાના હાથોની બાંધે ચડાવતો ને અમુખલને ખૂતી નજ-
રથી તાકતો શાવૃક્ષ અમુલ્ય ઉપર ધસ્યો ત્યારે મારે કાંઈ એને
કહેવા જેવું ન હતું, ને માધવી કહી શકે તેમ નહોતું. એનો ચહેરો
સળમતી સમડીના અંગારા જેવો લાલ બની ગયો હતો; એની આંખો
ફાટીને ગોળ થઈ ગઈ હતી.

શાવૃક્ષ અમુલ્ય પર ધસ્યો. અમુલ્ય જોમ બેઠો હતો તેમ જ
બેઠો રહ્યો. શાવૃક્ષ એના ઉપર ધસ્યો એટલે એ જરા
નીચે નચ્યો. ને...માશાહલા...માશાહલા !... એણે શાવૃક્ષને પોતાના
માથા વતી ઉલાળીને દૂર ફેંકી દીધો.

એક ક્ષણ તો શાવૃક્ષ જણે બેબાકજો બન્યો. ખીજી ક્ષણે એ
જીભો થયો. હવે એના હાવભાવમાં જરા ય શંકા ન હતી. અમુલ્યને
માથે મોત ભમતું દેખાયું.

વાત જોતજોતામાં વધી ગઈ હતી. મારાથી હવે વચ્ચે પડાવ

એવું ના રહ્યું. દરિયાના ગાલમાંથી પ્રગટેલા તુફાનના પહેલા ઉછાળનાં મોર્જની ઝપટથી આ મામલો વીફરી બયો. મારાથી પહેલાં વચ્ચે પડાય એમ હોય તો યે હવે તો વચ્ચે પડાય જ નહિ. એક તરફ એક ગુલામ હતો કે જેની એક વારની કિંમત મને ક્યારની યે મળી ચૂકી હતી. બીજા બાણુ મારો માલમ હતો. જૂનો માલમ હતો. વર્ષોથી એ મારું જહાજ સંભાળતો હતો. બાર બંદર ને નવ ગોદીની વેળને એ સંભાળતો હતો. ગુલામ ભાંગે તો બહુ બહુ તો મને પાંચ પસાસ દીનારની ખોટ હતી, કદાચ સો દીનારની પણ મળાય. મિસરના સુલતાન ખેદીવ મહમદ પાશાને જાનિસાર પહેલવાનોની ખાસ ટુકડી ને પોતાની ખાસ શીખંદી તરીકે રાખવાની હોંશ હતી. ખાસ હિન્દી ગુલામોની બનેલી એની શીખંદી એની જાંચાઈ, એનાં હાડ અને તાકાત અને એની સરફેરાશી માટે વખાણમાં હતી. ને અમુલખની પણ એમાં પસંદગી થવાનો પૂરો સંભવ હતો. સુલતાન મહમદ ભારે ઠીંગણો, દૂબળો ને માંદલો હતો; એટલે એને પોતાની પાસે પડખંદ શીખંદી રાખવાનો શોખ હતો. એને એ જાનિસારી કહેતો. ને જો એ અમુલખને નજરે જોત તો એ જરૂર એને પોતાની જાનિસારીમાં પસંદ પણ કરત.

તો મને અમુલખના સો દીવાર મળત. પણ મારે વહાણની શિસ્તનોબોગ આપવો પડે, બીજા ખલાસીઓને નાફરમાન થવાનો આવકાશ આપવો પડે; વહેલા કે મોડા મારે મારા જહાજને ખલાસીઓની મુન્સશી ઉપર છોડવું પડે.

અને મને કહેવા દો-મારો વીસ વરસનો અનુભવ બોલે છે કે ગુલામના સોદાગરના જહાજ ઉપરનો ખલાસી ખારવા તરીકે સારો છે. લાસકર તરીકે સારો છે, પણ સમોવડિયા તરીકે બયંકર છે.

એટલે હું ચૂપ રહ્યો, ને અમુલખના મોતની રાહ જોઈ રહ્યો.

૧૬૮ : દરિયાવાટ

શાવૃક્ષ ધીમાં લાંબાં પગલાં ભરતો અમુલખ તરફ આગળ વધતો હતો. એના હાથમાં લાંબી છૂરી હતી. થોડી વાર એ વહાણના સથા ઉપર ઊભો થઈ રહ્યો. અને પોતાની છૂરીને પોતાના પગના ચામડા સાથે ઘસવા માંડ્યો-એની ધાર ઉપર એ આંગળી ફેરવવા માંડ્યો.

એની આંખમાં ખૂન હતું. એના હાથમાં ખૂન હતું, એના અંગે-અંગમાં ખૂન હતું.

અમુલખ જ્યાં ખેડો હતો ત્યાં જ ખેડો રહ્યો. એની આંખો શાવૃક્ષ તરફ હતી છતાં એ જાણે શાવૃક્ષને જોતો ન હતો. એ જાણે કાંઈક ખીજું જ જોતો હતો. મને બરાબર યાદ છે. સૂર્યનાં કિરણો પવનમાં લહેરાતાં એનાં ઝુલ્કાંમાં રમતાં હતાં; એના ગોરા ચહેરાને કાંઈ ખીજું જ દુનિયાના ખ્યાબના રંગથી રંગાતાં હતાં. કલમીના થંભને અઢેલીને એક ઊંચા કરેલા હાથ ઉપર પોતાનું માથું ટેકવીને એ જાણે દૂર દૂર જોઈ રહ્યો હતો.

શાવૃક્ષ ધીમે ધીમે આગળ વધતો હતો. હવે એ પોતાના હાથની ચામડી ઉપર પોતાની છૂરી ઘસતો હતો.

એકાએક એક ચીસ જેવો અવાજ આવ્યો. કાંઈ જહાજનું આખર આવી ચૂક્યું હોય તો ગારદ થવાની આગલી રાતે એને કાનજી માલમના ભૂતિયા વહાણની ચીસ સંભળાય એવી એ કાળી તીખી ચીસ હતી.

એવી કાળજગરી ચીસ પાડીને માધવી શાવૃક્ષ અને અમુલખની વચ્ચે ઊભી રહી. શાવૃક્ષ સામે જોઈને એણે કહ્યું ‘ખબરદાર! સોદાગરને એક સવાલ પૂછી લેવા દે.’

અને માધવીએ મને પૂછ્યું :

‘ સોદાગર ! તમારે મોઢેથી મેં સાંલળ્યું છે કે જહાજનો માલમ અડીખમ જોઈએ. તો પછી અમુલખ જો શાવૃક્ષને હરાવશે તો શું થશે ?’

મેં જવાબ આપ્યો : ‘ તું વચ્ચેથી ખસી જા. આ તકરાર જગવી છે તેં, પણ શમાવી શકાશે નહિ તારાથી.’

‘ પણ મેં પૂછ્યું એનો જવાબ ?’

‘ એનો જવાબ છે નહિ. અમુલખ શાવૃક્ષને મારી શકશે નહિ. છેલ્લાં દશ વર્ષમાં શાવૃક્ષને મારનાર મેં કાઈ જોયો નથી.’

‘ છતાં પણ ?’

હું હસ્યો : ‘ છતાં પણ અમુલખ શાવૃક્ષને હરાવે તો પછી તને નહિ ગમે એવી વાત થશે; તારા ટીખળનો તારે ઠંક ભોગવવો પડશે.’

‘ એટલે ?’

‘ એટલે એમ કે અમુલખ તને દીઠે નથી ગમતો તે વહાણનો માલમ ખનશે. શાવૃક્ષને જો અમુલખ હરાવે તો શાવૃક્ષ માલમ રહી શકે નહિ. ગુલામી સોદાના જહાજના ચોરાસી બંદરના ઉતાર ખારવા ઉપર, પોતાના હાથ નીચેના માણસથી મહાત થનાર માલમ થઈ શકે નહિ. જેમ દરિયા સામે વહાણનું ઊપજો નહિ, તુફાન સામે સઢનું ઊપજો નહિ, તેમ માલમની સામે ખારવાનું પણ ઊપજવું નહિ જોઈએ. ને ઊપજે તો એ માલમ નહિ.’

‘ બસ.’

માધવી મારા સામેથી ફરી ગઈ. શાવૃક્ષને એણે એક ધક્કો માર્યો અને અમુલખ સામે જઈને એ બોલી. તુફાનમાં ચિરાતા સઢના જેવા અવાજે એ બોલી :

‘જિહ એય ગુલામ ! હોશમાં આવ. ગોપી ગોપી કરે ગોપી નહિ મળે તને. જિહ, જિભો થા ને તારી ગોપી માટે લડી લે.’

પાછે પગલે માધવી પાછી ફરી. એ વખતનો એનો ચહેરો સિંદૂરથી રંગેલી જનમનારની કઠપૂતળી જેવો હતો. ધીમે ધીમે પાછે પગલે એ સથા ઉપર પાછી હડી, ને ફનોસંને અઢેલીને એ જિભી.

શાવૃક્ષ આગળ વધ્યો. હવે એનો હાથ અમુલખના ખભાને અડક્યો. હવે એના હાથની છૂરી હવામાં તોળાઈ. મારી આંખો માધવીના ફરી ગયેલા દિદાર ઉપર જડાઈ હતી. એની કાયા જાણે સિંદૂરથી નીતરતી હતી, ને એના ચહેરામાં તુફાનની તિખાશ હતી. ધનધોર અંધારી રાતે ગાજતા તુફાનની વચમાં કંદોલનો દોવો પકડવાને નાખુદાની આંખો જેમ ફાટેલી તાકી રહે એમ એ તાકી રહી હતી.

એટલે શું બન્યું એની મને ખબર ન રહી. શાવૃક્ષ...હું જોઈં છું તો શાવૃક્ષ ત્યાં ન હતો ! હમણું હતો, હજી હમણુંજ હતો; ને હમણું-હમણું જ નથી !

હું બેઆકળા જેમ આમતેમ જોઈં રહ્યો. મેં ખારવાએને દરિયામાં એક તરફ વહાણનો કંદોરો ઉપરથી લપી લપીને નીચે જોતા જોયા. મેં પણ એક નજર નાખી.

શાવૃક્ષ દરિયામાં તરફડિયાં મારતો હતો.

હું દોડ્યો. મેં ધૂમ પાડી : ‘અરે, તમે જુઓ છો શું ? દોરકું નાખો. વહાણને વાળો !’

અમુલખ મારી પાસે આવ્યો.

‘તમારા બોલવાથી આ વહાણનો હવેથી હું માલમ છું.’

હું એની સામે જોઈં રહ્યો.

‘હું માલમ છું; તમે આરામ કરો. કમજત શાવૃક્ષનું થવાનું હશે તે થશે.’

એકાએક કાંઈક ધબકા યયો. હું શાવૃક્ષને સાવ ભૂલી ગયો. અમુલખ માલમ હોય કે ના હોય એ વાતમાં મને રસ ના રહ્યો.

માધવી બેભાન થઈને નીચે પડી હતી. ને પડતાં. પડતાં ફનોસનો ખૂણો એના કપાળમાં વાગ્યો હતો, અને એમાંથી લોહી વહેતું થયું હતું.

શાવૃક્ષ, અમુલખ, ખલાસી, ખારવા, તમામને જહન્નમમાં જવું હોય તો જાઓ. મારી બેહિસ્તની હૂરી બેભાન થઈ હતી !

માધવીને-બેભાન માધવીને હું મારા બે હાથમાં ઉપાડીને મારા કમરામાં લાવ્યો.

કમરાનું ખાશુનું વાસતાં વાસતાં મેં ઉપરથી એક અવાજ સાંભળ્યો.

‘પીંજરિયા ! સમાલ; દરિયામાં પડનારને તારી નજરમાં જ રાખ. સારંગ ! પાણીમાં દોરડું નાખો; ટંડેલ ! વહાણને વાળો; ખલાસી ! સઢ સંભાળો.’

સ્તમ પહેલવાનનો નવો માલમ જાણે દરિયો ડહોળી ડહોળીને મોટો થયો હોય તે જનમભરનો માલમ હોય એમ પોતાના અમલનો આરંભ કરતો હતો.

મેં ખાશુનું બંધ કર્યું.

માધવી બેભાન સૂતી હતી. આ જાગરમાન નારીને આવી પરવશ હાલતમાં મેં જોઈ ન હતી. એની પરવશતામાં થ જાણે એક જાતનું જાદુ હતું. એ જાદુનું પાન કરતો હું એ ભાનમાં આવે એની રાહ જોતો બેઠો.

શાવૃક્ષની બહુ ફેંકી વાત

મારું નામ શાવૃક્ષ. મારા બાપને નામ તો હશે, પણ મને ખબર નથી. ધરિાનના કાંઠા ઉપર કાઠને બાપનું નામ પૂછવાનો શિરસો નથી. ખાસ કરીને મલ્લાહને તો પૂછવું જ ન જોઈએ.

જવા દો. મેં કહ્યું તેમ મારું નામ શાવૃક્ષ ને છેલ્લાં દશ વરસથી હું 'રૂસ્તમ પહેલવાન'નો માલમ હતો.

માલમ તરીકે હું જે આબરુ કમાયો હતો એની જાળવણી કરતાં ને કરવામાં હું દરિયામાં પડ્યો. હું કેમ દરિયામાં પડ્યો એ આજ પણ મને યાદ નથી. હું અમુલખને મારવા જતો હતો—મારતો હતો—એક ક્ષણ—આધી ક્ષણ...ને હું દરિયામાં સીધો ગળકાં ખાવા માંડ્યો.

તરતાં આવડે એવો માલમ શું ધરિાનમાં કે શું ગુજરાતમાં હજી પાક્યો નથી. રાતદિવસ દરિયામાં રહેનારા ખારવાઓમાંથી મોટા ભાગને બિલકુલ તરતાં નથી આવડતું એ કદાચ તમને ખબર નહિ હોય. મારી વાત ન માનો તો જરા જાતે પૂછા કરતા. તમને નવાઈ લાગશે.

દરિયા ઉપરની મારી કારકિર્દીની મોટા ભાગની સફળતા મારા આ વિધાનની સચ્ચાઈ ઉપર નબી હતી. કાઠ ખારવો આડો થાય અને મારી હાથચાલાકી પણ જો એને જરા થે નરમ ન બનાવી શકે તો પછી હું એને ઉપાડીને દરિયામાં ફેંકી દેતો. મને જો એની સામે

અંમત અદાવત હોય તો એ વાત ત્યાં પૂરી થતી. ને જો અંગત અદાવત ન હોય તો હું એને વહાણમાંથી એકાદ દોરકું ફેંકેતો ને એ વહાણની પાછળ મારી મરણ હોય ત્યાં સુધી ખેંચાતો આવતો.

ને એક વાર દરિયો નાહી ને આવેલો ખારવો પછી કોઈ વાર મારી સામે આંખ પણ ઊંચી કરવાની હિંમત ન કરતો. દરિયો એ મોટો દેવ છે—જો એની સાચી પૂજા કરતાં તમને આવડતી હોય તો.

પરંતુ ત્યારે મને ખબર ન હતી કે એક વાર જે માર્ગે મેં સેંકડો ખલાસીઓને મોકલ્યા હતા, એ માર્ગે મારે પોતાને જવાનું થશે.

આજ સુધી દરિયાને માટે મારા મનમાં જે સદ્ભાવ હતો એ બધો બગડી ગયેલા દૂધ જેવો ખાટો થઈને અત્યારે મને જ ગૂંચળાવી મારવા લાગ્યો.

મને તરતાં આવડતું ન હતું. ને દરિયો વિશાળ હતો, અખૂટ હતો. ને એનાં અણતગ ઊંડાણ લોહચૂંબક જેટલી ચોક્કસાઈથી મને નીચે ને વધારે નીચે ખેંચી રહ્યાં હતાં.

અને મને એ પણ શ્રદ્ધા ન હતી. કે કોઈ મને દોરકું નાખશે. વહાણ ઉપરના કોઈ ખારવાને મારા તરફ મમતા હોવાનું કારણ ન હતું ને વેર હોવાનાં બધાં કારણ હતાં.

અને જે પાંચસાત ખારવાઓને મેં દરિયામાં ફેંકી દીધા હતા અને જેમની પાછળ મેં દોરકું નાખ્યું ન હતું કે નાખવા દીધું ન હતું, એનાં પ્રેત જાણે દરિયાનાં ઊંડાણમાંથી નીકળીને મારી સામે વિકરાળ દંતો ઉઘાડીને પોતાના લાંબા બીના ચીકણા હાથ મારા તરફ લંબાવી રહ્યાં. મને લાગ્યું કે મારો અંતકાળ આવી ચૂક્યો છે. ને અંતકાળે મારા દિલમાં...

એકાએક મારા માથા ઉપર દોરકું પડ્યું ને એ દોરકું મેં પકડી

૧૭૪ : દરિયાવાટ

લીધું. હવે મારા જીવમાં જીવ આવ્યો. હવે મને લાગ્યું કે કદાચ મારે મરવું નહિ પડે; કદાચ મારે જીવવાનું હજી એ લખ્યું હોય; કદાચ.....

એકાએક મેં કાળી ચીસ પાડી. મારા પગની નીચે કાંઈક સફેદ સફેદ ચાંદીના પતરા જેવું પસાર થયું. એના સ્પર્શ નીચે તરફડતા મારા પગને થયો...ને મારા ગળામાંથી કાળી ચીસ નીકળી ગઈ. જેણે એક વાર દરિયાની સપાટી નીચે તરતી માણસમાર માછલી જોઈ છે એ જિંદગીભર એને ભૂલી શકે નહિ. ખરતા તારાના વેગથી દરિયાની સપાટી નીચે પસાર થઈ જતા એ ચાંદીના પતરા જેવા આકારને જે એક વાર જુએ છે એ તરવૈયાના મોતને નજરે નિહાળે છે. એ છે માણસમાર. ડૂબતો માણસ દરિયાને તળિયે એસે એના પહેલાં.....

મેં કાળી ચીસ પાડી. મદદ.....મદદ... ! મને મદદ મળી શકે તો વહાણ ઉપરથી મળી શકે. પણ મને કોણ મદદ આપે ?.....

મને દોરડાથી ઉપર ખેંચી લેવાની કોઈ કોશિષ કરે તો એ એને માટે સમય ન હતો. અરેરે ? ...મારું પણ કમોત લખાયું છે ને.....

જિંદગીને વળગી રહેતી મારી આંખો વહાણ ઉપર જડાઈ રહી. વહાણની બાજુ ઉપર ધણા માણસો જમા થયા હતા. ને એમાં હું મારી આ દશા કરનાર અમુકખને પણ જોઈ શકતો હતો.

એ બધા દરિયામાં આંગળી ચીંધતા હતા. અરે માણસમાર સામે આંગળી ચીંધવાથી શું વળવાનું છે ? શું એમાંથી કોઈએ માણસમાર જોયો નથી ?

દોરડું ખેંચાવા લાગ્યું. હું સાથે વહાણ તરફ ખેંચાવા લાગ્યો. મારા નાસીપાસ થયેલા દિલમાં કાંઈક આશા આવી. મારો જન

બચી જશે ! બચી જશે ? યા અલ્લાહ ! રહીમ ! પાક પરવર-
દિગાર ! મેં 'ઘણાં પાપ કર્યાં' છે. પણ.....

એકાએક મારા જમણા પગને કાંઈક બાઝ્યું. બીનું હાંફાળું
લીસું...ને બીજી ક્ષણે મારા પગની પાનીમાં તીણા દાંત કરડવા
લાગ્યા. યા અલ્લાહ ! માણસમારે મને પકડ્યો હતો. એનાં જોરાવર
જડખાં, હાડકાંની કરવત જડેલાં જડખાં મારા પગ ઉપર બીડાઈ ગયાં હતાં !

હવે દોરડું ખેંચે તો ય શું, ન ખેંચે તો ય શું ? મોતને મેં
મારાં સગી આંખે વાંચ્યું અને વહાણની છેલ્લી વિદાય લેતો હોઉં
એમ વહાણના મોરા સામે મેં છેલ્લી નજર કરી લીધી.

એકાએક વહાણ ઉપરથી કોઈક દરિયામાં નીચે કૂઘું. અરે, આ
વહાણ ઉપર કોઈને તરતાં નથી આવડતું અને કોણ કૂઘું ? શા
માટે કૂઘું ?

માણસમાર મને પોતાના જડખામાં પકડીને દરિયાની સપાટી
નીચે ખેંચવા માંડ્યો. મેં દોરડાને ખૂબ જોરથી પકડ્યું. પણ
માણસમારની પકડ મારી પકડ કરતાં જોરાવર હતી. દોરડું મારા
હાથમાંથી છૂટી પડ્યું. માનો, મારી જિંદગી મારા હાથમાંથી છૂટી
પડી. અને યા અલ્લાહ, યા અલ્લાહ ! મેં છેલ્લી ખૂમ પાડીને મારા
માથા ઉપર દરિયાનાં પાણી ફરી વળ્યાં. મોત મને ભેટી ગયું.

મને લાગ્યું કે હું મરી ગયો. મારી શુધસાન ડેકાણે ન રહી.
દરિયાનું પાણી મારા ફેફસાં ઉપર ભારે દબાણ કરી રહ્યું હતું.

કોણ જાણે આ બધું કેટલો વખત રહ્યું; કોણ જાણે આ બધું
ક્યાં સુધી ચાલ્યું. આખરે મારી આંખો બિઘડી. ક્ષણભર મને લાગ્યું
કે હું મરી ગયો છું ને અજમ મલ્લાહને માટે નક્કી કરેલા બેદિસ્તમાં
હું પહોંચી ચૂક્યો છું.

બીજી ક્ષણે મને માલમ પડ્યું કે હું મરી ગયો નથી. હું જીવું છું, ને હું વહાણ ઉપર છું.

‘માણસમાર !...’

‘ગભરા નહિ, ભાઈ ! તારે બદલે માણસમારનો હિસાબ પતી ગયો છે.’

મેં જોયું : અમુલખ મારો હાથ પકડીને બોલતો હતો.

મને કાંઈ સમજાયું નહિ. ને ત્યારે કાંઈએ મને કાંઈ સમજાવ્યું નહિ.

ત્યાર પછી હું કેટલા દિવસ બિમાર રહ્યો તેની મને ખબર નથી. પણ એક દિવસે હું સંપૂર્ણ શુદ્ધિમાં ને સાનમાં આવ્યો. મારા શરીરમાં અશક્તિ ઘણી હતી, ને ગોઠણથી નીચેનો મારો જમણો પગ કપાયેલો હતો ને ત્યાં લાકડાનો ઘોઠો બાંધી દેવામાં આવ્યો હતો.

એ પથારી ઉપર સૂતાં સૂતાં મને બીજા ખારવાઓએ વાત કરી. બ્યારે મારી પાછળ માણસમાર પડ્યો છે એમ વહાણ ઉપરના ખારવાઓએ જોયું ત્યારે તેઓ બમણા જોરથી દોરકું ખેંચવા લાગ્યા હતા. પણ એ લોકો મને ખેંચી લે એના પહેલાં તો માણસમારે મારો જમણો પગ પોતાના જડબામાં ઝાલ્યો.

ને માણસમારે મારો પગ ઝાલ્યો એટલે નિરાશ થઈ ને ખારવાઓએ દોરકું ખેંચવું મૂકી દીધું.

ત્યારે પોતાના મોઢામાં છૂરી લઈને અમુલખ દરિયામાં ફેદી પડ્યો હતો. તરીને એ માણસમારના પેટ નીચે પહોંચ્યો હતો, ને એણે એને છૂરી મારી હતી. માણસમારે મને પડતો મૂકીને મોતનાં તરફડિયાં મારતાં મારતાં અમુલખ ઉપર છેલ્લું વડચકું નાખ્યું ને અમુલખના ડાબા હાથની બે આંગળીઓ એના જડબાની કરવતમાં આવી ગઈ, ને આવતાંની સાથે કપાઈ ગઈ.

પરંતુ માણસમાર મરી ગયો. ને હું બેભાન બની ગયો હતો તેને અમુલખ વહાણ ઉપર લાવ્યો હતો.

ત્યાર પછી હું સાત રોજ માંદો રહ્યો હતો, ને અમુલખે મારી ચાકરી કરી હતી.

મેં આ વાત સાંભળીને નોશીરવાને અને અમુલખને મારી પાસે બોલાવ્યા. મેં એમને કહ્યું: 'સોદાગર ! તમારે એક માલમ જોઈએ છે; એક ગુલામ જોઈએ છે. આજથી અમુલખ તમારો માલમ ને હું તમારો ગુલામ.'

નોશીરવાને અમુલખને માલમ બનાવ્યો, પણ મને પોતાનો ગુલામ બનાવ્યો નહિ.

એટલે હું તે દિવસથી અમુલખનો ગુલામ બની રહ્યો છું. એ મને પોતાનો દોસ્ત કહે છે. પણ હું જાણું છું, ખીજ બધા જાણે છે કે હું એનો ગુલામ છું. મારી જિંદગી મેં તો ખોઈ દીધી હતી, એણે બચાવી હતી; કોઈ જાતના દોસ્તીના દાવા વગર બચાવી હતી. મારી જિંદગી એ એની માલિકીના સદુપયોગ કે દુરુપયોગ માટે હતી. એ એનો કુલમુખત્યાર હતો.

હીરજી કાકા ઝાંખી આંખે જૂની વાતો જુએ છે.

મારી ઉમર આજંકાલ નેવું વરસની હશે. બેચાર માથે હશે; પણ ઓછાં નહિ. નવી વાતો હું સમજ્યો નથી ને જૂની વાતો હું જુઝ્યો નથી. જૂની વાતો ફરી ફરીને તાજ કરીને તો મેં મારા કમ-જોર જુઢાપાના દિવસો ગાળ્યા છે. મારી આંખો હું અંધ કરું છું ને જૂની વાતો મારી સામે ખડી થાય છે. અમે જૂના જમાનાના માણસ અમારા મમત્વમાં, અમારા વેરઝેરમાં કદર હોઈએ. તમે જિંદી કહો તો ભલે ને કહો ! અમે અમારી જાતને અટંકી માનીએ છીએ. દોસ્તોની દોસ્તી ને વેરીનાં વેર અમે મસ્મણ સુધી ભૂલતા નથી. જ્યારે એ બેયને જીવવાની અમારી તાકાત ઘટી જાય છે ને જ્યારે અમારે ધરના જાંબરા ઝાલીને બેસી રહેવું પડે છે, ત્યારે એ વાતોનાં, સંભારણાંની ઓથે તો અમારા દિવસો જાય છે. હા ! મને જૂની વાતો બરાબર યાદ છે. કયે વખતે કાણે શું પહેર્યું હતું, શું ખાધું હતું, શું કહ્યું હતું, શું કર્યું હતું...એ બધું જ આજ પણ હું કહી શકું. હા, જૂની વાતો બધી મને યાદ છે.

મને બરાબર યાદ છે એ દિવસ, જ્યારે ગોપીના નાના ભાઈ છોટુનું ખૂન થયું હતું ! મૃત્યુ નહિ પણ ખૂન થયું હતું !

મારા મોટા ભાઈ વીરજી દેસાઈ પોતાનાં બે ચ બાળકો—ગોપી અને છોટુ બેચને—મરતી વખતે મારા હાથમાં સોંપી ગયા હતા, ત્યારે

હીરજી કાકા જાંખી આંખે જુની વાતો જુએ છે : ૧૬૬

એ અને બાળકો સાવ નાનાં હતાં. મરતાં મરતાં મારા ભાઈએ મને કહ્યું હતું : ‘હીરજી ! મને અફસોસ એક છે કે વલ્લભો દાંડ રહી જાય છે ને હું જાઉં છું. મને સંતોષ એક જ છે, તું છો તે મારી ખોટ પડવા નહિ દે !’

વલ્લભો દાંડ અને એના વળવાળા બધાની સામે દેસાઈ કુટુંબનું નાક રાખવાનું કામ મેં જ્યારે માથે લીધું ત્યારનો દેખાવ મને યાદ આવે છે. ચાર પાંચ વરસની, ગોપી છે, એના પગમાં ઝાંઝર છે, એક દૂબળી ડોસી એને ખોળામાં બેસાડીને રમાડે છે. ગોપી કાલું કાલું બોલીને હસે છે. દૂબળી ડોસીના મોઢા ઉપરની કરચલીઓમાંથી આંસુનાં ટીપાં વહ્યાં જાય છે. એક બીજી બાઈ—દૂબળી છોકરી એની કેડમાં બે વરસના બાળકને લઈ ને ઊભી છે. એના હાથમાં સોનાનાં કડાં છે, ગળામાં હેમનો અછોડો છે. એના હાથમાં એક મોટો ઢીંગલો છે, ને એ ખિજખેલો છોકરો એ ઢીંગલાથી એ છોકરીને મારે છે. વીરજીની આંખ એ છોકરા ઉપર જ જડાઈ રહી છે. ને છોકરો-ગોરો માખણના પીંડા જેવો કાલી ભાંગીતૂટી જખાનમાં પોતાને તેડનાર છોકરીને ગાજો દેતો દેતો ઢીંગલાથી એ છોકરીને મારી રહ્યો છે.

મેં કહ્યું : ‘રામી ! છોટુને મારી પાસે લાવજે.’ છોકરી છોટુને મારા ખોળામાં બેસારે છે. હું મારા ભાઈ ને માથે હાથ મૂકું છું : ‘ભાઈ ! હવે ભગવાનનું નામ લ્યો. હવે છોટુ કે ગોપીની ચિંતા ન કરશો.’

આંખો બંધ કરું છું ને હું જોઉં છું : માખણના પીંડા જેવો એ ગોરો ગોરો છોકરો મોટો થઈ ગયો છે, ને એનું મુઠ્ઠું મારા પગ આગળ પડ્યું છે ! હાય રે’ એ ભગવાન ! તેં મને ન લીધો, ગોપીને ન લીધો, છોટુને લીધો ! વીરજી દેસાઈના ઘરને તાળાં દેવાઈ ગયાં. એનો વંશ ઉચ્છેદ થઈ ગયો.

મારા હૈયામાં કાળઝાળ રોષ ચડે છે. છોટુ-મારા લાડકા છોટુ-મારા કુળની જ્યોત છોટુ-મારા બાળબહાદુર છોટુના શરીર ઉપર તરવારનો ધા છે. એનું અંગ લોહીથી ખરડાઈ ગયું છે. કોઈ કસાઈ દોરને કાપે, કોઈ માલિક તોફાને ચડેલા ગોલાને કાપે, એમ કોઈ કે મારા છોટુને વેતરી નાખ્યો છે.’

હું જીવતો બેઠો હતો—પણ મારનાર ને ન મારી શરમ પહોંચી, ન મારી ખીક પહોંચી. બસ, ચીલડાની જેમ એણે મારા કનૈયાકુંવર જેવા છોકરાને વધેરી નાખ્યો !

‘કાણુ છે જે માથાનો આ ગામમાં આ કાળો કામો કરનારો ?’ મુડદાને ફરી વળેલા મારા દુબળાઓ, સાથીઓને, ગોલાઓને મેં પૂછ્યું.

એકાએક મારી આગળપાછળ ચિત્રવિચિત્ર અવાજોનો જાણે ઘોર ઊઠ્યો. ઉનાળામાં ડાંગતું જંગલ બળે ને ચોપાસ તીખા જડા તડકા-લડકા થાય એવો. બધા માણસો એકસાથે બધી વાત કરવા માગતા દેખાયા. પણ એ અવાજના ઘોંઘાટના ચક્કાવામાંથી મને વાતનો દોર મળ્યો.

‘વલ્લભા દાંડના અમુલખ સાથે છોટુને તકરાર થઈ હતી. એ અમુલખે એ તકરારનો આમ બંધ વાળ્યો લાગે છે.’

મને પણ યાદ આવ્યું. ગોપી એક દિવસ જ્યારે તીથલથી મોડી રાતે ઘેર આવી ત્યારે અમુલખ અને છોટુને અમારા ઘરની સામે જ તકરાર થઈ હતી. ને એ તકરાર ભયંકર રૂપ પકડી લ્યે એવી જ હતી.

સાચું, સાવ સાચું ! વલ્લભા દાંડનો દીકરો હોય અમુલખ ને એ જો આગલીપાછલી યાદ રાખીને ધીરજ દેસાઈના કુમળા છોડને છૂંદી ન નાખે તો વલ્લભા દાંડનું કુળ લાજે ને ? મલકનો ચોર વલ્લભો ! સાતસાગરનો ચોર વલ્લભો ! કાળાબૂરા ગોલાનો દલાલ વલ્લભો ! એને પેટ જો કસાઈ ન પાકે તો પાકે ક્યાં ?

હીરજી કાકા બાંખી આંખે જુની વાતો જુઓ છે : ૧૮૧

પણ હું હીરજી કાકા ! મારા છોકરાનો મારનાર મરનારની ચેહમાં ભેગો ન બળે તો મેં ધાન નહિ પણ ધૂળ ખાધી માનજો.

‘અલ્યા ! જુઓ છો શું ?’ મેં ખૂમ પાડી; ‘થાવ તૈયાર, બાંધો હથિયાર ને મારનારને ચ મરનાર ભેગી અનગપિછોડી ઝોઢાડી દો !’

પચાસ માણસ માથે છાલિયાં બાંધી હાથમાં કડિયાળી ડાંગ સાથે અડીખમ તૈયાર થઈ ગયું. ચારપાંચ બરકંદાજ પણ ભેગા નીકળ્યા. હું મોખરે થયો.

અમે હજી પગ ઉપાડીએ છીએ ત્યાં સામેથી એક માણસ આવતો દેખાયો. જુવાન માણસ, પહોંચતો માણસ, હથિયાર વગરનો માણસ. દુનિયામાં જાણે એને કાઈનાથી ખીવાતું કારણ ન હોય એમ ખીક વગરનો માણસ !

‘અમુલખ !’

અમે બધા થોભી ગયા. જેને શોધીને અમે મારી નાંખવા જતા હતા એ ચાહી ચલાવીને અમારી સામે આવતો હતો ! એકલો આવતો હતો, હથિયાર વગર આવતો હતો. ખીજું કાંઈ નહિ પણ એની છાતી જોઈ ને અમે ધડી વાર થંભી ગયા. અમારો ગુસ્સો, અમારું બળ, અમારો નિર્ધાર જાણે જડ બની ગયાં !

એ આવ્યો. પચાસ માણસના કટકથી થડક્યા વગર, ઝેરથી અચકાયા વગર આવ્યો. પચાસ ડાંગ ને પાંચ બંદૂકની કોઈ ફિકર જ એને ન હોય એમ એ આવ્યો.

એ આવીને છોટુની લાસ પાસે બેઠો. થોડી વાર સુધી એ બેઠો રહ્યો. છોટુના લોહીલોહાણ દિદાર સામે જોઈ રહ્યો.

અમને જો પાકી ખાતરી ન હોત તો છોટુના કમોત સાથે એને કાંઈ લેવાદેવા પણ ન લાગે એવું નાટક એ કરી ગયો.

છોટુના શયની પાસે બેઠેલી ગોપીની સામે જોઈને અમુલખે કહ્યું:
‘મને.....મને.....બહુ અફસોસ થાય છે’

અમારા બધાની તો જગ્યાન જ જાણે સીવાઈ ગઈ હતી. પણ ગોપી તો છોટુની બેન ખરી ને? તડ ને ફડ કરતો એણે વળતો જવાબ આપ્યો: ‘હવે તમારા અફસોસની કિંમત શી છે? તમારું કરતૂત તમે જોવા આવ્યા હો તો જોઈ લ્યો. તમારું કામ કાચું નથી રહ્યું એની ખાતરી કરવા આવ્યા છો ને? કરી લ્યો.’

‘એટલે?’ અમુલખ બોલો થઈ ગયો. ‘તમારા લાઈને મેં માર્યો છે એમ તમે માનો છો?’

‘હવે તમે જાઓ. તમારે જોવું હતું તે જોઈ લીધું હોય તો તમે જાઓ.’

‘ગોપી!’

‘ખબરદાર! તમારા મોઢામાં મારું નામ હું નથી સાંભળી શકતી. તમારે કરવું હતું તે તમે કરી લીધું. મારા લાઈને હણીને તમે મને નલાઈ બનાવી. મારું નામ ઉચ્ચારીને મને મહેરબાની કરીને બે-છજજત ન કરો.’

‘પણ....’

મેં અમુલખના ખભા ઉપર હાથ મૂક્યો.

‘જીવાન! તને ભગવાન ઉપર ભરોસો છે? ભરોસો હોય તો સંભારી લે, કમકે તારે પણ છોટુની સાથે મોટે ગામતરે જવાનું છે.’ મારી આંખના ખસારે પચાસ માણસ અમુલખને ઘેરી વળ્યું.

‘તું આંહી શા માટે આવ્યો એ તો અમે જાણતા નથી; પણ તને શોધી કાઢવાની મહેનત તોં બચાવી.’ મેં કહ્યું. ‘તારા હાથમાં

હીરજી કાકા ઝાંખી આંખે જુની વાતો જુએ છે : ૧૮૭

હથિયાર નથી. આ ડાંગ લે. પછી તારી વાંસે કાઠ અમને મહેણું દેનાર ન નીકળે કે તું વગર હથિયારે હતો ત્યારે અમે તને માર્યો હતો.’

મેં મારી ડાંગ અમુલખના હાથમાં આપી. અમુલખે એ ડાંગ નીચે મૂકી દીધી. અદમ વાળીને એ ગોપીની સામે ઊભો રહ્યો.

‘અગર જો ગોપી મને ગુનેગાર માનતી હોય તો પ્રયોજન નથી. ગોપી મને ગુનેગાર ન માનતી હોય તો મારે લડવાની જરૂર શી છે?’

જીવનમરણની છેલ્લી લડાઈ લડી લેવા માટેનું હથિયાર ફેંકી દેતા આ માણસને અમારે કહેવું શું?

ગોપીએ થોડી વાર છોટુના મૃત દેહ સામે જોયું, થોડી વાર અમારા કટક સામે જોયું.

અને અત્યાર સુધી પકડી રાખેલી એની હિંમત છૂટી ગઈ. ધ્રુસકાં ખાતી એ છોટુના માથા ઉપર લળી પડી.

થોડી વારે એણે પોતાનું માથું ઊંચું કર્યું. અને ન તો એણે અમુલખ સામે જોયું, ન મારી સામે જોયું; જોયું કેવળ છોટુના મૃત ચહેરા સામે.

અને એ બોલી: ‘અમુલખ ! તમે જાઓ. કાકા ! મારા ભાઈના ક્રોધાતની મરજીદ સાચવો. પછી તમારે કરવું હોય તે કરજો; અત્યારે તો આંહીથી એને જવા દો.

ગોપી ઊભી થઈ. અમુલખ અને અમારા કટકની વચમાં એ ઊભી. ‘જાઓ ! મારા ભાઈની હત્યા થઈ; મારા બાપની વંશવેલ્લ સુકાઈ ગઈ. બેનનો વીરો એહમાં જલી મરશે; ધડી બેધડી પછી તો એની ખાક પણ હવામાં ઊડી જશે. પણ તમે જાઓ. તમારી હત્યાનું પાપ મારા શિર ઉપર હું નહિ લઉં.’

‘પણ...’ અમુલખ બોલવા જતો હતો.

‘તમે કેમ સમજતા નથી કે તમારો એક એક શબ્દ મને છૂરીના જખમ જેટલો કાતિલ લાગે છે ? મારા ભાઈને જેમ તમે તરવારથી માર્યો તેમ તમારે મને તમારી જીભથી મારવી છે ? તો શા માટે રિખાવો છો ? હ્યો આ તરવાર ને કરો ધા. છોટું કરતાં વધારે સહેલાઈથી હું મરીશ.....ને પાપમાંથી છૂટીશ !’

એક શબ્દ બોલ્યા સિવાય અમુલખ ચાલતો થયો.

હું એની આડે ફરવા જતો હતો. ગોપીએ મને કહ્યું. ‘કાકા ! મારા ભાઈનું મોત બગાડશે મા ! મૂવા પછી તો જંપ વળવા દો !’

એટલું બોલી ગોપી ઘરમાં ચાલી ગઈ.

અમુલખ ચાલ્યો ગયો.

અમે છોટુની રમશાનક્રિયામાં પરોવાયા.

પણ મારા જીવને જંપ ન હતો. મને ક્યારનું ચે લાગતું હતું કે બૈરાંની બુદ્ધિને પાનીએ જે લોકો કહે છે એ ખરા છે. આમ જે દુશ્મનને જતો કરીએ તો પછી કાલ આપણને જંપીને બેસવા કાણુ છે ? ને છોટુને મારનારો જે છોટુની ચેહમાં બેગો ન બળે તો પછી શું વીરજી દેસાઈનું ખોરડું ખોળિયા વગરનું થયું હતું ?

પચાસ માણસને મેં ઇસારામાં સમજાવી દીધા. છોટુને મસાણામાં લઈ જઈએ, પછી એને દેન દઈએ. બેચાર જણ ચિતા પાસે બેસે, બાકીના-બાકીના.....ગોપીને વાત કરવા કાણુ નવરું છે ? ને ગોપીને ખબર પડે તો ચ શું ? ખબર સાંભળ્યા પછી તો એના જીવને ચ થોડી રાહત મળશે. શું એ વીરજી દેસાઈની દીકરી ન હતી ?

રમશાન જઈને અમે ચેહ ખડકી ને એ ચેહ ઉપર જે છોકરાને મેં આજ દિનતક રમાડ્યો હતો એને મેં મારે સગે હાથે મુવાયો.

હીરજીકાકા જાંખી આંખે જુની વાતો જુએ છે : ૧૮૫

અને પછી ત્રણચાર બુઢા દૂબળાઓને ચેહની પાસે બેસારીને અમે અમુલખના ઘર તરફ જવા નીકળ્યાં.

ગામમાં તો બાણે સોપો પડી ગયો હતો, ને આજ પાડેપાડાની લડાઈ થવાની દહેશતમાં લોકવરણ માત્ર ઘરઘરનાં કમાડ વાસીને અંદર ભરાઈ બેઠું હતું.

અમે અમુલખને ઘેર પહોંચ્યા. ઘર બંધ હતું; અમે અમારી ડાંગિયા એના દરવાજા ખડખડાવ્યા.

થોડી વારે કમાડ ખૂલ્યું, ને અંદરથી બહાર નીકળ્યો અમુલખનો નાનો ભાઈ જગુ.

એણે મને પૂછ્યું : ‘કાનું કામ છે કાકા ?’

આ વરણાગિયા છોકરાને જોઈને મારો પિત્તો એકદમ ઊછળી ઊઠ્યો : ‘ખબરદાર જે મને કાકો કહ્યો છે તો ! કાકો તારો બાપ. અમારે કામ છે એ કાળાં કામના કરનારા અમુલખનું. ક્યાં મૂઓ છે એ ?’

મેં મારી પિત્તળના તારથી બાંધેલી ને લોઢાની કડીથી જડેલી ડાંગ એની છળેલી આંખો સામે ધરીને ધ્રુવવી. એ બે પગલાં પાછો હડી ગયો.

‘અમુલખ ? અમુલખ તો અહીં નથી. એ ગયો.’

‘ગયો ? જાપ ક્યાં ? હમણું તો હતો. તું જહું બોલે છે; તું એને છુપાવે છે.’

‘એ ગયો, કાકા ! પતીજ ન પડતી હોય તો દૂંઢી લ્યો આપું ગામ.’

એને ધકકો મારીને હું અંદર પેઠો, ને મારી પાછળ મારાં માણસ ધૂસ્યાં. અમે ઝોરડેઝોરડો જોઈ વળ્યા : અમે કબાટો તોડી પાડ્યા. બંધ બારણાં ભાંગ્યાં. વલ્લભા દાંડની અનેક જાતભાતની કરામતોના

એક જાળવી રાખવાની અનેક ખટપટો એ ઘરમાં હતી. ઘણીખરી અમે ભાંગી ફેડી. પણ અમને અમુલ્ય ક્યાંય મળ્યો નહિ. ક્યાં ભરાયો હશે એ કાતિલ ? ક્યાં લપાયો હશે એ અમારા કુળનો હત્યારો જલ્લાદ ?

આખરે ઘરની આજુએ આજુ જમીન જોઈ વળીને અમે ખાલી હાથે પાછા ફર્યા. ત્યારે જગુ હજી ત્યાંનો ત્યાં બિભો જ હતો. અમારાં ધૂળવાળાં કપડાં, અમારાં કંટાળેલા મોંને અમારી નિરાશાભરી આંખો જોઈને એ હસ્યો.

‘હું તો કહેતો હતો કે એ આંહી નથી. ને નકામું મારું ઘર તમે ભાંગ્યું ! એ ગાંડો છે કે આંહી બિભો રહે ?’

મેં પૂછ્યું : ‘શું એ ભાંગી ગયો ?’

‘ના, ના. એ તો તમારી વાટ જોતો બિભો રહે ખરો ને ?’ એના બાલિશ ચહેરા ઉપરથી જાણે કોઈ આવરણ ખસી ગયું. એ એકદમ મંભીર થઈ ગયો. ‘કાકા ! બાપદાદાની વારસામાં મળેલી તકરારો આપણે શા માટે આગળ ચલાવવી જોઈએ ? એમાંથી શા ફાયદો આપણે કાઢીએ છીએ ? મને લાગેવળગે છે ત્યાં સુધી તો હું આ તકરારથી મારા હાથ ખંખેરી નાંખું છું ને મારાં માણસોને પણ હું કહી દઈશ.’

‘તારાં માણસ ? તારો ભાઈ...’

‘મારો ભાઈ ગયો. ભાંગી ગયો, અરે જે ઉતાવળથી એ આંહીંથી જીવ બચાવવા ભાગ્યો... માણસને જે પોતાનો જીવ આટલો વહાલો હોય તો ખીજાને મારવાને શા માટે બાજબહાદર બનતા હશે ? હવે એ તો ગયો... ગયો... ને ગયો ! આ ભવે તમે એનાં દરશન કરી શકો એવું મને તો નથી લાગતું કાકા.’

‘વળી મને કાકા કહ્યો ? અને એ ગયો હોય તો સાત પાતાળ-
આંથી એને શોધી કાઢવાની આ હીરજી કાકામાં તાકાત છે અને એ
ગયો હોય તોય તું તો છે ને ?’

‘હું ? ...’ મારા બોલથી ડરીને એ ચાર પગલાં પાછો હટ્યો.
‘હું ? મારે શી લેવાદેવા ? મેં તો કહ્યું નહિ કે મારે કાંઈ તકરાર
ઉપાડવી નથી ને તકરાર વહોરવીએ નથી ? વઢ કે વઢનારો દે એ હું
નહિ. મારે તો નિરાંતે જીવવું છે. બાપ દાદાના નામ ઉપર નથી તો
મારે કૂવામાં ખૂડવું કે નથી કાંઈ લોહીની નદીમાં તરવું : હું તો
અત્યારે તમારે પગે પડું.’

મને આ કાયર છોકરા ઉપર કંટાળો આવ્યો. એ અમારી સામે
વઢતો પણ ન હતો. એ વઢે તો છોડુ તો કાંઈ જીવતો થવાનો
ન હતો, કે એનો ભાઈ ભાગી ગયો હતો એ કાંઈ પાછો આવવાનો
ન હતો; પણ અમારા મન ઉપરનો ભાર તો હળવો થાત.

‘ફટ છે ફૂતરા ! જેવો તારો ભાઈ એવો તું. એક, હાથમાં કાછડી
ભાઈને રાંડીરાંડની જેમ ભાગી ગયો, ને બીજો, પાવૈયાની જેમ પગે
પડવા બેઠો ! રાંડનાઓ તમે વલ્લભા દાંડુ’ નામ બોલ્યું ! તારો બાપ
આમ ગમે તેવો હતો પણ મુકાબલામાં કાંઈ દી’ પાછાં પગલાં
નહોતો ભરતો. મને તો થાય છે કે હું તને ગિભો ને ગિભો
ચીરી નાખું.’

મારો ગુસ્સો કાંઈકે હેઠો બેસતો હતો. ને મારા મનમાં કાંઈકે
તીખી મગ્ગક ઉભરાવા માંડી હતી. આ છોકરો હજી મારા કાંડાને
તો ઓળખતો નહોતો ત્યાં તો મારી જીભથી ડરવા લાગ્યો.

મેં કહ્યું : ‘ચાદ રાખજે જગલા ! તારો ખ્યાલ ગમે તે હોય. પણ
તારા બાપના નામ ને તારા ભાઈના કામની અમને ખબર છે, ને અમે

વેઠ્યાં છે. આજની રાત ને કાલનો દી', કાલની રાત ને પરમનો દી', પરમની રાત ને ચોથા દિવસની સાંજ સુધી અમે અમુલખની શોધ કરશું. ઘોડાપગાં માણસો ને પાંખાળાં ઘોડાં અમે ચારે ફેર તગડશું ને જો આ મુદતમાં એ અમને હાથ નહિ આવે તો છોટુની ટાઢી તારા લોહીથી અમે ઠારશું.'

એ છોકરાના ચહેરા ઉપરથી લોહી ઊડી ગયું. કાષ્ઠ ભૂતપક્ષીતને જોઈને તેની આંખો ફાટી ગઈ હોય એમ એ મારી સામે જોઈ રહ્યો ને એની ચિખાવણી ને ચાવણી લૂલી જાણે એના મોઢામાં સિવાઈ ગઈ.

મારા સાથીને મેં કહ્યું: 'મુખી ! તમે આંહોં રહો. હારે એક બે માણસ રાખવાં હોય તો રાખો. એના કાચર બાઈની જેમ એ પણ ભાગી ન જાય એની જાંચ રાખો.'

આટલું કરીને હું પાછો ફરી ગયો. ખાલી હાથે પાછા ફરવું મને મમતું ન હોતું પણ તમે જ કહો હું શું કરું ? પેલો નાલાયક છોકરો સાવ પાણીમાં જ ખેસી ગયો !

સ્મશાનમાંથી અમે પાછા ફર્યા ત્યારે ગોપી એ ભેંકાર ધરના આંગણામાં એકલી ઊભી હતી. એના ચહેરામહેરા જોઈને મારા હેમામાં લા લાગી.

આ છોકરીને મેં મારા ખોળામાં ઉછેરી હતી; એક જ મહિનાની હતી ત્યારથી આજ સુધી મેં એને મોટી કરી હતી. પણ અત્યારે એના મનમાં શું વેદના થતી હશે એનો મને ખ્યાલ સરખો ચે નહોતો આવતો.

પરેપર આ છોકરી આજ દિન તક તો એટલી થોડાખોલી હતી કે છોટુ માટે એને આટલી બધી માયા હશે એ જ વાત મારી કલ્પનામાં ન હતી. છોટુને માટે મારો ખ્યાલ કાંઈ બહુ જિંવો હતો એમ

ન હતું. નાનપણથી જ એ છોકરાના ચેનચાળા વાયડા હતા ને વહેલા મોડું એનું મોત કાંઈક આવું જ થવાનું હતું, એ તો હું ક્યારેના એ ધારી બેઠો હતો. કદાચ એમ હોય કે છોટું મારે હું જેટલું જાણતો હતો એટલું ગોપી જાણતી નહિ હોય. કેમકે એ બધી વાતો-માંથી ઘણીખરી તો કુટુંબની ઉંમર લાયક છોકરીને કાને ન પડવી જોઈએ એવી જ વાતો હતી.

પણ ગોપીનો ચહેરો જોઈ એને છોટુંને મારે લાગણી હશે, મમતા હશે એની કાંઈનેય શંકા રહે એમ ન હતું. અને આ છોકરીનાં આંસુ જીજ્ઞાસા સરખું એ અમે કાંઈ નથી ક્યું એનું અમને ભારે દુઃખ થયું.

‘તમે આવ્યા?’ દૂરદૂરથી જાણે કાંઈ અજાણ્યું માણસ કાંઈ અજાણ્યાને બોલાવતું હોય એમ ગોપી બોલી. ‘છોટુંને પૂરેપૂરા મૂકી આવ્યા ને?’

મેં કહ્યું : ‘પૂરેપૂરો તો ક્યાંથી મુકાય? અમે છોટુંને પૂરેપૂરો નથી વળાવી શક્યા.’

ગોપી મારા સામે જોઈ રહી. એની આંખો જોઈને મને તમ્મર આવતાં હોય એમ મારું માથું ભમી ગયું.

મેં કહ્યું : ‘વીરજી દેસાઈનો દીકરો, હીરજી દેસાઈનો ભત્રિજો ને તારો ભાઈ પૂરેપૂરો તો ત્યારે બળે, કે જ્યારે એના મારનારનું શબ પણ એના શબની સાથેસાથ બળે. પેલો કાયર ગામ છોડીને જન ભાઈને ભાગી ગયો.’

‘ભાગી ગયો? ગામ છોડીને? પણ...પણ... એ તો શબ આવ્યું ત્યારે....ત્યારે અહીં આવ્યા હતા ને?’

‘હા. એના મનમાં એમ હશે કે છોટુંની બેન હજી ગભરુ છે,

બોળી છે. ને એનાં મીઠાં વેણુમાં બોળવાઈ જશે, તો છોડુના મોતની વાત હવામાં ભડી જશે.’

‘એમ ? એ એટલા મારે જ અહીં આવ્યા હતા ?’

‘એટલા મારે નહિ તો વળી ખીજા શા મારે ? ગુનેગાર ત હોય તો ભાગી શું કામ જાય ? હું તો અહીં એ આવ્યો ત્યારનો એના મોઢા સામે જોતો હતો. લલા એટલું પણ એનાથી કેમ ન બોલાયું કે ‘આના કાતિલની શોધ તમે કરો ને હું ય બેગી કરવા લાગું; આને મેં માર્યો નથી, ને એના કાતિલને તમે સજા કરો એ સામે મારે વાંધો નથી.’ એના ચહેરામહોરા ઉપરથી ચોખ્ખું જણાતું હતું કે એને આ ખૂનની સાથે સંબંધ છે. એના ભાઈએ પણ અમને એમ જ કહ્યું.’

‘એના ભાઈએ તમને કહ્યું કે એણે છોડુને માર્યો છે ?’ ગોપીએ પૂછ્યું. એનો અવાજ એકાએક આટલો બધો કેમ લગતો હશે લલા ?

‘એના ભાઈએ અમને જે કહ્યું એની મતલબ ઉઘાડી હતી: અમુલખે છોડુને માર્યો હતો. નિર્દોષ માણસ તરીકે ઠસી જવાની કોશિશ કરવામાં એ નિષ્ફળ નીવડ્યો હતો. ઇગવિદ્યા ચાલશે નહિ ને હીરજીકાકા છેતરાશે નહિ એમ એની ખાતરી થઈ એટલે એ ભાગી છૂટ્યો.’

ગોપી એક અક્ષર પણ બોલી નહિ.

મેં કહ્યું: ‘બેન ! હવે તો તું દેસાઈ કુટુંબની છેલ્લી કળી છે. અમે તને ભરોસો આપીએ છીએ કે છોડુને ગામતરે તો પૂરેપૂરો અમે વળાવી શક્યા નથી, પણ એની ટાઢી તો અમે વલ્લભા દાંડના કુળના લોહીથી જ ઠારશું.’

હીરજીકાકા જાંખી આંખે જૂની વાતો જુએ છે : ૧૬૧.

એટલું કહીને મેં ચોપાસ માણસો દોડાવ્યાં. ઘોડા ઉપર, પગ-પાળા, ગાડાંમાં, ગાડીમાં : ચારેકાર મેં માણસો દોડાવ્યાં કે કાંઈ ફેમે કરીને ક્યાંયથી એ હત્યારાને જીવતો કે મૂંઝો પકડી લાવે.

આખરે અમે થાક્યા. ચારે બાજુથી થાકેલાં માણસો નકામી નીવડેલી જહેમતના ખખર લઈને આવ્યાં.

આ ચારે દિવસ ગોપીને મેં જોઈ ન હતી. એ પોતાના ઓરડામાં પુરાઈ ગઈ હતી; તે એક પગલું પણ બહાર નીકળી ન હતી.

ચોથે દિવસ વરધી કહેવરાવીને હું અંદર ગયો ત્યારે ગોપીને પહેલાં તો હું ઓળખી પણ ના શક્યો. પહેલાં તો મને એમ લાગ્યું કે ધણાં ધણાં વરસો પહેલાં જોયેલી એવી કાંઈ બુઢી આઈ સાથે હું વાત કરી રહ્યો છું.

‘જેન, બા !’ મારા મોઢામાંથી વેણ નીકળી પડ્યાં : ‘મૂંઝેલાની પાછળ જીવ લેવાય દેવાય નહિ !’

‘અનાજતો એક દાણો ય બાએ મોઢામાં નથી નાખ્યો. આજ ચાર જમણુ થયાં !’ રામીએ કહ્યું.

આ રામી પણ એક વસ્તુ છે. તમે એને જુઓ પણ ભાગ્યેજ; તો ઓળખો તો ક્યાંથી ? અમે વીરજી દેસાઈના વહીવટ કરનારા પણ રામીને કોંક વાર જ જોઈએ.

એક વાર છોટુએ એની છોડતી કરેલી. ત્યારે આ ફાટેલાં હાડની દૂબળી છોકરીએ છોટુને અવળા હાથની એક અડખોય એવી લગાવી દીધેલી કે ખાર દિવસે તો છોટુના ગોરા ગાલ ઉપર એનાં ઊઠી ગયેલાં પાંચે આંગળાંનાં લીલજામાં ઊતર્યાં. છોકરી કાંઈ એક છોટુની આંખમાં જ સમાયેલી એમ નહિ, મેં પણ એક બે વાર આ અમારી દૂબળીને ધારી ધારીને જોયેલી ખરી. પણ આમ એ આડે ઓછું ઊતરતી. ને ઊતરતી ત્યારે એની જીભ કુહાડા જેવી

હતી. જીભનું નજીવું સમજ્યા. દૂધળી જાત તે આખરે તો કરી કરીને થું કરવાની હતી? પણ એ તો ગોપીની દૂધળી હતી. એટલું નહિ પણ ગોપી બ્યારે પરણે ત્યારે ગોપીની સાથે એને સાસરે સખાતે જવાની હતી. એટલે અમારા જમાઈને અમારે જો બેટ ધરવાની હતી એને અમે છ'છેડી તો શકીએ નહિ. રાજપુત્રીના સોદાની આડે તો સગાં માથાપ પણ ન આવે. પણ એ પણ ગોપીના વર તરીકે કો'ક ભારે જોધાર જણની કલ્પના કરીને એની રાહ જોતી બેઠી હતી.

અમારા દેસાઈએને ત્યાં એક રિવાજ છે. અમારે જમાઈ જોઈએ મોટો, ખાનદાન, કાંડાખણિયો, વગેરે વગેરે. એટલે છોકરીને અમે સાસરે વળાવીએ ત્યારે સખાતે અમે અમારે ત્યાંથી એ છોકરીથી જરા મોટી મોટી પણ પહોંચતી ને જુવાન એવી પરણેલી દૂધળી છોકરીને પણ મોકલીએ. રામીને ગોપીની સાથે સખાતે મોકલવાની હતી. એટલા માટે અમે એને એક દૂધળા સાથે પરણાવી પણ દીધી હતી, ને દેસાઈ કુટુંબના રીતરિવાજ ને આચારવિચારથી પાવરથી પણ કરી હતી.

છેલ્લાં બેચાર વરસથી તો એ ગોપી સાથે જ રહેતી. શિકારી ગરુડ જેવા વીરજી દેસાઈવાળા છોકરાએ આ નાગણથી તો નહોતા ડરતા, પણ જે શંકરની ડોક ઉપર એ નાગણ બેઠી હતી એની તો આમન્યા પરાણે રાખતા હતા. રામી આ સમજતી ન હતી એમ ન હતી. એ સમજતી હતી એટલે તો છોટુના માલ ઉપર એ પોતાનાં પાંચે આંગળાંના છાપા મારી ગઈ હતી. એ સમજતી હતી એટલે તો એ માથાભારે થઈ ગઈ હતી, ને અમારા છોકરાએને રાડ પડાવતી હતી.

આવી રામી હતી. ને એણે મને કહ્યું : ' બાએ બાજ ચાર દિવસથી અનાજનો કણ પણ નથી લીધો. '

મેં રહ્યું : ' રાંડ ત્યારે તું થું કરતી હતી? મને કહ્યું કાં નહિ? '

હીરણ્યકાકા બાંખે આંખે બુની વાતો બુએ છે : ૧૬૩

રામીએ મને ટાઢે કોઠે જવાખ આપ્યો : ‘તમારી સુખની નીંદરમાં તમને વળા શું કામ પજવવા ?’

‘સુખની નીંદર ? મને ?’

‘હારતો ! છોકરો જનથી ગયો તો બહુ બહુ તો બાપનો ગયો, ને ખરેખરો ગયો એ તો બેનનો ગયો. તમે તો કાકા હ્યાં ને ! તમારે તો વહીવટ કરવાને જગીર મળી.’

આ રાંડ ગોલકીનાં વેણુ સાંભળીને મારું માથું ફાટી ગયું. એ પગલાં આગળ ભરીને મેં એને એક તમાચો ચોડી કાઢ્યો : ‘રાંડ ! કાટયું ફાટયું બોલે છે ? જીવતી ખાલ ઊતરાવીશ, ગોલકીની !’

એ હતી. મારી સામે હતી. ‘નબજો માટી બૈરી ઉપર શરો, મારા દેસાઈના કનૈયાકુંવરની ટાઢી તો હજી તપે છે, કાકા !’

મારા પગ જડાઈ ગયા. રામલી કાળજગરાં વેણુ બોલી મઠી.

મેં એની સાથે જીભાજોડ મૂકી દીધી. મેં ગોપી સામે જોઈને કહ્યું : ‘બેન ! તારો લાઈ મૂઓ છે તો મારો દીકરો મૂઓ છે. ચોરને જાલવાને માટે અમે મથામણ્યમાં મણા નથી રાખી. આ ચાર દિવસમાં અમે આજ ને પાતાળ એક કર્યાં છે. પણ ચોર એવો મૂકી વાળીને લાગ્યો છે કે હાથ ન આવ્યો. આજ અમે નકકી કર્યું છે કે થવાની હોય તે થાય. છોટુની પાછળ વલ્લભા દાંડનો એક દીકરો ચડાવવો તે ચડાવવો, ને સાત્યવાર ચડાવવો ! દેસાઈવાળા એક વાર સંબંધ બાંધે છે તો તે સંબંધ ડેઠ મુધી નભાવે છે. એક વાર વેર ખેડે છે તો તે ય ડેઠ મુધી નભાવે છે. કાલ ભલે ગમે તે થાય, આજ તો આ થવાનું છે. અમે તને આટલું કહેવા આવ્યા છીએ.’

‘તો એવી મામૂલી વાતમાં કહેવા શું આવ્યા તમે ?’ રામ-લીએ મને પૂછ્યું.

‘ગોપી ! તું આ તારી ચાવળીને કહી દેજે કે એ બહુ બક-બક કરે છે. મારા જેવો ભુંડો કાઈ નથી હો !’ મેં રામી સામે જોઈને કહ્યું. ‘સાંભળ, રામલી ! ગોપીની સખાત તો એને પરણાવશું ત્યારે જોઈશો, સમજી ? તારા જેવી સાતસો દૂબળી તે ઘડીએ પકડીને ઊભી કરી દઈશ. તને હમણાં જ વાડામાં બાંધી દઈશ ખીલે, ને મુંબઈની ગોલાબજારમાં તારાં હાડચામ લિલામ કરીશ, સમજી ?’

ઘણા વખતથી રામલીને ધાકધમકી દેવાનો મને મોડો નહોતો મળતો, તે આજ ગોપી સામે મળી ગયો. મારી ધાક સાંભળીને રામલીનાં તો જાણે ગાત્ર ગળી ગયાં.

વાડામાં ખીલે બંધાવું, દિ’ જિગ્યાથી આથમ્યા સુધી ખેતરમાં ખાધા વગર-પીધા વગર નીચા વળીને કામ કરવું ! હજે જૂતવું પડે, કાશ ખેંચવો પડે, જમીન ખોદવી પડે, ખાતર પૂરવાં પડે, રાતરે સુકો રેટલો આપીએ તે ખાઈને વળી પાછું વાડામાં બંધાવું પડે ! મનજર, ચાંચડ ચામડું તોડી લ્યે ત્યાં સૂઈ રહેવું પડે. અમારા ગરાસમાં ગોલા ઘણા હતા. એને માન હોય, આપ ન હોય, કાઈ ન હોય; માત્ર ઘણી જ હોય. ને ઘણી જેમ રાખે તેમ રહેવું પડે, જ્યાં વેચે ત્યાં વેચાવું પડે. દૂબળાં તો હજી ગોલા કરતાં ઘણા સારાં. દૂબળો એટલે તો જાણે પેટવડિયો, જીવતાં સુધીનો ચાકર; એની જો એક બાઈડી અમે લઈ લઈએ તો અમારે ખીજી આપવી પડે, એનો એક ભાઈડો અમે લઈ લઈએ તો ખીજો આપવો પડે. ને ગોલા એટલે તો ખેપગાં દાર ! મેં અગાઉ એકાદ વાર એકાદ માથાભારે દૂબળાને અમારા વાડામાં છ મહિના બાંધી દીધો ને પછી મુંબઈની ગોલાબજારમાં વેચાવા મૂક્યો. જોકે એને પાછો હું જ ખરીદી લાવ્યો હતો ને પાછો દૂબળો ચે બનાવ્યો હતો, પણ મારા એ કામની ખૂ દૂબળામાત્રમાં રોમેરોમમાં બ્યાપી રહેલી.

પેલા દુબળાએ પણ વાડાની ને મુંબઈની બગરની પણ એવી વાતો કરેલી કે મુંબઈની ગોલાબગર એક જવતા દોળખ જેવી દુબળામાત્રના મનમાં ધર કરી ગયેલી ! તે દિવસથી દુબળામાત્રમાં મારા નામનો એવો તો હાકોટો બોલી ગયેલો હતો કે વાત નહિ.

માત્ર આ એક રામલી સંજોગવશાત ડરતી નહિ. પણ એ ય મારી ધાક સાંભળીને છળી ગઈ; એના માથાથી તે પગ સુધી બીકતું જાણે ઓઢણું ઢળી ગયું.

એનો મિબજ-દિમાગ બધું ઊતરી ગયું; ફાટ તમામ નીતરી ગઈ. હાથ જોડીને બોલી : ‘કાકા ! મારો ગુનો માફ કરો. મને તો દેસાઈજીનું તપે છે એટલે બોલું છું, ને બોલવા છો છો એટલે બોલું છું.’

મેં એના તરફ મારી પીઠ ફેરવી. પીઠ ફેરવતાં ફેરવતાં મેં કહ્યું : ‘ગરાસના વહીવટમાં તો ગોપીનું માન રહેતું હશે એટલું રહેશે; ને એવા માનમાં કાંઈ તમને દુબળાને માથે ચડાવી નહિ દેવાય, સમજ ? આ તને મેં કહી દીધું; બીજી વાર નહિ કહું, સમજ ?’

‘તમારું અન્ન ખાઉં છું ને આપજી !’

મેં ગોપીને કહ્યું : ‘ગોપી ! હવે આ ચિખાવલી ચૂપ થઈ એટલે તારી સાથે વાત કરું. બેટા ! આપણે જેટલાં મોટાં ને જેટલાં ખાનદાન એટલી આપણને માથે વેદના. મૂઆની પાછળ બધું ચાય, જીવ ન દેવાય. બેન ! જરા સમજ. જેના જીવ્યે જીવતર છે ને જેના મોતે મોત છે એવા ધણીની પાછળ પણ બાઈ જીવ નથી દઈ શકતી—નથી દેતી. તો તું બેન ઊઠીને લાઈની પાછળ જીવ દેવા માગે છે ? ડાહી થા; બાઈ લે, પી લે, નાહી લે. સગાંસંબંધી એક પછી એક કાણે આવશે ત્યારે દેસાઈની દીકરીને છાજે એમ હિંમત રાખીને એને

મળજે. બીજી બધી મરદાની વાતો તો અમે મરદો સમજી લેશું. એમાં દેસાઈની આખર ઓછી નહિ થવા દઈએ.’

ઘરમાં પાળીપોષીને મોટી કરેલી ગાયને તમે ડકણું મારો ત્યારે તમારી સામે જેવી રીતે એ જુએ એમ ગોપી કેવળ મારી સામે જોઈ રહી.

મેં કહ્યું : ‘ગોપી. દીકરા ! તું જાણે છે કે મારે નથી બેરી, નથી ઊંખાં, નથી છોકરાં ! તારી કાકી મોટે ગામતરે નીકળી ગઈ પછી મેં તને ને છોટુને જ મારાં પોતીકાં છોકરાં માન્યાં છે. છોટુ તારો ભાઈ હતો તો મારો દીકરો હતો. તું છોટુની બેન છો પણ મારી દીકરી છો. છોટુ સામું તેં બહુ જોયું, બેટા ! એની પાછળ ચાર ચાર દિવસના તેં નોકારડા ઉપવાસ ખેંચી કાઢ્યા ! હવે મારા સામે બે.’

ગોપી કાંઈ બોલી નહિ. પણ એની આંખમાં આંસુ આવી ગયાં.

મે કહ્યું : ‘તું રો; ખૂબ રો. રોતી નથી, રોઈ નથી શકતી એ જ આપદ છે. એક વાર બેનાં ! પેટ ભરીને રોઈ લે એટલે તને વાત સમજશે. ભાઈ કાયર દુશ્મનને હાથે હણાયો ને તું બેન પાછળ ખૂરી ખૂરીને મરીશ તો અમારાં મોઢાં કાળાં થશે. તારા બાપનાં ને મારા બાપનાં ખોરડાં ખાલી થઈ જશે. હસવાનું રહેશે એકમાત્ર દુશ્મનને ! એના મનમાં થશે કે કાયર માણસ દુશ્મનના ઘરની જેવી ખાનાખરાબી કરી શકે છે એટલી તો બહાદુર માણસ પણ નથી કરી શકતા.

‘કાયર !’ ગોપીના મોઢામાંથી વેણ નીકળી ગયું—બંધાઈ ગયેલા વાદળમાંથી એકાદ છાટો છૂટી જાય એમ. કોઈક નજરે ન દેખાતી તાકાત જાણે વાદળ બધાં બાંધી લ્યેઃ આલ દિવસોના દિવસો સુધી ઘટાટોપ તોળાઈ રહે : તમને બરાબર ખ્યાલ આવે કે આલમાં

અભરે પાણી ભર્યાં છે, એ પાણી તમારે ત્યાં પડવાં જોઈએ, પણ નથી પડતાં કેમકે કોઈકે એને જાણે બાંધી લીધાં છે અને એકાદ છોટા છૂટીને તમારા ઉપર પડે ત્યારે તમને લાગે છે કે લાખો છાંટા હજી તો બાંધ્યાં પડ્યા છે !

એમ ગોપીના મનમાં તો લાખો વેણુ હશે. પણ એ બંધાઈ ગયાં હતાં. એમાંથી આ એક છૂટી ગયું. એ બોલી : ‘કાયર ? કાણુ કાયર ?’

મેં કહ્યું : ‘કાયર બીજું કાણુ ? અમુલખ ! મરદ દુસ્મનનો બેટો થાય તો મોત પણ બીજું થાય. આ કાયરે આપણું નાક તો કાપ્યું પણ છોટું મોત પણ બગાડ્યું. પણ તું નિર્ભર રહેજે, હૈયે હામે રાખજે, વહેલા કે મોડા આપણે એને શોધી લેશું. એ તો કાયર છે, પણ એનો ભાઈ વળી એનાથી વધારે કાયર છે, મને કોઈ દિવસ એવી કલ્પના નહોતી કે વલ્લભો દાંડ મરી મયો એનો મારા મનમાં કોઈ દિવસ રંજ થશે. પણ ખરું કહું છું. આજ મને એ રંજ થાય છે. વલ્લભો ગમે એવો હતો પણ કાયર તો નહોતો જ !’

હું થોડી વાર ચૂપ રહ્યો. પછી મેં કહ્યું : ‘ગોપી ! મેં અમુલખના ભાઈને આજ સાફ કહી દીધું છે કે જો બે દિવસમાં અમને અમુલખનો પત્તો નહિ મળે તો અમે તારા લોહીથી છોટુની ટાઢી ઠારશું.’

‘પણ એનાથી છોટુની ટાઢી ઠારશે ખરી ?’

‘ગાંડી ! ખરી વાત એમ છે કે એ છોકરો એટલો તો ડરપોક ને માલ વગરનો છે કે જો એને એના મોટાભાઈના કાંઈ ખબર હશે તો એ મરવાની બીકે મને આપી દેશે.’

હું પાછો ફર્યો. વધારે તો શું કહેવા જેવું હતું ? મને બૈરીની

૧૯૮ : દરિયાવાટ

જેમ અફસોસ કરતાં આવડતો ન હતો, ને બેરીના અફસોસ કેમ સમાવવા એનો પણ ખ્યાલ ન હતો. મેં માન્યું કે ગોપી હવે વહેલાં મોડી જરૂર સમજી જશે. મારા ઉપર તો મુખ્ય જવાબદારી એક હતી : દેસાઈના કુટુંબની ઠગજગત ઊંચી રાખવાની.

એક તો વલભાના ગરાસચાસ બેળી દેવાની, બીજી અમુલખને શોધી કાઢવાની, અમુલખનો પત્તો ન મળે તો વલભાનું કૃણ આખું ઉચ્છેદી નાખવાની. જેઓ મારો વિરોધ કરે છે ને મારો ગુસ્સો-ખરે-ખરો ગુસ્સો જગવે છે એમને ખરાબ અકસ્માત નડે છે. એ ખોવાઈ જાય છે.

કાં તો અમુલખ મળે ને કાં તો જગુ ખોવાઈ જાય; બેમાંથી એક તો જરૂર ખતયાનું. જો જગુ મરદ હશે, માણસ હશે તો તો એ ખોવાઈ જશે. ને એ કાયર હશે-મને ખાતરી છે કે એ કાયર જ છે-એ કાયર હશે તો અમુલખ જડી જશે. મને બેમાંથી એકેય વાતે ખોટ નથી.

હું આમ વિચાર કરતો હતો ત્યાં કોઈએ પાછળથી મારા કેડિયાની આંચ પકડી. મેં પછવાડે ફરીને જોયું તો એ રામી હતી. રામલી મારી બેટી બહુ કાટી છે. એના મનમાં કોણ જાણે એક ભૂત કોઈકે એવું ભરાવ્યું છે કે ગોપીની સાથે એના સાસરે સખાતે મોકલવાને કોઈ બીજી દૃષ્ટીથી અમને મળશે જ નહિ.

મેં પૂછ્યું: 'કેમ?'

રામી નીચે બેસી ગઈ; મારા પગ પકડીને એ રોતા જેવા અવાજે બોલી ઊઠી: 'કાકા ! હું તમારી ગાય !'

'આપાર સુધી ખુંટ જેવી મહાલતી હતી તે હવે ગાય થાય છે, એમ ને ? આ તને કહી દીધું: મુંબઈનું વહાણ પાંદર દિવસમાં જવાનું

હીરણ્ણકાકા જાંખી આંખે જૂની વાતો જુએ છે : ૧૬૯

છે ને વાડાના ગોલા ભેગી તને ય મોકલાવવી છે. તૈયાર થઈ રહેજે. ’

‘કાકા ! મારો ગુનો માફ કરો. હું દુબળીનું જોર ધણીના પગ સુધી. ’

રામી મારા પગ પકડીને નીચે બેઠી હતી. મેં મારા પગ ખસેડવા કાશિષ કરી. રામીએ મારા પગ પકડી રાખવાની કાશિષ કરી. એ ખેંચનાણનું પરિણામ એ આવ્યું કે હું રામી ઉપર પડતાં પડતાં એના ખભા ઉપર હાથ ટેકવીને બિભો રહ્યો. દેસાઈની છોકરીને જાન્યે એટલાં ખાનપાન ને માવજતથી એની જુવાની એ જાતે તૈયાર કરતી હતી. ને હું વર્ષોથી વિધૂર હતો.

મારા અંગમાં રોમાંચ આવ્યો. ને એણે જ્યારે જાંચું જોયું ત્યારે મારી આંખે મારા માટે કાંઈ બોલવાનું બાકી ન રાખ્યું.

મારા હાથ પકડીને એ બિભી થઈ. મારા કાન સુધી મોઢું લાવીને એ કાઈ ફૂલ શ્વાસ મૂકે એવાં ધીમાં વેણ બોલી : ‘રાતે આવીશ. ’ એટલું કહીને મારા કાન જરાક કરડતી, પાછું વળીને મારા સામે હસતી હસતી એ દોડતી અંદર ચાલી ગઈ.

પછી તો મધરાત લગલગ એ આવી ત્યાં સુધી છોટું મને યાદ પણ ન આવ્યો. મારું લોહી એટલી ગરમી અનુભવતું હતું કે છોટુંની ટાઢી હજી ઠરી ન હતી એ વાત જ મારા હૈયા ઉપરથી બિતરી ગઈ.

ગરાસચાસ, ગામ, તકરાર, મોટા ખૂન, વેર વગેરે તમામ બુદ્ધિને જાણે કોઈ પરીઓના પરીરતાનમાં જઈ ચડ્યો હોઉં એમ મને ભાસ થયો. એ એક એવું સ્વપ્ન હતું કે જેમાંથી મને જાગવાની જરા યે પ્રવિંશ ન હતી.

પરંતુ માણસ જ્યારે ખરા રંગચેતનમાં હોય છે ત્યારે જ સંગ

એની ગરદન પાછળથી પકડે છે. મારા સ્વપ્નાને જાણે ગળાભીંસે દેતો હોય એવો કાલાહલ મેં સાંભળ્યો. ઘડીભર તો મને થયું કે કાંઈ ડકુઓનો, દેવીઓનો સમૂહ મારી પાસેથી મારી સખી જૂંટવી લેવા આવે છે.

પણ રામી ઊભી થઈ ગઈ. મને કહે: 'જરા જાગો તો. મારા ધણીનો અવાજ છે.'

'એ વળી ગોલકીનો અત્યારે ક્યાં ફાટી પડ્યો. એને રાંડનાને તો છેટે રાખવાને ઓલાને ઘેર મૂક્યો હતો.'

'ને હોય તે. અવાજ એનો છે. જરાક જુઓને.'

હું તત્કાળ એ કામ પતાવવાને બહાર નીકળ્યો. બહાર મારાં બે માણસોએ જાલેલો મુખી થરથરતો ઊભો હતો.

મને જોઈને મુખી મારા પગ પકડીને બેસી ગયો.

'કાકા ! મારા રાંકનો ગુનો માફ કરો.'

'ભસી મરને હોય તે.'

'પેલો છોકરો ભાગી ગયો.'

'કયો છોકરો.'

'અમુલખનો ભાઈ જગુ.'

'ભાગી ગયો ?'

'કાકા ! મારો રાંકનો ગુનો માફ કરો. મને કાંઈ ખબર નથી. મારો કાંઈ દોષ નથી ! કીડીને કાશના ડામની સળ ન દેશો કાકા !'

હીરજીકાકા ઝીણી આંખે જૂની વાતો જુએ છે : ૨૦૧

મુખીને વધારે સળ કરવાનું કામ મને પ્યારું હતું. ને થોડી વાર તો એ મનગમતા કામ માટે ત્યાં રોકાઈ જવાનો ય મને વિચાર પણ થયો. પણ મુખીને સળ ગમે ત્યારે ય થઈ શકશે, ને પેલો છાકરો હાથથી ગયેલો પાછો આવશે.

‘પાછળમતિયા બ્રહ્મ’ની જેમ મને પાછલી બુદ્ધિનો ખીજો વિચાર આવ્યો : ચાલો. એ જગલો ભાગી ગયો તો ભલે ભાગી ગયો. એ ભાગીને જશે એના ભાઈ પાસે. એટલે જગલાનો જો પાકો પીછો મળે તો એની પાછળ પાછળ એના ભાઈનો ય પત્તો મળે.’

એટલે મેં મુખીને બોલાવ્યો.

‘મુખી ! આમ મર !’

મુખી આવ્યો. મને જોઈ ને એ ધૂજતો હતો. મને જોઈને એ જો ધૂજે નહિ તો પછી એની મારફત મારે ગરાસચાસનાં કામ પણ કેમ લેવાં ? રોજ એ મારાથી ડરતો રહેતો. ને એ ડરતો રહે એ હું જોતો પણ રહેતો. આજ તો એ ખરેખર ધૂજતો હતો. મને હવે લાગવા માંડ્યું હતું કે જગલાને લાગવા દેવામાં મુખીએ જાણે અજાણ્યે પણ ગૂંચવાયેલું કોકકું ખરું કાપ્યું છે. પણ મારા મનના આ વિચાર એના જાણવામાં આવે એ પણ હીક નહિ. ગોલકીનો પછી માથે ચડી બેસે.

‘તે હવે ભસી તો મર કે તું ક્યાં મૂઓ’તો, એ ક્યાં મૂઓ’તો ને તે એને લાગવા કેમ દીધો ?’

મારી પાસે આવીને મુખી મારા પગ પકડીને માથું નાખીને કર-ગરવા માંડ્યો : ‘બાપજી ! મારો ગુનો માફ કરો. મને મારવો હોય તો મારો; જિવાડવો હોય તો જિવાડો.’

કાનની બૂટ પકડીને મેં એ રાંચાને ઊંચો ઉપાડ્યો : ‘લે. એ તો અમારે કરવું હશે એમ કરશું. પણ તું તો ભસી મર!’

‘આપણું! સાચું’ પૂછો તો મને કાંઈ ગતાગમ નથી. આખી રાત ને દી’ના દોડાથી આંખ જરા મળી જઈ. ત્યાં સુધી એ મારી સાથે સીધી રીતે ઠાવકી ઠાવકી વાત કરતો હતો. પણ મારી આંખ મળી ગઈ પછી એ લાગી ગયો. હું ઝખકીને જાગી ગયો, ને જાગીને જોયું તો એ મળે નહિ. મેં ધાર્યું, ‘કાકા મારું ગમે તેમ કરે, પણ કાકાને ઝટ ખબર તો કરું?’

‘એને ગયે વખત ફટલોક થયો?’

‘આપુ! મારી આંખ માંડ ઘડીએક મળી હશે. આપુ! છોકરો દુખાવમાં તો એટલો ભોળો લાગે, એટલો ભોળો લાગે, એવી મીઠી મીઠી વાત કરે....મને થાક લાગ્યો છે કરીને મારા પગ પણ દાખવા બેસી ગયો...નક્કી, આપુ! એ ય એના લાઈબેગો લઈયો છે...ચોક્કસ ...મોઢે મીઠો છે, મીઠો છે, પણ ભોંમાં છે એટલો બહાર છે! ...’

‘રાખ...રાખ હવે.’ મારા મનની વાત જ મુખી કરતો હતો એટલે મેં એને જરા ચીમકી આપી. ‘છોકરો પાછો હાથ આવે તો ઝીક છે, નહિતર પછી તારી વાત છે!’ ખાસ જરૂર ન હતી, પણ એણે ગુનો કર્યો છે એ એ ન ભલી જાય, ને ધારું તો હું એને સજા કરી શકું છું એ વાત પણ એ વીસરી ન જાય, એટલા ખાતર એની છાતીમાં બહુ હળવી નહિને બહુ જોરથી નહિ એવી લાત મારીને હું બહાર નીકળ્યો.

બહાર મેં માણસો દોડાવ્યાં. સગડ મળ્યા એટલા પકડાવ્યા. ન પકડાયા ત્યારથી આસપાસનાં ગામો ચૂંથીપીંખી નાખ્યાં. વલ્લભા દાંડનાં માણસ માત્રના કૂખાઓ અમે જોઈ નાખ્યા. એમાંથી બેચારને પકડીને ઠમઠાર્યા.

પણ મોડા મોડા થાકીને અમે રાત્રે જ્યારે ઘેર આવ્યા ત્યારે ય એ બે નાસેકુ ભાઈઓમાંથી એકયને પત્તો ન હતો.

હું આવ્યો ત્યારે મને ખબર પડી કે ખાધાપીધા વગર ગોપી જ્યાં બેઠી હતી ત્યાં જ બેઠી રહી હતી.

મને પાછો આવેલો સાંભળીને એણે મને બોલાવ્યો. મને પૂછ્યું : 'કાં કાકા ? શા ખબર છે ?'

મેં કહ્યું : 'બેન ! તું ચિન્તા ન કરીશ. ચંદ્રમાથી ભાગી ભાગીને શિયાળ કાંઈ છેટી ભાગી શકવાની નથી. પાતાળના સાતમા ખૂણા-માંથી પણ એ છોકરાનો પત્તો મેળવીને પકડી લાવીને હું જંપીશ. હું કોણ ? હું હીરજીકાકા !'

ગોપી થોડીવાર ચૂપ થઈ રહી, પછી બોલી :

'હું નાના ભાઈનું નથી પૂછતી; મોટાભાઈની વાત પૂછું છું. એ હાથ નથી આવ્યા ?'

'ના; એ કાળાં કરમનો કરનારો તો ભાગ્યો તે ભાગ્યો જ છે. એ ક્યાંક નજીકમાં છુપાયો છે. તે એને મળી જવાને એનો નાનો ભાઈ ગયો હશે. પણ તું ફિકર ના કરીશ. હું હીરજીકાકા ! બેયને પકડીને પછી જંપીશ.'

ગોપી ચૂપ રહી. ન એણે મારી સામે જોયું, ન કોઈ બીજા સામે જોયું. કેવળ ધરતી સામે આંખ માંડી રહી. જાણે ધરતી બોલવાની હોય તે એના બોલ એ સાંભળવા માગતી હોય એટલી એકાગ્રતાથી એ નીચે ને નીચે જોઈ રહી.

'અમુલખ હાથ ન આવ્યો. ખરું ને ? નક્કી એ અત્યાર સુધીમાં તો ખૂબ ખૂબ દૂર નીકળી ગયો હોવો જોઈએ.' જાણે ધરતી ઉપર લખેલું એ વાંચતી હોય એમ ભાવહીન અવાજે બોલી.

‘દૂર શું ને વાત શું ? નજીકમાં જ છુપાયો હશે. કેમકે નહિ તો એનો ભાઈ એની વાંસોવાંસ ભાગે નહિ ને ! મેં સીમમાં શિકારી ફૂતરા મૂકી દીધા છે; ગંધે ગંધે પણ એ જગલાને પકડશે. ને ન્યાં જગલો હશે ત્યાં જ એનો ચંડાળ ભાઈ હશે.’

ગોપી ફરીને ચૂપ રહી.

મેં કહ્યું: ‘એન ! દેહના ધર્મ તો આપણે બળવવાના રહ્યા. મૂઝ્યા વાંસે બધું થાય છે, પણ જીવ નથી દેવાતો. ન્યાં સુધી આપણું આવરદા હોય ત્યાં સુધી જગત માત્ર મરી જાય તો ય આપણે જીવવું જ રહ્યું. ને જીવવું રહ્યું એટલે ખાવું રહ્યું, સૂવું રહ્યું, બધું જ રહ્યું.’

ગોપી ચૂપ રહી. મેં રામીને કહ્યું: ‘રામી ! તું એને સમજાવજે, મનાવજે.’

એટલું કહીને હું બહાર નીકળ્યો.

અત્યાર સુધી મૂંગો રહેલો થાક હવે મારા શરીરમાં બોલવા માંડ્યો હતો. ને મનને ગમે એટલું છેતરવા માગીએ તો ય આપણે હવે જીવાન તો ન જ કહેવાઈએ ને ?

મેં ખાધું. આરામ કરવા સૂતો, પરંતુ મને ઊંઘ ન આવી. અનેક વાતોના તાણાવાણા મારા મનમાં આમથી તેમ ગૂંચવાતા હતા.

મોડી રાતે હળવેથી મારા ઓરડાતું બારણું ઉઘાડીને રામી અંદર આવી, ને ચોર જેમ બારણું વાસે એમ એણે ધીમેથી બારણું બંધ કર્યું.

મને થયું. અનેક કારણ વગરના વિચારોના વનમાં એક સકારણ વિચાર હવે સદેહે આવ્યો છે. હું ખાટલામાં પડ્યો રહ્યો.

રામી આવીને મારી પથારી પાસે બિભીને ધીમેથી બોલી : ‘કાકા !

હીરણ્ણકાકા ઝીણી આંખે જુની વાતો જુએ છે : ૨૦૫

પગ દાણું ?' આ નટખટ છોકરીનો અવાજ સવારે ભારે કર્કશ લાગે છે તે રાતે આટલો મીઠો કેમ લાગે છે એનો હું હજી વિચાર કરું છું ત્યાં એ પગ દાખવા બેઠી. એનો અવાજ માત્ર નહિ, એનો સ્પર્શ પણ મીઠો હતો.

સવારે ચારેક વાગ્યા હશે. ફૂકડા બોલવા માંડ્યા હતા. ને રામીના પગ હું દાખતો હતો ત્યારે બહાર કેટલાંક અજાણ્યાં માણસ આવ્યાં હોય એવો સંચાર થયો.

રામી સાડલો સંકારતી ઝડપથી ઊભી થઈ ગઈ. કપડાં સમારતી એ મારી સામે હતી. હતીને બોલી : 'ઝોલ્યો મુખી મારો ધણી થાય હો !'

‘કયો ?’

‘તમારે મુખી વળી બેચાર ખરા ને કે અજાણ્યા થઈ ને પૂછા છો ? તમે મારા અજાણ્યા નથી, ને મારાં જાણીતાંય હવે તમારે અજાણ્યાં નહિ કરાય, હો ! ઝોલ્યાં કાળાં કરમના કરનારનો ભાઈ ભાગી ગયો ને એના બદલ તમે કાલે મુખીને ટાંઠટાપલી કરી. એ મુખી મારો ધણી થાય, હો ! હવે એને તમે ન સતાવશો, હો !’

‘ઝોહો ! ધણીતું કાંઈક બહુ દાઝે-બળે છે ને શું ?’

‘મેલી તો ય માથાવટી છે, કાકા ! ને ગોલો તો ય ધણી.’

‘ત્યારે હું કોણ ?’

બહારનો અવાજ નજીક આવવા લાગ્યો. રામી મને કહે : ‘તમે?... તમે...તમે મારા ધણીના ધણી સાચા. પણ....’

‘પણ...?’

‘હવે તમારા માથે ય એક ધણી છે. કાકા !’ રામી મારી સામે

જોઈને હતી. એ છોકરી ભારે મળતું હશે છે. ‘તમને આવ્યાં ઘોળાં પશુ હજી કાળાં કામ મૂકવાં ગમતાં નથી.’

એટલું બોલીને મેં લાંબા કરેલા હાથને ચૂકવીને એ ચાલી ગઈ. ને મારા ખડના બીજા બારણા ઉપર જોરથી ટકારા પડ્યાઃ ‘દરવાજા ખોલો !’

આ ગામ વલસાડ ! મારું નામ હીરજીકાકો ! કોણ છે એ માયાનો કે મારા સૂવાના ઓરડા ઉપર આવો અવાજ કાઢી શકે ?

મેં રોષથી બારણું ઉઘાડ્યું. ને હું ચમકાને એ કદમ પાછો હટી ગયો.

બારણામાં નવાબની સીદી સિબંદીના સિપાઈઓ ખડા હતા !

સિબંદીનો નાયક ગુજરાતી મુસલમાન હતો. એણે મને કહ્યું : ‘સૂણો ! સુરતના નવાબની સિબંદીનો હું નાયક નવાબ સાહેબના ખાસ હુકમથી તમને ગિરફતાર કરવા આવ્યો છું.’

હું અચ્છડ થઈ ગયો. સુરતનો નવાબ એટલે અમારો ચે નવાબ ખરો; એમાં ના નહિ. પણ એણે વલસાડને પાદર પોતાની નવાબી બહુ જૂજ મોકલેલી. વરસે એ વરસે હું નવાબની સલામીએ જઈ આવતો, નજરાણા ધરી આવતો—ને એની મારા ઉપરની ને ગામ ઉપરની નવાબી પૂરી થઈ ગઈ એમ જ માનતો.

ને કોઈ દિવસ નહિ ને આજ નવાબસાહેબે મને કેમ યાદ કર્યો ? ને યાદ કર્યો તો આમ કેમ યાદ કર્યો ?

મેં કહ્યું : ‘પશુ કોટવાલ સાહેબ ! મારો કાંઈ વાંકયુનો ?’

‘ મને હુકમ છે વાલાસાન ગરીબપરવર સમશેરસિંકદર સેના—
ખાસખેલ આલીજહાં નવાખસાહેબનો. ’

‘ શેા હુકમ છે સરકારનો ? ’

‘ હજૂરે આલાનું ફરમાન છે હીરજ દેસાઈ, એની ભતીજી આઈ
ગોપી, એના મુખી, ગામના ચાર આગેવાનો અને ગામની વસતીમાંથી
બે ય પક્ષના પચીસ પચીસ ઇસમેને ગિરફતાર કરીને હજૂરના કદમ
સમક્ષ ખડા કરવાનો ! ’

આ શું ? આ તે જવાબ કે ધાડ ? એક નહિ, બે નહિ ને
આખું ગામ ગિરફતાર ? આખું તે કદિ સાંભળ્યું છે ?

‘ પણ સાહેબ મારી કસૂર શી ? મારી ભતીજીની કસૂર શી ? ’

‘ હું હુકમનો તાબેદાર છું. ખુલાસા પૂછવા હોય તે હજૂરને પૂછો.
આઘા ઘંટામે અહીંથી પાછું ફરવાનું છે. તમે તમારી મેળે સલુકાછથી
તૈયાર થઈ જાઓ, નહિતર મારે મારે હુકમનો અમલ કરવાને જોર-
તલખીની અજમાયેશ કરવી પડશે ! ’

નવાખી જોરતલખી સામે કાંઈ ઉપાય ન હતો. મેં રામીને
બોલાવીને ગોપીને તૈયાર કરવાની સૂચના કરી. હું પણ તૈયાર થયો.
આ અણધાર્યો મામલો જોઈને મને કાંઈ સૂઝતું ન હતું. નવાખીની
કાંઈ દિવસ મેં કાંઈ કસૂર કરી હોય એનો મને ખ્યાલ ન હતો. ગોપીએ
શી કસૂર કરી હોય એનો પણ મને ખ્યાલ ન હતો. ને ગામના ચાર
આગેવાનો ને બે ય પક્ષના પચીસ પચીસ માણસની એકસામટી
ગિરફતારીનો શો અર્થ હતો ?

પરંતુ એક વાત મને સૂઝતી હતી. નવાખી જ્યારે કોણે જાણે
ક્યા પણ અગોચર કારણે સળવળી જ છે તો હવે બળે કામ લેવાનો
મોકો ન હતો; કળે જ કામ લેવું પડે.

૨૦૮ : દરિયાવાટ

વશે કે કવશે, અમે સમી સાંજ લગલગ સીધા સૂરત તો પહોંચ્યા. અમે જેવા પહોંચ્યા તેવા જ અમને દરબારમાં લઈ જવામાં આવ્યા.

સૂરતના નવાબ અલીવદા મોમીનખાન પોતાના દરબારમાં બિરા-
ન્યા હતા. એની બાબુમાં એનો વજર હતો, બક્ષી હતો, શહેરના
પચીસત્રીસ માણસો હતા.

અમે દરબારમાં દાખલ થયા ત્યારે ત્યાં મૂક શાંતિ છાઈ ગઈ.

મેં આસપાસ નજર ફરી ને મારી આંખો ફાટી. એ દરબારમાં
દરબારીઓની વચમાં અમુલખનો નાનો ભાઈ જયુ બેઠો હતો !

અમે જ્યારે એ ચક્કર માણસની સીમમાં શોધ કરતા હતા
ત્યારે એ સીધો નવાબ પાસે આવી પહોંચ્યો હતો ! મને હવે કાંઈક
વાતનો સળ સૂઝવા માંડ્યો.

કાટવાલે કહ્યું : ‘આલીજહાં ! હીરજી દેસાઈ હાજર હે.’

નવાબે થોડી વાર તો હીરજી દેસાઈ કાણુ એની જ પોતાને સમજ
ન પડતી હોય એવે ચહેરે કાટવાલ સામે જોયું. કાટવાલે ખુલાસો કર્યો.

‘વલસાડથી ગિરફતાર કરીને લાવવાનો હજૂરે મને હુકમ કર્યો
હતો તે.’

‘ઓ...હો ! મારી સામે રજૂ કરો.’

હું આગળ વધ્યો; કાટવાલે ધશરત કરી એટલો આગળ વધ્યો.
કાટવાલે ધશરત કરી એટલે મેં હજૂરને તાજમ કરી ને પછી ત્યાં
બોલો રહ્યો. મને લાગ્યું કે મદારીનાં માકડાં જેવી મારી હાલત
છે અત્યારે.’

‘અને આની સાથવાળા આદમીઓ ક્યાં છે બધા ?’

‘બધા હાજર છે હજૂર !’

‘ સખકું હાજર કરો ! ’

ગોપી, રામી, મુખી ને બીજાં બધાં પણ આગળ વધ્યાં. હજૂરને કુરનશ કરી.

હજૂરે કહ્યું. ‘ બેસો ! ’

અમે બધાં નીચે બેઠાં. અમારામાં કોઈ ને ય આ નાટકની કાંઈ ગમ પડી નહિ

‘ હીરણ્ણ દેસાઈ ! ’ હજૂરે મારું નામ ઉચ્ચાર્યું. મારું નામ સાંભળી ને હું ઊભો થયો ને અદબ્ય કરી.

‘ ઝોર ફરિયાદી ક્યાં છે ? ’

જગુ ઊભો થયો, ને એણે પણ અદબ્ય કરી.

‘ તમે બે ય ને તમારા સાથવાળા મારા સવાલોના ખરા જવાબ આપો. ’

‘ જી ! ’

‘ તો સૂનો ! ફરિયાદી એમ કહે છે કે એ વલસાડનો રહેવાસી છે ને વલસાડમાં એને જમીન છે, માલ છે, મિલકત છે, એ કહે છે કે એના મોટાભાઈએ તકરારમાં હીરણ્ણ દેસાઈના ભત્રીજાનું ખૂન કર્યું. સાચી વાત ? ’

મેં કહ્યું : ‘ જી હજૂર ! વાત તો અસલમાં..... ’

‘ સવાલ હું કરું છું. મારે હા કે નાનો જવાબ જોઈએ. બીજી વાતો પછી. બોલો, ફરિયાદીની આટલી વાત સાચી છે ? ’

‘ જી, હા. ’ મારા મનમાં જરાક કડવાશ આવી. નવાબી છાંટો એક જ બાબુ બાણે મૂકતો લાગ્યો.

‘ફરિયાદી આગળ એમ કહે છે કે તમારા ભત્રિજના ખૂનના બદલામાં તમે ફરિયાદીનું ખૂન કરવાની ધમકી આપી.’

આ જગલો તો સાવ નષાવટ નીકળ્યો. ધરની તકરાર કાંડાના જોરે પતાવવાને બદલે નવાખના પગમાં રોવા આવ્યો ! ફટ બાયલા !

‘બોલો ?’ નવાબે ફરીને પૂછ્યું.

‘જી, હા !’

‘અને ફરિયાદીની અમારા કાજી માહેબે જે ઊલટ તપાસ કરી એમાંથી એમ સાર નીકળ્યો કે તમારા ગામમાં ફરિયાદીના કુટુંબ સાથે તમારે જૂની અદાવત છે. એ ય પક્ષો અંદરઅંદર આજ કંઈ વરસોથી લડતા રહ્યા છો.’

‘જી !’ મેં કહ્યું.

‘અને એ ય પક્ષે મળીને કંઈના જન ગયા છે.’

‘જી !’

‘મેં કહેા માણસોનાં માથાં ફૂટ્યાં છે.’

‘જી.’

‘કંઈકની ઓરતો ઉઠાવાઈ જવાઈ છે ને ગૃમ થઈ ગઈ છે.’

‘જી.’

‘કંઈકનાં મકાનો ખેતરો જલાવી દેવામાં આવ્યાં છે.’

‘જી. કસૂર માફ. પણ બાદશાહ સલામતને માલુમ થાય કે અમે એકલા જ આવો જુલમ એમના ઉપર કરીએ છીએ એમ નથી. એ લોકો પણ, અમારા ઉપર આમજ કરતા આવ્યા છે.’

‘હું પણ એમ જ કહું છું.’ નવાબે કહ્યું : ‘હું પણ એ ય પક્ષની જ વાત કરું છું. હું તમારા એકનો દોષ નથી કાઢતો !’

‘હજૂરની રહેમ છે, સરકાર !’

‘એનો અર્થ એ થયો કે તમારા ગામમાં બે પક્ષો વચ્ચે ધણી જૂની તકરાર છે. અંદર અંદર કાયમી ઝઘડાખોરી છે. મારામારી, ખૂન, આગ, લૂંટ વગેરે તમે એકબીજાની સામે કાંઈક કાંઈક કર્યા જ કરો છો. ને એક વરસ પણ એવું ખાલી નથી ગયું કે તમારા ગામમાં બે ચાર સામસામાં ખૂનો ન થયાં હોય.’

કેવળ માહિતીની નજરે આ ટૂંકો ચિતાર કાંઈ ખોટો ન હતો એટલે હું ચૂપ રહ્યો.

નવાબે આગળ ચલાવ્યું :

‘આ વાત બિલકુલ ચલાવી લેવામાં નહિ આવે. કંપની સરકાર સાથે અમારે કરાર છે કે અમારે અમારા રાજ્યમાં સુખ ને શાંતિ સ્થાપવી ને નિભાવવી. અગર કંપની સરકાર સમક્ષ આ હકીકત પેશ કરવામાં આવે તો બીજા રાજ્યો ને નવાબોની જેમ એમની અમારા ઉપર પણ ઈતિરાજ થાય. આ વાત અમે બિલકુલ ચલાવી લઈ શકશું નહિ. તમારા બે પક્ષોની વચ્ચે સુલેહ જોઈએ; કાયમી સુલેહ જોઈએ. કોઈ વખત કાંઈ પણ ઝઘડો નહિ જોઈએ.’

હું ચૂપ રહ્યો. બીજાં શું કરું ?

‘એ સુલેહ સ્થાપવાનો માર્ગ એક છે. એક પક્ષે એક જુવાન છોકરો છે—ફરિયાદી જગજીવન. બીજે પક્ષે છે તમારી ભત્રિણ ગોપી. એ પણ કુંવારી છે. અમારો હુકમ છે કે આજ સુધીની બનેલી તમામ વાતોને ભૂલી જઈને અંદરોઅંદર એકબીજાને સાચા દિલની માફી આપીને આ છોકરા અને આ છોકરીની શાદી કરો.’

‘શાદી ?’

૨૧૨ : દરિયાવાટ

‘હા, શાદી. એકના ભાઈને મારી નાખવામાં આવ્યો છે, ખીજનો ભાઈ મારીને ભાગી ગયો છે. બધી તકરાર એટલામાં ખતમ થઈ. હવે એ બન્નેની શાદી કરો. વખત મુકરર કરીને અમને ખબર કરો; અમે જાતે એ શાદીમાં હાજર રહેશું. કાલ ને કાલ એ શાદી થઈ જવી જોઈએ.’

‘હજૂર !...’ મેં કહ્યું.

‘આ શાદીની વિરુદ્ધ તમારે કાંઈ કહેવું હશે તો મને સાંભળવાની પુરસદ નથી !’

મેં ગોપી સામે જોયું. એના ચહેરા ઉજ્જડ થઈ ગયો હતો. ગરીબ બિચારી ખિસકોલી જેમ સાપને તાકી રહે એમ એની આંખો જનાબ સામે તગતગતી મંડાઈ હતી.

મેં કહ્યું : ‘ગોપી ! મારું કાંઈ સાંભળશે નહિ. તારે કહેવું હોય તે કહે !’

ગોપી તો એક અક્ષરે ન બોલી. માનો કે એના ઉપર જાણે વીજળી પડી હતી. પથ્થુ બટકબોલી રામી બોલી થઈને કુરનશ કરીને બોલી : ‘અગર માલિક મંજૂર કરે તો તાબેદારને કાંઈક અરજ છે.’

‘બોલો !’

‘આલીબહાં ! આ લડકીનો ભાઈ હજી ગઈ કાલે મરી ગયો છે ત્યાં આવતી કાલે શાદી કેમ થઈ શકે ?’

‘ત્યારે ક્યારે થઈ શકે ?’

હજૂર ! મરહુમની અવલમંજલની ક્રિયા તો ખતમ કરવી જોઈએ ને ?’

‘નવાબે વજર સામે જોયું. ‘વજર સાહેબ ! એક હિન્દુ જુવાનની અવલમંજલની ક્રિયા ક્યારે ખતમ થાય ?’

વજીરે પોતાના હિન્દુ કિલ્લીદાર સામે જોયું.

કિલ્લીદારે કહ્યું: ‘હજૂર ! સખ ક્રિયા ખતમ કરને મેં છ માસ પૂરા લગતા હે. વર્ષા વળે નહિ ત્યાં સુધી મરનારના કુટુંબમાં શાદી કરવાની અમારા શાસ્ત્રમાં સાફ મનાઈ છે.’

‘અચ્છા ! આજથી, આ જ દિન, આ જ તારીખ: છ મહિના પછી આ છોકરા ને આ છોકરીની શાદી થઈ જવી જોઈએ. એ શરતે એ ચ પક્ષના ગુનાઓ માફ કરવામાં આવે છે.’

હું ચૂપ રહ્યો. મને ખોલવાની વારી જ ન આવી; મારું કાઈ સાંભળતું ન હતું ને હવે સાંભળે એમ લાગતું ન હતું.

પણ જગલો બોલ્યો: ‘હજૂર !’

‘ક્યા ? તમને આ શાદી મંજૂર છે या નહિ ? નહિ હો તો પણ કરવી પડશે.’

‘જી. હજૂરનો હુકમ મારે માથા ઉપર છે. પણ છ મહિના આ લોકોની વચમાં હું એકલો કેમ રહી શકીશ ? ને હીરણ્ણ દેસાઈએ તો જળ મૂક્યું છે કે મારા લોહીથી જ એ એના લત્તિજનની ટાઢી ઠારશે.’

‘નવાખતું ફરમાન હીરણ્ણ દેસાઈ બરાબર સમજશે. તમારા ગામમાં બંદોબસ્ત માટે નવાખી સિયાંદી રાખવામાં આવશે. અને તમને કે તમારા માલને કે તમારા માણસને જરા સરખી ચે હરકત પહોંચશે તો એને માટે સિવાય હીરણ્ણ દેસાઈ બીજા કોઈને ગુનેગાર નહિ લેખવામાં આવે. અને અગર હીરણ્ણ દેસાઈ કે એમના માલ કે એમના માણસને જો જરાક જેટલી હરકત થશે તો એને જદલે સિવાય તમને અન્ય કોઈને ગુનેગાર નહિ લેખવામાં આવે.’

થોડીવાર ચૂપ રહ્યા પછી નવાખે કહ્યું:

‘સૂતો ! તમે એય સાંભળો; છોકરો અને છોકરી પણ સાંભળે. તમારા પક્ષના માણસો ને ગામના માણસો પણ સાંભળે. આ શાદી થવી જોઈએ. કોઈનાથી એ એની વચમાં હરકત નાખી શકાશે નહિ. એય કુટુંબનાં લોહી હવે મળી જવાં જોઈશે, ને એય પક્ષે પોતપોતાની તકરાર ભૂલવી જોઈશે. અગર જો આમાંથી એવાત પણ નથી થઈ તો હું તમારા આખા ગામને ફૂંકી દઈશ ને તમારા આખા ગામની વસતી માત્રને મુંબઈની ગોલાબજારમાં લિલામ કરીશ.’

આ નવાળી ફરમાન પછી તરત જ અમારી સલામ બરખાસ્ત કરવામાં આવી.

મેં નવાળનું નામ તો કોઈ કોઈ વાર સાંભળ્યું હતું પણ મેં એની સાથે કોઈ દિવસ કાંઈ કામ પાડ્યું ન હતું. નવાળ કોઈ વાત સાંભળે એમ મને ના લાગ્યું. અને કદાચ ધારો કે નવાળ મારી વાત સાંભળવાને તૈયાર થાય તોય હું એને શું કહું ?

મારી આસપાસ મેં નજર નાખી. રોનક અને લલકથી ઔરંગા નદીના પાણીમાં આથમતા સૂર્યની સંધ્યા ચમકે એમ દરબાર ચમકતો હતો. હીરા, માણિક, જરિયાન, તલવાર, જમૈયા ને બંદૂકાથી ભરેલા એ નવાળી દીવાનમાં અમારા ગામડા ગામના દેસાઈના કુટુંબ ઝંઘડાની વાત સાંભળે કાણ ?

મેં એક નજર ગોપીના ચહેરા ઉપર નાખી. અને એ ચહેરા ઉપર જે વ્યથા ને ઉજ્જડતા મેં જોઈ તેથી મારું હૈયું જાણે સડસડી ઊઠ્યું. મેં જગુના ચહેરા ઉપર નજર નાખીને એનાં ચહેરા ઉપર જે લોલપતા મેં જોઈ તેથી મારી આંખો પ્રજળી ઊઠી.

‘હું કાંઈ કરું તે પહેલાં ગોપી દોડીને નવાળના કદમમાં પડી. ‘હજૂર !’ મને રાંકને જો આપ નામદાર જીવતી ને જીવતી જલાવી મારવા માગતા હો તો...’

નવાખે વજર સામે જોઈને પૂછ્યું : ‘આ છોકરી શું કહે છે ?’ .

હજૂર એને આપે ફરમાવેલ શાદી પસંદ નથી એમ કહે છે.

નવાખ હસ્યો : ‘એ તો કાઈ પણ છોકરીને થનારી શાદી ક્યારે પસંદ હોય છે ? શાદી એ તો અરીણીની જેમ હળવે હળવે જ ફાટે પડે છે. ગભરાઓ નહિ, બેટી ! તારાં કાઈ વાલીવાલીદ નથી તો તારી શાદી હું કરી આપું છું. એમાં તારી ભલાઈ જ છે.’

નવાખે જગુ સામે જોઈને આવવા ઈશારત કરી. જગુ પાસે ગયો. નવાખે એને પૂછ્યું.

‘છોકરા ! તને આ શાદી કબૂલ છે ?’

‘જી...હા !’

‘તું આ છોકરી ઉપર ખ્યાર કરીશ ?’

‘જી હા !’

‘એની મિલકતતું જતન કરીશ ?’

‘તું એનો માનમરતબો જાળવીશ ?’

‘જી હા !’

નવાખે ગોપીને કહ્યું : ‘તો ગભરવાની શી વાત છે લડકી ? કાઈ ખી ખાવિન્દ પોતાની ખીખીને માટે આનાથી વધારે શું કરી શકે ? જાઓ બેટી ! ગમ ભૂલ જાઓ, તકરાર ભૂલ જાઓ, ભાઈનું ખૂન ભૂલી જાઓ ! ખાવિન્દની મહોખતનો ખ્યાલ કરો !’

જગુએ બે હાથ જોડ્યા : ‘હજૂર. અરજ છે !’

‘ક્યા હે ?’

‘શાદીને છ મહિનાની વાર છે. ફરમિયાન મને મારી મહોરદારની

સાથે હળવામળવાની ને એનું દિલ જીતવાની કોશિશ કરવાની રજા મળવી જોઈએ.’

‘એમાં મારી રજાની શી જરૂર છે ? એ તો તારો હક્ક છે !’

‘પણ એનાં સગાંવહાલાં એ હક્કના ભોગવટા સામે કાંઈ અટકાયત કરે તો ?’

જનાબે કહ્યું. ‘કોઈ તમારી અને તમારી મહોરદાર વચ્ચેના મેળાપ વચ્ચે અટકાયત નહિ કરી શકે. તમારી કામના ખીજા લોકો જેવી રીતે પોતાની મહોરદારને મળી શકે એમ તમે પણ મળી શકશો. અમારા તરફથી તમારા ગામમાં સુલેહશાંતિનો અંદોખસ્ત કરવા માટે અમારા વિશ્વાસુ સીદી બાગજાને ત્યાં મોકલવામાં આવશે. અગર તમારી કોઈ અટકાયત કરે તો તમે સીદી બાગજાને ફરિયાદ કરજો, અને એ તમારી આવી અટકાયત કરનારને પૂરી નશ્વત કરશે !’

થયું ! આડોડિયાને હાથે ખેતર બેળાઈ જાય એમ વીરજી દેસાઈનું કુટુંબ બેળાઈ ગયું ! ચોરી ઉપર શીરજોરી કરીને, બાઈનું ખૂન કરીને, ખેતને વલ્લભા દાંડનો વારસ ઉપાડી ગયો.

‘હજૂર ! મારો એક સવાલ છે.’ મેં કહ્યું.

‘શો ?’

‘આ બંધી તકરાર આમ પતી છે એમ જાણીને જો એનો મોરો-બાઈ અમુલખ પાછો આવે તો ?’

‘તો ક્યા ? એ ખૂતી છે, ચોર છે, ડાકુ છે. એને ફાંસીએ લટકાવી દેજો.’

આટલી પણ મહેરબાની, નવાખી ન્યાયમાં ! હું ખીજું કાંઈ ન કરી શકું તો એ ખૂતીની બાળ તો મેળવી શકું ને ? હવે કાંઈ જીજળે મોંએ જીવવા જેવું તો રહ્યું નથી. પણ જીજળે મોંએ મરવા જેવું તો હજી રહ્યું છે ને ?

રામી પોતાની રામકહાણી કહે છે.

સૂરતની સેર કરીને અમે પાછા ફર્યા ત્યારે હીરજીકાકાનાં રૂપરંગ ફરી ગયાં હતાં. ધણિયાતી ઓરત ને ધણિયામા ઓરતમાં જોડલો ફેર પડી જાય છે એટલો એનામાં ફેર પડી ગયો હતો.

કાકો મૂછે વળ દર્ધ ને વીંછીના ડંખની જેમ ઊંચા આંકડા ચડાવતો. ને હતોય વીંછી જેવો. પણ હવે તો એની મૂછના ડંખ જાણે કપાઈ ગયા હતા, ને આંડા વીંછીની પૂંછડીની જેમ એની મૂછ નીચી લપ્પડતી હતી. ને કાકો પોતેય આંડા વીંછી જેવો બની ગયો હતો.

પહેલાં તો કાકાનો ચહેરો જોતાંવેંત મનમાં તડફડાટ પેદા થતો; આજ વળી કોઈકે ગોલાનું મોત આબુનું કે કોઈ દુખળા ઉપર પનોતી બેઠી એમ લાગતું. સવારના પોરમાં કાકો પથારીમાંથી ઊઠે ત્યારથી અમારા મનમાં હરણુકડકો પડે કે આજ વળી ક્યાં ધણીધણિયાણીને કાકો વિખૂટાં પાડશે કે આજ કોનાં બાળ જૂરશે કે આજ કોનાં ધાવણાં બાળને માનાં થાનેલાં ઉપરથી ઝોંટશે ? આખા દિવસમાં બેચારને આમ પજવે નહિ, બેચારને આમ વિખૂટાં પાડે નહિ, કોઈકેનો ધણી તો કોઈની છોડી કે કોઈનું બાળ જૂંટવે નહિ, વારાફેર કરે નહિ, તો કાકાને આધેણું પડ્યે નહિ.

અમારી જાત તો તમે જાણો છો ને, કરમથી બુદ્ધિયાળ. કાણુ જાણુ કેના પાપે અમારા કપાળમાં ગોલાપો તો જનમથી લખેલો. જ્યાં જન્મ્યાં ત્યાં જો જન્મારો જાય તો અમે દૂખળાં કહેવાઈએ. દેસાઈની ચાકરી કરવાની. દેસાઈ પરણાવે ત્યાં પરણવાનું. ઘર છંડાવે ત્યારે છંડવાનું. ઘર ભંગાવે ત્યારે ભંગવાનું. દૂખળાં માત્ર-શું મરદ કે શું ઓરત, એનાં બંધીવાન. એના જીવના, એના ભવના એ માલિક. ને એની સામે દરિયાદ તો ક્યાં થાય ?

ને કદાચ કાંઈ મન કાચવામણુ કરીએ તો તો અમારા માથે જીવતાં નરક ઠલવાય. દૂર દેશાવરથી અવારનવાર વહાણો આવે-માલ ભરીને. ને અહીંથી ગોલા ખરીદીને એને વહાણના ભંડકમાં ઢોરની જેમ પૂરી પાછાં ચાલ્યાં જાય.

ને એક વાર જો ગોલો, થઈને એ વહાણમાં ગયો તે કદી પાછો આવે નહિ; એ જીવતો જ મૂએ.

હીરજીકાકાનો ડાંખ વાગી જાય તો એ, શું મરદ કે શું ઓરત, બસ એને સોદાગરનાં પરદેશી જહાજ ઉપર ચડાવી દે. ચડાવી દે એને મૂએલો જ માતવાનો ને એની પાછળ કારજક્રિયા પણ થઈ જાય. મસાણામાં એની ચિતા ખડકવી પડે; ચિતામાં એના નામનું ઘાસનું પૂતળું સળગાવવું પડે. એયાર પાંચ ગજાજોગ બ્રાહ્મણ પણ જમાડી દેવા પડે.

કાકાની આંખ ફરે એટલે જાણુ જમની ચિટ્ટી છીતરી. આજે હાલતો ચાલતો જીવતો જણુ કાલ જીવતે મૂએ થઈ જાય.

મારા બાપ ઉપર કાકાની કડવી નજર થઈ એટલે એ આમ જીવતે જગતિયે ગયા હતા. ને એવા તો બીજાં ઘણાં મ દાખલા હતા. વલસાડમાં વીરજી દેસાઈના દૂખળાઓમાં.

દેસાઈનો પથારો મોટો. અમારા ગામના બીજા દેસાઈ માથાભારે એટલે હીરજી દેસાઈ સામે ટક્કર ઝીલે ખરા; પણ વલ્લભજીનો પથારો આવો જખરો નહિ. વલ્લભો દાંડ ભલે ગામમાં ને બીજાઓમાં કહેવાય; પણ એના દૂબળાઓમાં તો એની રાડ જ નહિ, એની બીક નહિ. એનાં દૂબળાં વલ્લભાને ગાળો દે, સામું બોલે, હઠ કરે, પણ વલ્લભો હર્યા જ કરે. ને એનો દીકરો અમુલખ પણ આમ તો ખારો ઝેર જેવો પણ દૂબળા ભેગો કામકાજ કર્યા કરે ખરો; રોક કે મિળજ તો એની આંખમાં ચ નહિ, એના હાડમાં ચ નહિ.

ને.આ અમારા ધણી હીરજીકાકા. ગાળ દીધા વગર તો જાણે બોલાવે નહિ. નજીક હોય તો ડોંઠટાપલી કર્યા વગર પણ ન રહે. છોડી હોય તો અટક્યાળું કર્યા વગર ના રહે.

મારી જ વાત લ્યો ને ! મને એણે બે ધણી તો છોડાવ્યા ને ત્રીજી ધર કરાવ્યું હતું. ધર કરાવ્યા પછી મને ગોખી બાનાં લમ થાય ત્યારે એમની સાથે સખાતે મોકલવાના હતા.

દૂબળા માવતરની છોડીઓ દેસાઈની છોડીઓ સાથે સખાતે સાસરે જવાને બંધાયેલી જ. દેસાઈની છોડી નાની હોય, મોટી હોય, અબૂધ હોય, અપહોંચ હોય ત્યાં સુધી જોરાતા જમાઈને એણે સાચવી લેવો જોઈએ.

સખાતે જવું એ તો એક લઢાણ; વહુ જેટલું જ માન. કામ માત્ર જમાઈ ને છોડી બેતું જ કરવાનું. છોડી સાથે જ રહેવાનું. સખાત જો ચાલાક હોય તો પાંચપચાસની ખાનગી જણુસ પણ કરાવી શકે ખરી.

પણ સખાત તરીકે જવા માટે ધણીની મહેરબાની જોઈએ. ગોખીબાના મારા ઉપર ચારે હાથ હતા. એટલે હીરજીકાકાના ડાંખની

મને ઝાઝી પરવા નહોતી. પણ છોટું ખૂન થયું, એને વલ્લભા દાંડના છોકરાએ વાઢી નાખ્યો, એટલે ગોપીબાના મનને ધા થયો ને કાંકા ફરીને મૂછે વળ દઈને મારી સામે જોવા લાગ્યો.

કાકાનો હાથ હવે ડિપર આવ્યો. હવે એના ડંખમાં જોર આવ્યું ને એણે મને ધમકી આપી. મને થયું કે આવા સંજોગમાં જ્યાં ગોપીબાના ચિત્તનું પોતાનું ઠેકાણું નથી, ત્યાં એ મારું તો જતન શું કરી શકશે ? એટલે મેં કનિયાનું મોં કાળું કર્યું.

મારા ધણીનો જીવ ને મારો જીવતો જીવ એ ય કાકાની મૂઠીમાં હતા. કાંકા એને માંકડને ચાપે એમ ચપટીમાં ચોળી શકે, એમ હતું.

હું ભલે દૂબળી રહી, પણ જાત તો મારી છોડીની ને ! એક રાતમાં કાકાનો જીવ મારી મૂઠીમાં આવી ગયો.

સુરતમાં મેં કાકાના હાલહવાલ જોયા. ને મારા મનમાં થયું કે માણસ ‘ભગવાન ભગવત્ !’ ખાલી નથી પોકારતો. કાંઈક છે ખરું ભગવાન જેવું. ધણા ય દૂબળાના ઘર ભંગાવનાર, ને ધણી ચેતુદૂબળી-એને છાંડી માંડી કરનાર હીરજીકાકાને પણ ભગવાને દૂબળાની હારોહાર ખેસારી દીધો ખરો ! હીરજીકાકાને એની છોડી દુસ્મનના દીકરાને પરણાવવી પડશે, છોડીને નહિ ગમતું હોય તો ય એને જખ મારીને જવું પડશે !

અમારા મનમાં શી વેદના થતી હશે એનો હીરજીકાકાને ને ગોપીબાને હવે કાંઈક તો ખ્યાલ આવશે.

અમે સુરતથી પાછા ફર્યા. પણ થોડા દિવસમાં મેં જોયું કે ગામ ને ધરના બેના દિદાર ફરી ગયા હતા !

હવે હીરજીકાકાને કાંઈ પૂછતું ન હતું. ખુદ પોતાના ય દૂબળામાં

હવે એની શેઠ નહોતી રહી. મને તો એણે સૂરતથી આવ્યા પછી ત્રણચાર વખત તેડાં મોકલેલાં પણ હું નહોતી ગઈ.

વાત એમ હતી કે વલસાડનો ધણી ફરી ગયો હતો. વીરજ દેસાઈની મિલકતની રૂબ પણ ફરી ગઈ હતી.

ગામમાં નવાબનો સીદી બાગજા ધણીરણી હતો. ને દેસાઈની વાડીવજાનો વહીવટ જો કે હીરજકાકા કરતા પણ એય જાણતા હતા ને ગામ જાણતું હતું કે છ મહિના પછી તો વીરજ દેસાઈની તમામ મિલકત ગોપીની પાછળ વલસા દાંડના દીકરા જગજીવનની થવાની હતી.

ગામમાં હીરજકાકાની દેસાઈગીરી ન્યારે આમ લોથ ઢળતી હતી ત્યારે ચોમાસામાં મોરસો જેમ રૂપ કાઢે એમ જગજીવન રૂપ કાઢતો હતો.

ગામમાં હવે એ મોટો ભા થઈ પડ્યો હતો. વીરજ ને વલ્લભજ એમની મિલકત મળીને લગભગ પોણું ગામ થાય.

એ બધું ચ એ જગજીવન થવાતું હતું.

એ આવતો જતો એ ગોપીબાને ગમતું નહિ. પણ એને આવતાં તો રોકી શકાય નહિ ને ગોપીબાને એની સામે એસવા સિવાય છૂટકો ચ નહિ.

હું સમજતી હતી કે ગોપીબાને આ તથી ગમતું, પણ એક તો એ કે હું શું કરું ? ને બીજું એ કે હું શા માટે કરું ?

અમારાં ન્યાં ત્યાં મન ફાવે ત્યાં ને મન ફાવે એટલી વાર એ લોકો લાકડેમાંકડા વળગાડે છે. એકાદ વાર એમને પણ એવો

૨૨૨ દરિયાવાટ

અંગત અનુભવ જરૂરનો છે. હું જોયા કરું છું, ને મનમાં હસ્યા કરું છું.

જગુ છોકરો ભારે ચાલાક છે, ભારે વાચાળ છે. પૈસાની બાબતમાં પણ એનો હાથ સાંકડો નથી. વળી છેલબટાઉ પણ છે.

પોતાના ભાઈએ છોટું ખૂન કર્યું એ બાબત એને જાણે ધણું દુઃખ લાગ્યું હોય, એમ એ વાત કરે છે. એ કહે છે કે. ‘હવે તો વાત જાહેર થઈ ગઈ, એટલે કહેવામાં વાંધો નહિ, પણ અમુલખ બહુ ઉતાવળો હતો, ઝેરીલો હતો, ને છોટું એણે એની પોતાની હાજરીમાં જ માર્યો હતો.’

અમુલખે છોટું ક્યાં, કેમ ને કેવી રીતે મારી નાખ્યો એનું જગુએ, વિગતવાર વર્ણન કર્યું.

મને યાદ છે એ પ્રસંગ, કેમકે તે દિવસે ગોપીબા રાતે ખૂબ રોયાં હતાં, મોકળે સાદે રોયાં હતાં.

ને વળતી સવારે ગોપીબાએ જગુને કહ્યું: ‘તમે તમારે અહીં આવતા રહેજો. મને મળતા રહેજો. આપણે એકબીજાને વધારે ને વધારે એબખીએ એ ઇચ્છવાળો છો.’

ત્યારથી ધીમે ધીમે ગોપીબા જગુની સાથે થોડી થોડી વાત કરતાં થયાં હતાં.

દિવસો ગયા, મહિનાઓ ગયા. ને ગોપીબા છૂટથી જગુની સાથે મિલકત ને ગરાસચાસ બાબતમાં પણ વાત કરતાં થયાં.

ગરીબ બિચારા હીરજીકાકા ! એમની દેસાઈગીરી આથમી ગઈ. બીજા તો ઠીક પણ મારા જેવી દુબળાને ય એનો ડર ન હતો રહ્યો.

હું તો ગોપીબા સાથે સખાતે જવાની હતી ને ! મોડી જાઉં કે વહેલી જાઉં એમાં ખીજ કાઢને શું ?

હીરજીકાકા ગામમાં થોડું, ને વધારે થોડું રહેવા લાગ્યા. એના આથમી ગયેલા જીવનમાં હવે એક માત્ર અંગારો રહ્યો હતો : અમુલખને શોધી કાઢવો ને એની સાથે જૂનાં વેર ભરી પીવાં.

ને હીરજીકાકા રાત ને દિવસ અમુલખની શોધની પાછળ દોડા કર્યા કરતા હતા. હવે એમને એ જ કામ રહ્યું હતું. ખીજ કાઢી કામમાં એનો કાંઈ એકડો રહ્યો ન હતો !

જડેજી ભીમજીની આપવીતી

આંખ નેજવું કરું છું ત્યારે હું માંડમાંડ હાથ છેટે ભાળી શકું છું. ઘણી મહેનત કરું છું ત્યારે હું કોઈનો અવાજ પારખી શકું છું. આજ મારી એ દશા છે. આજ મારી દાઢી છેક ફેડ સુધી પહોંચવા આવી છે, ને મારી મૂછ અઢાર આંગળ જેટલી લાંબી થઈ છે.

જમાનાઓ પહેલાં વહાણના મોર ઉપરથી હું પાંચ જોજન છેટે નજર કરી શકતો હતો, ને એ જોજન જેટલે છેટેથી હું વહાણની જાતભાત પારખી લેતો. જમાનાઓ પહેલાં સાદી હવાના આછા બણકારમાંથી હું તુફાનના સ્પર્શ સાંભળી શકતો, ને દરિયાનાં મોજાં દરિયાના પેટની વાત મને કરી જતાં.

ગયાં ! એ વરસો ગયાં, પેટાળ પડેલાં વહાણ તીર જેવાં દોડતાં ને ફૂલી જીઠેલા જોરાતા વાવડા સાથે કડાબીડ કરતાં એ વખત ગયો. એ દિવસો ય ગયા !

હજી એ કોઈકોઈ વાર મારી આંખ આગળનાં ઝાંઝવાંમાં 'મને જોધાર જણાના બોજને આસાનીથી ઉઠાવી વહી જતા બનેલા કોણુ જાણે ક્યાંથી જાણે તે કોણુ ક્યાં જીડતા દેખાય છે, ને મારા બહેરા કાનોમાં કોઈ કોઈ વાર કાળી કિકિયારીઓના કારમા હાકોટા સંભળાય છે.

ત્યારે મારે અંગેઅંગ પરસેવો બાઝી જાય છે, ને બીજા કોઈનેય ન સમજાય એવી ચિચિયારી મારા મોઢામાંથી નીકળવા માંડે છે. ત્યારે મારી રોમરાઇ ભભી થઈ જાય છે, ને મારી આસપાસ જાણે સપનાની દુનિયા ચકાવે ચડે છે.

ત્યારે મારી પોતી-મારા પોતરાની નાની છોડી એક માત્ર કાલું કાલું બોલતી મારી પાસે આવી શકે છે—આવે છે. બેચાર દિવસ હું આરામ વગર બિંધ વગર આમતેમ ભટકું છું ને પછી જૂનાં ભૂત પાછાં ક્યાંક શમી જાય છે.

બણા માણસો એને ગાંડપણની ધૂન કહે છે; બણા માણસો એને ‘બુઢાપાનાં લખણુ’ કહે છે; કોઈ કોઈ એને ‘ધૂનરી’ કહે છે; કોઈ કોઈ એને ચાળો કહે છે. ને મારા છોકરા ને છોકરાના છોકરા તો હવે એને કાંઈ કહેતા નથી. કોઈ વાર પોતરાની વહુઆરઓ ઝીણે સાદે કહે છે: ‘વળી ડોસાને વાયકું વળચું!’ એમને ખબર નથી કે હું એમનો એ સાદ સાંભળું છું.

હોય; બધા જેને જે કહેવું હોય તે કહે. મારી ધૂનની પાછળ શું છે એની કાને ખબર છે? એ બિચારાં મણુ દાણા ને હળની કોશ ને બળદની કડબ ને વહુઆરનાં કડલાં ને છોરનાં ઝલલાંમાંથી હંમે આવતાં જ નથી. એને ક્યાંથી યાદ આવે કે આ બુઢાની જીવાની કેવી હતી? ને એ જીવાનીએ મારા લાલ દરિયાલાલમાં ક્યાં ક્યાં શીહોટા તાણ્યા છે?

એ વામણાં માનવીઓ— આજનાં વહેંતિયાં ને મૂઠી હાડકાંના છોકરા ભાયડાઓને મૂછાળા મરદોના જમાના કેવા હતા ને એમની જીવાનીનાં પાણીની પછડાટો કેવી હતી એની શી ખબર?

અરે, ચોટલીએથી પકડીને અમે કાળ થંભાવી દીધો હતો.

વહાણના શીફોટાથી અમે દરિયાને બાંધ્યો હતો. અમારી ઓલાદ-ઓલાદની યે ઓલાદને ક્યાંથી ખબર હોય કે અમારી ઓલાદમાં અમે પવને ય પડ્યો હતો.

ગયા એ વખત ને ગઈ એ વાતો. આજ કોઈને ય જાહેર ભીમજીના નામની યે ખબર નથી. આજ કોઈને ય એનાં કામની ખબર નથી. કે આલિશાન ઈમારતને ભાંગીને ભૂકા થયેલા ખંડિયેર જેવો એ પડ્યો છે. એને પડ્યો રહેવા દો. ઘણા માણસો મને જોવા આવે છે: ને મોઢામાંથી 'ભીમ ! ભીમ !'ના ઉઠ્ઠગારો કાઢે છે. એ જાણે મારી નહિ કોઈ બીજાની વાત કરતા હોય એટલી બેદરકારીથી હું ચૂપચાપ પડ્યો રહું છું. કોઈને બોલાવતો નથી ને કોઈ મને બોલાવતું નથી.

ફળિયામાં તડકો આવે ત્યારે મારી પોતી-નાનકીક દીંગલી જેવડી પોતી 'દાદા ! દાદા ! ફળિયામાં હવે તડકો આવે છે.' એમ કહીને મારી આંગળી પકડી લઈને મને ઓરડામાંથી દોરી જાય છે ને એક નાના ખાટલામાં હું પડું છું. માથે તડકો આવે છે એ મને મીઠો લાગે છે. એ તડકામાં બેઠો બેઠો હું મને ખંજોળ આવે ત્યારે મારા હાથ, પગ કે વાંસો ખંજોળું છું. મારી દાદીમાં આંગળાં ભરાવું છું. ખાટલામાં માંકડ હોય કે ન હોય ને હું ભાળું કે ન ભાળું, તો ય વીણતો લાગું છું. મારી પોતી મને પીવા પાણી લાવી આપે છે, ખાવાને રોટલા લાવી આપે છે. કોઈ વાર મારા બોળામાં સૂઈ જાય છે ત્યારે હું એતું માથું પસવાડું છું. ઘરમાં માણસો તો નાનામોટાં ઘણાં છે, પણ મારી પોતી સિવાય હું બીજા કોઈને બોળખતો નથી.

આમ મારા દિવસો ધૂન ને તંદ્રામાં વહી જાય છે. ત્યાં એક દિવસ એક જીવાન આવ્યો. એ મારી સામે આવીને બેઠો.

‘ ભીમદાદા ! નમસ્કાર. ’

ઘરમાં ફાણુ જાણુ ફાણુ ભીમદાદા હશે ને એને એ નમસ્કાર કરતો હશે.

પણુ મારી પોતીએ મને કહ્યું, મારો હાથ પકડીને મારા કાનમાં મોટે અવાજે કહ્યું : ‘ દાદા ! તમને કહે છે. ’

મારી પોતી જો કહેતી હોય કે એ મને નમસ્કાર કરે છે તો એ મને જ નમસ્કાર કરતો હશે. મારી પોતી કોઈ દિવસ મારી મશ્કરી કરે નહિ; એ તો મારી લાકડી છે.

હશે ભાઈ; એને નમસ્કાર કરવા હોય તો કરવા દો.

‘ નમસ્કાર ! ’ મેં કહ્યું.

જીવાન નજીક આવ્યો. નજીક આવતાં મેં જોયો. હતો તો જણુ દેખાવડો પણ આજઠાલના જીવાન માંચકાંગલા થઈ ગયા છે એવો એ દૂખજોપાતજો હતો ! મને, નથી લાગતું કે કોઈ દિવસ પણ લાલ લોહીયા એતું શરીર ફાટે, કોઈ પવનથી એતું માથું ફાટે કે કોઈ ખરાખોટાના ખ્યાલથી એની છાતીમાં આગ જીટે ! અમારા કષ્ટમાં...

‘ દાદા ! મને જમનાદાસ શેઠે આપની પાસે મોકલ્યો છે. ’

‘ ફાણુ જમનાદાસ ? ’

‘ દારકાવાળા પસા પ્રેમચંદવાળા. હું એમનો પોતરો થાઉં. ’

‘ પસા પ્રેમચંદવાળા ? દારકાવાળા ? વહાણવટી ને ? ’

‘ હા. ’

‘ તે એવડા મોટા શેઠને મુજ ગરીબતું શું કામ પડ્યું ? ’

૧૨૮ : દરિયાવાટ

‘દાદા ! મારા દાદા કહે છે કે ગંગાનાં વહેણુ અવળાં થવા માંડ્યાં છે; સારા માણસો ખરાબ મનાય છે; શાહુકાર ચોરડાકુ મનાતા થયા છે.’

‘જમાનો જમાનાતું કામ કરે છે. એમાં મને યાદ કરવા જેવું શું છે?’

‘દાદાનો મત એવો છે કે જેટલા જેટલા જાણે છે એટલા એટલા બધા પાસેથી મળે એટલી જાતમાહિતીની હકીકત બેળી કરીને લખી રાખવી. તો આજ લલે આપણી યુરાર્ધ ગવાય; કાલ પણ લલે યુરાર્ધ ગવાય. પણ એક દિવસ તો આ ભૂમિમાં એવી ઝોલાદ જરૂર પાકશે કે જે એકતરશી વાતોથી દોરાર્ધને પોતાનાં જ માણસોને ગાળો દેવાને બદલે સાચજૂઠનો તોલ કરી શકશે.’

‘એક તો તમે શું કહો છો એ જ મને સમજતું નથી. સાચ શું, જૂઠ શું, એકતરશી શું, મત શું, યુરાર્ધ કર્ધ, લલાર્ધ કર્ધ આમાંથી મને કાર્ધ ગમ પડતી નથી. ને તમે વળી જિભા ચર્ધને મારો તડકો ચ રોકો છો. તડકો તો આવવા દો ને !’

એ જુવાન દૂર ખસ્યો ને એણે આંતરેલો તડકો ફરીને મને ફાંફ આપવા માંડ્યો.

મારી પોતી નવા આવનાર જુવાન સામે ટગર ટગર જોઈ રહી હતી. મેં એને કહ્યું : ‘ગભરા નહિ હો !’ જુવાનની સામે જોઈને મેં પૂછ્યું : ‘પણ તમારું નામ શું ?’

‘દાદા ! મારું નામ સામળ. મારા બાપનું નામ બેચર. મારા દાદાનું નામ જમનાદાસ.’

‘મને ચૂપ બેઠેલો જોઈને સામળે મને કહ્યું :

‘દાદા ! ગોપીબાને હું મળી આવ્યો; હીરજી દેસાઈને મળ્યો. પછી તમારી પાસે આવ્યો.’

‘હશે ભાઈ ! ભલે આવ્યો. રોકાવું હોય એટલા દિ’ રોકાઈ જ. ધરમાં રોક્યા હશે તો હશે ત્યાં સુધી ખવરાવશું. બાકી તેં નામ લીધાં એમાંથી કોઈ નો ય મને અણસાર સરખો ય નથી આવતો.’

‘તો શું તમે બીમજી જડેજી નહિ ?’

‘હા; મારું નામ તો સાચું. સાત્યવાર સાચું.’

‘તો શું તમે ‘અંબામાતા’ના માલમ નહિ ?’

‘ધણું ય વરસ થયાં, ભાઈ ! મને કાંઈ યાદ નથી આવતું. ખાલી મારું માથું શું કામ પકવે છે ?’

‘દાદા ! ચાલીસ પચાસ વરસ થયાં હશે તમને દરિયાલાલનો ખોળો છોડી દીધે.’

‘પહેલાં તો ભાઈ બહુ યાદ રહેતું હતું; હવે કાંઈ યાદ નથી રહ્યું.’

‘બધું ભૂલી ગયા ? દાદા !’

‘હવે કાંઈ યાદ નથી રહ્યું.’

‘અમુલખને ય ભૂલી ગયા ?’

આકાશ સુધી ચારે કોર ફેલાતા રણમાં જાણે વીજળીનો ગોળો ફાટ્યો હોય એવું કાંઈકે મારા માથામાં થઈ ગયું.

‘અમુલખ ! તું કોણ છે છોકરા કે.....અમુલખ.....મારો જોધાર અમુલખ !.....અમુલખ...’

મારી નજર આગળ જાણે કાંઈકે ફાટ્યું ને એના ભંગારમાંથી

એક નવી દુનિયા ખડી થઈ. હેલાર દરિયો હિલોળે ચડે છે. આકાશમાં આકરાં તુફાન ગાળે છે. ફૂવો કમાન જેવો બેવડ વળીને હમણાં તૂટશે, હમણાં તૂટશે, એમ હીંચકા મારે છે. હવામાં ખતરીની બાંધણી ઊડતી હોય એમ સઠ ફુલાઈ ફુલાઈને ઊડે છે. ને તોફાની દરિયાના તોફાની પેટ ઉપર પેટાળ પડેલું વહાણ તીર જેવું જોરાતા પવનની આગળ દોડે છે...

આકાશ ગાળે છે. દરિયો ગાળે છે. પવન ગાળે છે. વહાણનું પાટિયાંની તાણુ ગાળે છે. આલાદની પકડ ગાળે છે. ને એ તમામ ગાળવીજથી યે વધારે ગાળુ ઊડે છે, એક બુલંદ અવાજ: 'સાંભળો! દયાના સાદને ઝીલનારા સાંભળો. જીલમની સામે માથું ઊંચકનારા સાંભળો. જીવવાની લાલચ છોડીને મરણનો પછેડો ઓઢનારા સાંભળો. આજથી આ વહાણનું નામ 'સ્તમ પહેલવાન' નથી. આજથી એનું નામ છે; અંબા માતા!—મારી, તમારી ને દુનિયાભરની મા જગદંબા...એના નામે નામ આપણા વહાણનું. આજથી આપણે બધા એના દોરા પહેરીને બેઠા માનજો. આજથી આપણને મોતને મારમ પડેલા માનજો. 'બોલો અંબા માતની જે! બોલો જગદંબાની જે...'

હવામાંથી જાણે પ્રચંડ પડધો ઊડ્યો. ને ધડીલર પચાસ વરસનો બોળે મારા માથા ઉપરથી ઊતરી ગયો. હું કેમ ભૂલું એ નામોને—અંબા માતા.....અમુલખ.....

ને પચાસ વર્ષના કાળના અંધારપછેડા ઊતરી ગયા...ને જાણે મારી આંખ આગળ બધું જ હમણાં જ નવેસરથી બનતું હોય એમ મારી પોતાની કથની મારી આગળ જાણે આપમેળે ઉઠેલાતી આવી.....

*

*

*

અમે મૂળ કચ્છના ગામ નખત્રાણાના વતની, પણ મુંદ્રામાં મજૂરી કરવા આવેલા : મારો બાપ, મારી મા, મારો ભાઈ ને હું. તે વખતે મારી ઉંમર બાવીસેક વરસની હતી; ત્યારે એક ભયંકર દુકાળ પડ્યો. ભયંકર એટલે ભયંકર, વધારે ખરો પણ એછો નહિ.

અનાજ મળતું ન હતું; ધંધા ચાલતા ન હતા; પાણી વગર ઘેર ને માણસ મરતાં હતાં. ગામનાં ગામ ને મથકનાં મથક ઉજ્જડ થઇ ગયાં હતાં.

આવા દુકાળ જ્યારે જ્યારે આવે ત્યારે માંડવી ને લખપત બંદરે પરદેશમાંથી મોટાં મોટાં કાળાં જહાજ આવે. એમાંથી ગોરા ને કાળા લોક ઊતરે. માબાપ પાસેથી છોકરાં ખરીદે; દરબાર પાસેથી ખેડૂત ખરીદે; જોરદાર માણસ પાસેથી નબળાં માણસ ખરીદે.

ખરીદીને એમને પોતાના જહાજ ઉપર ચડાવે. ચડાવે એ ચડાવે; પછી એમાંથી કોઈનાં એ કોઈ દિવસ ખખર ન આવે.

મારા બાપ વાત કરતા ત્યારે કહેતા કે ફ્રાંસ ને વલંદા ને ફિરંગી ને આરબ ને એવા સોદાગરો આવાં માણસો ખરીદે. એને ગોલા બનાવે. જેટલાને ગોલા બનાવે એની ડોકમાં લોઢાની હાંસડી નાખે. એક વાર હાંસડી પડી ગઈ પછી એની દાદરિયાદ કોઈ સંભળે નહિ. એ ભાગી જાય તો એને પકડીને પાછો વહાણ ઉપર ચડાવી દેવાય; ખુદ માબાપ કે ભાઈથી એ વચ્ચે ન પડાય. પડે તો એને સરકાર દરબાર તરફથી ભારે સજા થાય.

મુંદ્રામાં આ વખતે એક જમાદારની હાકેમગીરી હતી. એણે પોતાને મારે આ જહાજવાળા પાસેથી દાણો લીધો ને બદલામાં પચીસ ગોલાગોલી વેચવાનું સાદું કર્યું.

જમાદારના સિપાઈએએ ગામમાંથી શક્ય એટલા વધારેમાં વધારે મળ્યૂત માણસો પકડ્યા; એમાં મને પણ પકડી લીધો.

મારાં માળાપને આ ખબર પડી. એમણે મારા લાઈને ક્યાંક છુપાવી દીધો. ન છુપાવે તો કદાચ એને પણ પકડે ! ગોલા તરીકે ધરડાંબૂઢાંને કોઈ ન બોલાવે, પણ જુવાન ઉપર તો જોખમ ઝાઝું. બંદરમાં પરદેશી જહાજો નાંગરે કે જુવાન માત્ર આધોપાછો થઈ જાય. થઈ શકે એ બચે. બાકીનામાંથી વળી કેટલાક પકડાય. અમારા ગામને દરબારે પોતાના સાટામાં મને પકડ્યો.

અમે પચીસ જણા—પંદર મરદ, સાત બાઈને ત્રણ છોકરાં—મરદમાં પાંચ જડેજ, સાત ખેડૂત ને ત્રણ કારડિયા મળીને પંદર જણા—પરદેશી સોદાગરના કાળા જહાજ ઉપર ચડી ગયાં.

અમારા ગળામાં હાંસડી હતી. અમારામાંથી એક છોકરો હતો, સાતઆઠ વરસનો, એના ગળામાં પણ લોઢાની હાંસડી નાખી.

લોઢાની હાંસડી એટલે લોઢાનો જડો સળિયો. તપાવીને ગરમ ગરમ હોય ત્યારે જ ગળામાં નાખે. ગળું દાઝી જાય. એના જખમ ડુઝાવાના હોય ત્યારે રુઝાય, પણ ગળામાં હાંસડીના ડામનાં એંધાણુ રહી જાય. ગળા ઉપરનાં આ એંધાણુ જિંદગીભર ન બૂંસાય. એના ઉપરથી ગુલામ ને ગુલામ ઉપરથી ગોલા.

અમે માણસ ટળ્યાં, જુવાન ટળ્યા, નર ટળ્યા, નારી ટળી, બાળક ટળ્યાં ને બધાં જ ગોલા બની ગયાં. લોઢાની હાંસડીના સ્પર્શમાંથી જાણે કોઈ મેલી વિદ્વાનું જાદુ હોય એમ અમે માણસ ટળીને ઢોર બન્યાં.

જહાજની નીચેના ભંડકમાં અમારા જેવા તો અનેક ગોલા હતા. ભંડકમાં વહાણની બાજુમાં હારબંધ લોઢાનાં કડાં જડ્યાં

હતાં. ગોલાની લોઢાની હાંસડી સાથે લોઢાની સાંકળ કે સૂતરની જડી રસી ભરાવીને એને આ કડાંની સાથે ગાય ને બળદની જેમ બાંધી દેવામાં આવે. બસ, પછી એને સૂવાનું ત્યાં, બેસવાનું ત્યાં, ખાવાનું ત્યાં; બધું જ ત્યાં.

અમારું જહાજ હવું કોઈક ધરિની સોદાગરનું. આ અજબ સોદાગર દેશમાં પડ્યા દુકાળનો લાલ લઈને કંઈક ગોલાઓને છતરી ભોળવી ખરીદી કે ઝડપીને લઈ જતો હતો.

કેટલા દિવસો ગયા એનો અમને ખ્યાલ નથી. અમારી વચ્ચે અંદરઅંદર વાતચીતો તો થતી નહિ. એકબીજાએ એકબીજાનાં દુઃખો ગાઈ લીધા પછી વાતો કરવા જેવું રહ્યું શું ? અમારા જીવનમાં કાંઈક પણ રંગ કે વિવિધતા કે ભવિષ્યની કોઈ આશા ન હતી કે અમે એકબીજા સાથે વાત કરીએ. અમે માણસો ટળ્યાં ને ઢોર થયાં. ને જાણે આપમેળે ઢોરનાં આચાર શીખ્યાં. અધૂરામાં પૂરું ભંડકમાં ઘનઘોર અંધકાર હતો.

કેટલાય દિવસો આમ ગયા. કોઈ કોઈ વાર ઉપરથી ભંડકનો જીનાર ખૂલતો. જરાક ઉપરથી અજવાળું આવતું. કોઈક ખારવો નીચે આવતો; માણસ કરતાં દૈત્ય જેવો વધારે લાગે એવો.

કોઈ વાર એ અમારામાંથી કોઈ બાઈ ને ઉપર લઈ જાય. કોઈક વાર ઉપરથી ચીસ સંભળાય. કોઈક વાર ઉપર ગયેલી બાઈ નીચે આવે એમ એના અંદરના પછડાટને કણસાટથી અમને લાગે. કોઈક બહાર પાણીમાં એકાદ ધુબાકો સંભળાય ને એ બાઈ કદીયે પાછી નહિ આવે એમ અમને પતીજ થાય.

કોઈક વાર ઉપરથી ગાયનો સંભળાય, ખડખડાટ ભડભડાટ સંભળાય; એકાદ વાર બંદૂકના અવાજ પણ સંભળ્યા.

અને અધો જ વખત નીચે અમારા વાડામાં ચોમેર ઉંદરો દોડા-દોડ કરતા જ હોય. ઉપરના ખલાસીઓ કરતાં પણ આ નીચેના રાતના ચોરો અમારા વધારે જાની દુશ્મન હતા. કોઈક વાર કરડી જાય, કોઈક વાર માથે ફરી જાય, કોઈક વાર માથા ઉપર ચડે, કોઈક વાર પગ તળે કચરાય, કોઈક વાર કાંઈક લેવા હાથ લાંબો કરે ત્યાં એ હાથ આવે.

ઉંદરોના ચૂંચૂંડાટ, વહાણના સઢની ખેંચથી ખેંચાતાં પાટિયાંના સાંધાઓના ચચડાટ અને ભાંડકના અંધકારમાંથી ભાંડકના શ્વાસસમી વેદનાની કણસ.....અમે ક્યાં છીએ, કોણ છીએ, અમે કોણ હતા, ને અમારું શું થવાનું છે એનું અમને જ્ઞાનસાન લુલાવી દેતાં.

એકાએક એક દિવસે.....

એક અજબ બનાવ બન્યો. એની ઘણીખરી વાતોની અમને પાછળથી ખબર પડી. અધી વાતની તો સૂરતની સદર અદાલતમાં ખબર પડી. પણ અમને જેમ જેમ ખબર પડી એમ વર્ણવવા કરતાં એ બનાવ જે રીતે બન્યો તે જ રીતે કહું.

અમારામાંથી એક છોકરો આઠ નવ વર્ષનો ભાગ્યો.

વહાણ સૂરત બંદરમાં આવ્યું હતું. રાત પડી હતી ને ખલાસીઓ દારૂ પીતા હતા. દારૂ પીતાં પીતાં એમને છોકરાને નચાવવાનો વિચાર આવ્યો.

એટલે એ છોકરાને લઈ ગયા. એ છોકરો અમારી જેમ મુંદ્રાથી પકડાયો હતો. ઉપરના સથામાં ખલાસીઓ બેઠા હતા; ઊભા હતા. છોકરાને એમણે વચમાં ઊભો રાખ્યો. પછી નચાવવા માટે છોકરા ઉપર દારૂના બાટલાનો ધા કરવા માંડ્યા.

છોકરો આમથી તેમ દોડતો ભાગતો જીથલીને નીચે દરિયામાં પડ્યો.

એ નીચે હોડકામાં પડ્યો. હોડકું હતું ખીજ કાઠક વહાણુ ‘સૂરતી ટંડો’નું. એ વહાણુ હતું રતનચંદ નામના જમખંભાજિયાના લુહાણુનું.

એટલે આ છૂટું પડેલું હોડકું સોધીને જમારે ‘સૂરતી ટંડો’ ના ખલાસી એને પોતાના વહાણુ પાસે લઈ ગયા ત્યારે એમાંથી એમને એક અધમૂએલો ભયથી છળેલો છોકરો મળ્યો.

છોકરાની વાત સાંભળીને રતનચંદના દિલમાં અમારી હાલત વિષે દયા ઊપજી. છોકરાને લઈને એણે કંપની સરકારની સૂરતની કાઠીના અંગ્રેજ હાકેમની સમક્ષ અરજ કરી કે અમને બધાને ગોલાની હાલતમાંથી છોડવાની ધરિની સોદાગરને કંપની સરકારે ફરજ પાડવી જોઈએ.

સૂરતમાં નવાખ હતા. પણ કંપની સરકાર મંજૂર રાખે એટલી એમની નવાખી ચાલતી. રતનચંદે કંપની સરકારને અરજ કરી.

આ ઉપરથી કંપની સરકારે ધરિની સોદાગરની અટકાયત કરીને ઉપર પૂછાવ્યું કે ‘અમારે શું કરવું ? ધરિની સોદાગર પાસેથી ગુલામો છોડાવવા કે એને જવા દેવો ?’

ઉપરથી જવાબ આવ્યો : ‘ઇંગ્લાંડની સરકારે પોતાની હદમાંથી ગુલામીને રૂખસદ આપનારો કાયદો કર્યો છે ખરો. પણ એ કાયદો ઇંગ્લાંડની હકૂમત નીચેના સંસ્થાનોને લાગુ પડતો નથી. એટલે ધરિની સોદાગર પાસેથી ગુલામોને છોડાવાય નહિ. તેમ મંજૂર ધરિની સોદાગર કંપની સરકારને નાણું ભરીને હિન્દના પશ્ચિમ કાંઠા ઉપરથી ગુલામો પકડવાનો ધંધો કરે છે એટલે એનો ધંધો કાયદેસર છે. સખખ એ છોકરાને પણ ધરિની સોદાગરને હવાલે કરી દેવો. અને ધરિની સોદાગરને મોકલો જવા દેવો.’

૨૪૬ : દરિયાવાટ

સૂરતના અંગ્રેજ હાકેમે રતનચંદને આ ઉપરી અમલદારનું લખાણ વંચાવ્યું. એની પાસેથી છાકરાનો કબજો લઈને ઈરાની સોદાગરને સોંપ્યો.

ઈરાની સોદાગર સૂરતથી વહાણ હંકારી ગયો.

અમારી ગોલાએની કોઈ રાજમહારાજ કે દેશી વિદેશી સરકારને નહોતી પડી. પણ આ રતનચંદ પણ કોઈક ભારે પારકી છઠ્ઠીનો જાનનારો નીકળ્યો.

સૂરતથી એણે પણ પોતાનું વહાણ ઉપાડ્યું.

ઈરાની સોદાગરના વહાણને એણે મધદરિયે પકડી પાડ્યું. ભારે ધિંગાણું ક્યું.

અને અમને તમામને છોડાવીને એણે પોતાના વહાણ ઉપર ચડાવ્યા. અમને ખૂબ જમાડ્યા. અમને કચ્છ દેસ ભેગા કરવાની એણે તૈયારી બતાવી.

અમે તો એના પગ પૂજવાને પડાપડી કરતા હતા.

ઈરાની સોદાગરે કંપની સરકારમાં ફરિયાદ કરી. ને એ ફરિયાદ ઉપરથી કંપની સરકારના દરિયાઈ એકીયાતી વહાણ રતનચંદના વહાણની તપાસ માટે નીકળ્યાં.

એમણે રતનચંદનું વહાણ શોધી કાઢ્યું. પકડ્યું. અમને બધાને તેમ જ રતનચંદ અને એના માણસોને કેદ કરીને એ વહાણ એમણે કુખાડી દીધું.

મધદરિયે ચાંચિયાગીરી કરવાના આરોપ સર સૂરતની સદર અદાલતમાં રતનચંદ અને એના સાથીઓ ઉપર કામ ચાલ્યું.

ઈરાની સોદાગર ગુલામીનો ધંધો કરવાને કંપની સરકારનો પરવાનો

ધરાવતો હતો. જે કોઈ ફરોંસીસી, વલંદા, શીરંગી, આરબ, ધરિની સોદાગર કંપની સરકારનો પરવાનો ધરાવે એને હિન્દુસ્તાનના પશ્ચિમ કાંઠા ઉપરથી ગુલામોનો વેપાર કરવાનો હક્ક છે એમ પૂરવાર થયું.

ધરિની સોદાગરે રીતસર પૈસા આપીને કચ્છનાં જવાબદાર માણસ પાસેથી આ ગુલામો ખરીદ કર્યા છે એમ પૂરવાર થયું. ધરિનીએ ખોટી રીતે આ ગુલામો કચ્છમાંથી પકડ્યા હોય તો એ જોવાનું કામ કચ્છના દરબારનું હતું, કંપની સરકારનું નહિ, એમ પણ પૂરવાર થયું.

ધરિનીને એની મિલકતના ભોગવટામાં રતનચંદે દખલ કરી છે એ કાયદા વિરુદ્ધ છે એમ પૂરવાર થયું.

રતનચંદે ભરદરિયે ધરિનીની મિલકતને લૂંટી લેવાનો ગુનો કર્યો છે; મધદરિયે લૂંટ કરવી એને ચાંચિયાગીરી કહેવાય; એમ પણ સાબિત થયું.

આમ બધું ઝપાટાબંધ પૂરવાર જ થતું આવ્યું. એટલે ચાંચિયાગીરી કરવા બદલ રતનચંદેને ફ્રાંસીની સજા સુરતની સદર અદાલતે ફરમાવી. એના સાથીઓને લાંબી સજા ફરમાવી.

અને અમને બધાને પકડીને ધરિની સોદાગરને ફરી સુપ્રત કરવાનો હુકમ પણ સદર અદાલતે કર્યો.

આમ એક મદદગારના મોતનું નિમિત્ત બનીને, ખુલ્લી હવાને ખુલ્લા શરીરની ચારરોજની છુટકારાની ચાંદની ભોગવીને, અમે ફરીને પાછા ધરિનીના જહાજના વાડામાં નજરકેદ થઈ ગયા.

ફરીને અમારા અધિકારના દિવસો આવ્યા.

વહાણ થોડા રોજ પછી એક બીજા બંદર ઉપર નાંખ્યું.

ને એમાં એક રાતે અમારી સંખ્યામાં ખીજ એ માણસોનો ઉમેરો થયો; એમાં એક હતી જૈરી ને ખીજો હતો મરદ.

ત્યારથી અમને એ અધિકારમાં કાંઈક કાંઈક વસતી જેવું લાગ્યું. મરદ એક અક્ષર પણ બોલતો નહોતો, પણ જૈરી તો જરા જોશીયે ચૂપ નહોતી રહેતી.

એ ધડીમાં રોતી હતી, ધડીમાં હસતી હતી, તો ધડીમાં કાળી ચીસો પાડતી હતી.

જાણે કે કોઈ બાઈડી કરતાં જંગલી બિલાડી કેદ પુરાઈ હોય એટલો ઉત્પાત એ કરતી હતી.

એક દિવસે સોદાગર નીચે આવ્યો; એ આ બાઈને ઉપર લઈ ગયો. પછી એ બાઈ નીચે આવી જ નહિ.

પછી એની સાથે આવેલો મરદ પણ ઉપર ગયો. એ પણ પાછો નીચે આવ્યો નહિ.

અધારામાં એકાદ બે ચીજરીઓ જેમ ચિચિયારી કરીને અદશ્ય થઈ જાય એમ આ બે માનવીઓ અમારી વચ્ચે આવ્યાં ને આવીને ગયાં.

ત્યારે અમારામાંથી કોને ખબર હશે કે.....એ બે માનવીઓ પોત-પોતાની રીતે.....

પણ રહેવા દો. પાછળની વાતો આગળ કહી દઉં તો તો મને વાત કહેવાનો રંગ નહિ આવે. તમને એમાં મજા નહિ આવે.

ત્યાર પછીની વાતો અમારી જાણ બહારની તો કેટલીયે બની ચક્રિ હશે; ને એનાં વિધિવિધ બયાન પણ અમે બહુ સાંભળ્યાં છે. પરંતુ જે દોર મને વાસ્તાવેક લાગ્યો છે, જે દોર મને સાચો લાગ્યો

છે, અને જે વાત શાવૃક્ષે મને કરી છે એ જ વાત હું તમને કહી બતાવું છું.

વક્ષસાડથી જે માણસને પકડીને અમારા ભેગો નાખવામાં આવ્યો હતો એનું નામ હતું અમુલખ. સાંભળ્યું છે એમ કે કાઈ ને કાઈ કૌટુંબિક અદાવતને કારણે એના લાઈએ એને નોશરવાન સોદાગરને વેચી નાંખ્યો હતો. અને સોદાગરે પણ અંધારી રાતે ખારવાઓ મોકલી એને પકડી મંગાવીને વહાણ ઉપર ચડાવી દીધો હતો.

આ માણસને ગુલામ તરીકે વાડામાં બાંધેલો રાખવાને બદલે ઉપર ઉધાડમાં કેમ લઈ ગયા તેની ખબર તો નથી. શાવૃક્ષનું કહેવું એવું હતું કે ઉપર ઉધાડમાં એના ઉપર વધારે જુલમ કરવો હતો.

ગુલામ તરીકે વાડામાં બાંધી દીધા પછી કાઈ માણસ ઉપર વધારે જુલમ શું થઈ શકે એ તો સમજતું નથી. તોપણ શાવૃક્ષ કહેતો હતો એટલે એ સાચું જ હશે. કેમકે શાવૃક્ષ સોદાગરનો ખાસ અંગનો માણસ હતો. વળી માલમ પણ હતો, એટલે કુદરતી રીતે એ સોદાગરના મનની વાત સમજે વધારે.

જેમ હો તેમ, પણ અમુખલને ઉપર ઉધાડમાં લઈ ગયા અને એને ત્યાં ખલાસી તરીકે રાખ્યો.

ખલાસીએનો માલમ હતો શાવૃક્ષ. અને શાવૃક્ષ પાસે કામ લેવાની સીધી સાદી ને સચ્ચેટ રીત હતી. ચામાસું ચરેલા મહાજનના પાડા જેટલું એનામાં ઝનૂન હતું. લાગ્યે જ એક દિવસ એવો જાય કે જેમાં કાઈ ને કાઈ ખલાસી એના પાડરશીંગા જેમને કારણે ખાટલે પડતો ન હોય.

એની રીત વખાણવા જેવી તો ન કહેવાય. એની પીઠ પાછળ એના માટે ખારવાઓની વાણીમાં ને ચાળામાં જે ખુન્નસ દેખાતું

હતું એ જો એણે કોઈ દિવસ નજરે જોયું હોત તો કદાચ એની છાતી પણ થરથરી જાતી હોત. એની રીત એકદમ વખોડવા જેવી થે ન હતી, ક્રમકે એના ખારવાએમાં ખાર આપની વેળ હતી ને એને કાબૂમાં રાખવાને માટે કેવળ માલમના હોદ્દા કરતાં કાંઈક વધારેની જરૂર હતી.

શાવૃક્ષને આ વાત એટલી ફાવી ગઈ હતી કે એણે કોઈ દિવસ એના ઉપર પૂરતો વિચાર સરખો પણ નહિ કર્યો હોય. એના રાક્ષસી બદનમાં ઊછળતી વાધ જેવી તાકાતતું માપ રાખવાની કોઈનામાં હામ સરખી પણ હોય એ એને ગમે ઊતરતું જ ન હતું.

એનો આ ભ્રમ અમુલખે ટાળ્યો. એકલા શાવૃક્ષનો જ ભ્રમ ટાળ્યો એમ નહિ; સોદાગરનો પણ ભ્રમ ટાળ્યો.

આ સોદાગર એક રીતે જુઓ તો મહા આળસુ હતો, ને ખીજી રીતે જુઓ તો એ ધણો ઝડપી હતો. શાવૃક્ષ ગયો હતો અમુલખની ‘હજમત કરવા’ ને હજમત થઈ ગઈ એની પોતાની. સોદાગરે તરત અમુલખને શાવૃક્ષની જગ્યાએ નીમ્યો. સોદાગરે કહ્યું: ‘ખારવાથી ડરે, ખારવાને હાથે મહાત થાય, એવો માલમ મને ખપે જ નહિ.’ પરિણામ એ થયું કે શાવૃક્ષ સાધારણ ખારવો થયો ને અમુલખ એની જગ્યાએ માલમ નિભાયો.

આ દરમિયાન અમારી દશાની તો મારે તમને વાત જ શી કરવી? હું તો એટલું કહું છું કે ત્યાર પછીથી હરહંમેશ મને પાંજરાપોળનાં દોરોની સ્થિતિનો ખ્યાલ આવ્યા કરે છે; ખીલે બાંધેલાં દોરોનો ખ્યાલ આવ્યા કરે છે.

અમુલખ માલમ થયો. શાવૃક્ષનો દોર એણે ઉતાર્યો. ત્યાર પછી પણ એના પગ સ્થિર થવાને માટે એને બેત્રણ ખીજા ઝબડા પણ થયા. ક્રમકે માણસોને દોરની જેમ ખીલે બાંધીને વેચવાનો ધંધો કરનારા

પણ ઢારની જેમ ધુધા વગર બીજી કોઈ વાત સાંભળે-સમજે એમ ન હતા.

પરંતુ થોડા જ સમયમાં બધાને ખ્યાલ આવી ગયો કે જો બીજા બધા આખલા જેવા હતા તો અમુલખ આંકેલા ખૂંટ જેવો હતો. જો બીજા બધા પાડા જેવા હતા તો અમુલખ એકલદંતી ગેંડા જેવો હતો. ગેંડો જેમ એક શીંગડા ઉપર સારા ચે જંગલ ઉપર રાજ કરે છે તેમ પોતાના જમણા હાથના જોર ઉપર અમુલખે ‘સ્તમ પહેલવાન’ ઉપર પોતાનો કાખૂ જમાવી દીધો.

એક દિવસ...એક, એ એક દિવસ મને કેટલો યાદ છે ! એક દિવસે અમુલખ અમારા વાડામાં આવ્યો. એક શબ્દ પણ બોલ્યા વગર એણે અમારાં બંધન કાપી નાખ્યાં, અમારી સાંકળો તોડી નાખી, અમારા પટ્ટા કાપી નાખ્યા, અમને બધાને ઉપર જવાને કહ્યું.

અત્યારે...આજ...આજ પચાસ વર્ષ પછી પણ મારી આંખો જાણે એ ઉધાડા આકાશનાં આકરાં તેજથી અંગ્ગર્ભ જાય છે. ધનધોર અંધકારમાં-જાણે અધારાના જ ચોસલા સાથે જિંદગીભર જડાયા હોઈએ; કોઈ દિવસ જાણે પ્રકાશ ન જોયો હોય એવો આંખને કાળજગરો અંધાપો આવ્યો હોય ને એકાએક અમને ઉપાડીને મધ્યાહ્નના સૂરજના તેજ નીચે મૂકી દેવામાં આવે....! ઉપર સથા ઉપર સૂરજના તેજમાં અંગ્ગર્ભને અમારામાંથી એક જણ નીચે સીધો દરિયામાં ચાલ્યો ગયો....ગયો એને બચાવી લેવાની કોઈ તજવીજ કામ ન આવી !

થોડી વાર અમે ત્યાં પડ્યા રહ્યા. અમારી આંખોને અમે વારંવાર ઠંડાપાણીથી છાંટી-દરિયા ઉપર વહાણમાં ઠંડાપાણીની તાણ કેટલી હોય છે એનો અમને ખ્યાલ હોય તો અમારી હાલતનો એટલાથી તમને ચિતાર આવવો જોઈએ.

અમે હરતા ફરતા થયા. અમારા પગમાંથી તાણુ ને ખેંચેનો થાકે ઝોગળ્યો, અમારી આંખમાંથી તેજની આળપ ઝોસસી ને અમારા શરીરમાંથી ખીલાનો બંધે જ છૂટ્યો....ત્યારે અમને ખાવાનું આપ્યું...કેવું ખાવાનું...? ગરમ...અનાજ...રાંધેલું ?

મને લાગ્યું કે હું જીવતો નથી. મને લાગ્યું કે મારી આ દુનિયાની તમામ આપદાઓનો અંત આશુરિને લગવાને મને હિપર બોલાવી લીધો છે અને હું સીધો સ્વર્ગમાં જ છું.....

અને હું બેલાન થઈને નીચે પડ્યો.

માધવીની કહાણી

અમુલ્ય શાવૃક્ષને બદલે માલમ થયો. તે વખતે મારા હૃદયમાં ઉજ્જરંગ થયો કે વેદના થઈ એ હું સમજી શકી નહિ. કોણ જાણે કેમ પણ આ માણસને દેખીને મને કોઈક ધૂન ચડી આવતી હતી. થોડી વાર તો જાણે હું સાવ ગાંડી જ હોઉં એવી બની જતી.

જાણે કે એના હજાર ટુકડા કરી નાખું: જાણે કે એને મારી હથેલીમાં ભીંસી નાખું...એને પછી એના એકેએક ટુકડા ઉપર હું આંસુ સારું! અસ, મને આમ જ થતું.

એને હું નહોતી જાણી શકતી એવા દિલના ભાવ સાથે હું એના ઉપર નજર નાખી રહી.

ભાઈ માલમ તો થયા છે. પણ ભાઈને વહાણ હંકારતાં આવડશે? ભાઈએ બાપજન્મારે વહાણ તો લાવ્યું નથી; ભાઈ વહાણને ચલાવવાના છે શું? કયાંક ખરાબે ચડાવી દેશે તો?

વહાણને ખરાબે ચડાવી દેશે...તો...તો...સાચે જ મારો જીવ જોખમમાં મુકાય. લલા એને સોદાગરે માલમ બનાવ્યો શા માટે? પણ...પણ...જોવાની મજા આવશે. મારી જિંદગી એ માણસે એની ધૂનમાં ખરબાદ કરી. ને એને પાણીમાં પડીને તરફડતો જોઉં, તસુએ તસુએ ડૂબતો જોઉં.....ભગવાન! અમારું વહાણ ખરાબે ચડે તો આટલું જોવાને મને જીવતી રાખજે.

કે સોદાગરને કહું કે તેં આ અક્ષલના બારદાનને માલમ બનાવ્યો તે શું મરવા માટે?

૨૪૪ : દરિયાવાટ

ધારો કે સોદાગર એમ કહે કે મેં એને ક્યાં માલમ બનાવ્યો છે ? તેં બનાવ્યો છે. જો તેં એને વાડામાંથી છોડાવીને ઉપર આણ્યો ન હોત તો એને શાવૃક્ષ સાથે ઝખડવું ન પડત. તો એ શાવૃક્ષ સાથે વઢીને એને હરાવત નહિને; જો એ શાવૃક્ષને હરાવત નહિ તો માલમ થાત નહિ.

સોદાગર એ જ લાગેના છે. એના જેવા મૂરખ, ગમાર ને અસ્ફલ વગરના માણસને તો એવા જ માલમ ધટે.

નોશેરવાન સોદાગર પણ એક મહા વિચિત્ર માણસ છે. જીવતા જાગતા માણસને એ પકડે છે, દોરની જેમ મારે છે, ખૂડે છે ને રાખે છે ને દોરની જેમ વેચે છે...સેતાનને પણ જે કરતાં આંચકો આવે એવાં કામે એ કરે છે...પકડેલા ગુલામોમાંથી જીવાન ચોરતો.....જવા દેા. પણ આવો સોદાગર એ વળી લગવાનનો લગત છે ! રોજ સવારસાંજ એ નમાજ પઢે છે. તોખા પોકારે છે અને કંઈ કંઈ તાયફા કરે છે. કિસ્મતમાં એને અંધ ઈતિખાર છે. નસીબ વગર કાંઈ બનતું નથી, કાંઈ મળતું નથી; માણસનાં સુખદુઃખ તમામ એના નસીબથી જ એને ભોગવવાનાં છે...આવું આવું એ માને છે.

એ કહે છે કે તું મને મળી એ પણ નસીબની જ બલિહારી છે. તારું નસીબ કેટલું તેજ છે એનો વિચાર કર ને પરવરદિગારનો અહેસાન માન કે હજારો ગુલામોનો સોદાગર આજ તારા જેવી નાચીજ ગુલામડીના કદમમાં ગુલામ થઈ ને બેઠો છે.

મારું એ નસીબ હું સમજું છું. કે પછી મારા નસીબને બદલે મારું રૂપ પણ હોય. હું જાણું છું કે હું ઘણી જ ખૂબસૂરત છું ને હું જાણું છું કે સોદાગર નોશેરવાન ખૂબસૂરતીનો પતંગિયો છે.

હું તમને સારું કહું છું. મારી અત્યાર સુધીની આગલી પાછલી ઠહીકત જોઈ વાંચીને તમને એટલો ખ્યાલ જરૂર આવ્યો જ હશે કે બીજું બધું ઠીક પણ માધવી છે તો ખરેખર ખૂબસૂરત.

ભાડેલા ખારવાની કામમાં મારો જન્મ થવો એ કેવળ અકસ્માત છે. કેમકે મારામાં મારી કામનું એક પણ શારીરિક કે માનસિક લક્ષણ નથી. મને મોટામાં મોટો કંટાળો કાંઈ વાતનો હોય તો કાંઈ પણ કામ કરવાનો છે. કાંઈ જિંટ જેવા અચ્છલ વગરના ને ગંધડાની જેમ ભાર તાણી જાણતા પુરુષનું ધર માંડવું, સવારથી સાંજ સુધી એની ઊઠવેઠ કરવી, એના સારુ રાંધવું ને પાણી ભરવું, ધર વાળવું ને ધરકામ કરવું...એમાંથી કાંઈ કરતાં કાંઈ પણ આપણાથી બની શકે નહિ.

આ એક જનમ દીધો છે ને તે ય મોંઘામાં મોંઘો એવો માનુષી દેહ-રૂપાળી સ્ત્રીનો. તો પછી એને ભોગવી કેમ ન લેવો ? રૂપ દીધું છે : શાનદાર આંખો, ગુલાબી ગાલ, કાળો કેશકલાપ, ઉઠાઉદાર બદન. માંધાતાઓના રાજ, વિજેતાઓના વિજય, દેવોનું દૈવત્વ ને અસૂરોનું અસુરત્વ, ધનવાનોની લક્ષ્મી ને મદવાનોના મદ જેની આગળ ધૂળ ચાટતા આજોટ્યા છે એવી આ મોંઘામાં મોંઘી દેહ મને મળી છે—કાંઈ રાજમહેલના રણવાસમાં નાખવું જોઈતું રૂપ લગવાન ભૂલો પડીને એક ભાડેલા ખારવણના ખોળામાં નાખી ગયો તો પછી...પછી... કાંઈ નહિ ઝાઝી વાતે ગાડાં ભરાય. હું રૂપાળી છું એમ આખી દુનિયા જાણે છે—ને હું જાણું છું. મારે શી વાતની કમીના છે ?

પણ એ જોવાને આ ગમાર અમુલ્યને ક્યાં આંખો છે ? આંખો દિવસ પેલા શાસ્ત્ર સાથે ખેસીને એ કાણ જાણે શું કરે છે ? કાણ જાણે આંખો દિવસ એ સદ તાણે છે ને બાંધે છે ને સુકાનના દાંડા ફેરવે છે ને સદના મોર ઉપર ચડે છે ને ત્યાંથી દરિયામાં ફૂટકા મારે

છે ...ને જીવાનીના દરિયામાં આંહી એની આંખ સામે બધા ય સહ ખુલ્લા મૂકીને રૂપનું વહાણ ચાલ્યું જાય છે એ જોવાને એને જાણે કુરસદ નથી.

એ મારા તરફ બેપરવા છે. પણ...પણ...એને મારી સામે જોતો ક્રમ કરવો એ મને આવડે છે.

મેં સોદાગરને ઉપર બોલાવ્યો. એ ધીરાનનો પાડો મારો સાદ સાંભળતાં દોડ્યો આવ્યો.

ને મેં મોરાના સથામાં—ફના પાસે બેઠક લીધી. એના ખોળામાં માથું મૂકીને હું આડી પડી. મને લાગ્યું કે સોદાગર આખો જ હમણાં પીગળીને પાણી થઈ ને દરિયામાં વહી જશે.

મેં એને પૂછ્યું: ‘આ તમારો નવો માલમ લાગે છે તો ભારે મહેનતુ.’

સોદાગર કહે: ‘હા. શાવૃક્ષ પાસેથી, ખારવા પાસેથી એ વહાણ-વટ શીખે છે. માલમ હોય એણે વહાણવટ જાણવી જોઈએ. એનામાં જાણે કે એ જનમખલાસી હોય એમ હેયાઠીકલત પણ ધણી છે.’

‘ત્યારે તો તમને કામનો માણસ મળ્યો; ખરું ને?’

‘હા. શાવૃક્ષને કેવળ મહાત કરે એટલું જ નહિ પણ મહાત કર્યા પછી પાછો માનવીને માખણ જેવો નરમ બનાવે એ માણસ તો મારા ધંધામાં લાખ રૂપિયાનો થાય, લાખ રૂપિયાને !’

‘પણ એ માલમ હશે ત્યાં સુધી તમારાથી વલસાડ નહિ જવાય ને?’

‘કાં?’

‘વલસાડમાં તો એનો નાનો ભાઈ રહે છે જેને ખૂનના આરોપ-માંથી બચાવવા માટે તો એણે જોખમ વહોયું’.

‘ હા...હા...હા.. ’ સોદાગર ખડક ઉપર મોજાં ફાટે એવા અવાજે હસતો હસતો બોલ્યો: ‘એના બાઈ તો એક નંગ છે. ખરેખર એ છોકરો છે તો નાનો પણ ભારે કલાંઠ છે. સોદાગરના ધંધામાં એવો માણસ તો તરત દોલતમંદ થઈ જાય. પોતાના બાઈને બચાવવાને માટે અમુલખે તને પકડાવી, ને એણે દોષનો બધો ટોપલો અમુલખ ઉપર નાખીને અમુલખને મારી પાસે પકડાવ્યો !’

હું ત્રાંસી આંખે જોતી હતી. અમુલખ એક ધ્યાનથી જાણે અમારી વાત સાંભળતો હતો.

મેં યૂમ પાડી: ‘ અમુલખ ! આંહી આવ. ’

જાણે મારો અવાજ એણે સાંભળ્યો જ ન હોય એમ એ મારા તરફ પીઠ ફેરવીને ગિભો.

એના આ કૃત્યમાં મારા તરફ એટલો તો તિરસ્કાર હતો ને એટલો ઉઘાડો તિરસ્કાર હતો કે મને પગથી માથા સુધી ઝાળ લાગી.

મેં હોઠ પીસીને સોદાગર સામે જોયું ને પૂછ્યું: ‘ તમે જોયું ને ? ’

શાહુડીનાં પીંછા જેમ ખડખડીને ખડાં થઈ જાય એમ શાવૃક્ષની દાઢી જાણે એની દાઢી ઉપરથી તિરકસ થઈ ગઈ.

‘ અમુલખ આમ આવ. ’ સોદાગરે યૂમ પાડી.

અમુલખ હજીવે પગલે સોદાગર સામે આવ્યો.

‘ યાદ રાખજે, ગોલા ! મને માલમ હજાર મળશે, પણ માધવી તો એક જ મળશે. ’

અમુલખ ચૂપ ગિભો રહ્યો.

‘ એમ ચૂપ કેમ ગિભો છે ? હાથ જોડીને મારી માગ, હમણું ને હમણું. ’

‘માશી હું ભાગવાનો નથી.’ અદ્ય વાળીને સખત ચહેરે એ સોદાગર સામે તાકી રહ્યો.

સોદાગર સામે આટલો ઉધાડો જવાબ કાઢીએ આજ દિન તક આપ્યો ન હતો. સોદાગર પોતે પણ ક્ષણભર તો આભો બન્યો.

પોતાની પટ્ટાળી લાલ આંખોથી એણે અમુલખને ડારવાને થોડોક પ્રયાસ કર્યો. અમુલખ પણ એની સામે જ નેહી રહ્યો. થોડી વાર પછી ખુદ સોદાગરની આંખો જ ઢળી.

‘માશી માગે છે કે નહિ?’ સોદાગરે આંખોને બદલે જીભનો ઉપયોગ કર્યો.

અમુલખ ચૂપ બિભો રહ્યો.

‘શાવૃક્ષ !’ નોશેરવાન સોદાગરે ખૂમ પાડી : ‘શાવૃક્ષ ! આ અમુલખને જરાક ફૂણો કર.’

શાવૃક્ષ ઘડીભર સ્તબ્ધ જેવો બિભો રહ્યો.

‘નથી સાંભળતો?’ સોદાગરે ખૂમ પાડી.

હા કે ના બેમાંથી કાંઈ જવાબ આપ્યા સિવાય શાવૃક્ષ ત્યાંથી ચૂપચાપ પીઠ ફેરવીને ચાલતો થયો.

આ ઉધાડી નાફરમાનીથી સોદાગર ઉધાઈ ગયો. આ તો કમાન તરીકેની ઇજ્જતનો સવાલ થઈ પડ્યો.

એણે પોતાની કમરમાંથી પિસ્તોલ કાઢી શાવૃક્ષ સામે તાકી; બીજી પળે અમુલખે પિસ્તોલ એના હાથમાંથી ઝૂંટવી.

‘તમારો ગુનો મેં કર્યો છે; શાવૃક્ષને શા સારુ સતાવો છો?’ અમુલખે ઝૂંટવેલી પિસ્તોલ સોદાગરના હાથમાં પાછી આપી.

આ ઠંડી બેપરવાઈએ સોદાગરને ભાન ભુલાવ્યું. અમુલખ સામે

એણે પિસ્તોલ તાકી. ‘હરામખોર, નાલાયક ! તને મેં આટલો ભાંચે ચડાવ્યો એનો મને આ બદલો આપે છે ! ગોલા ! લે, લેતો જા.’

એકાએક મારા મગજમાં વીજળીના ઝખકારાની જેમ એક ખ્યાલ સળગી ઊઠ્યો : ‘આ તો ખોટું.’ એટલે જરા પણ વિચાર કરવાને રોકાયા વગર હું પિસ્તોલ ને અમુલખની વચમાં ફૂટી.

કાંઈક ગરમ, હાંફાળું મારા હાથમાંથી પસાર થયું. ક્ષણભર બહુ સુખકર લાગ્યું. ખીજી પળે મારા કાંડામાંથી લોહીની ધાર ચાલી નીકળી, અને માણસનું ઘાણું લોહી જોવાથી મારી આંખે તમ્બર આવ્યાં. હું ચીસ પાડીને ભોંય ઉપર પડી.

ખેલાન બનીને હું ભોંય ઉપર પડી એમ કોઈ રખે માનતા. આવા ઝઘડાઓ મેં આજના જોયા નથી. અને હૈયું હાથ રાખે તો આખરે સ્ત્રી જ ફાવવાની છે એ વાત મને કોઈએ શીખવવાની રહી નથી. પરંતુ ઊભી થયેલી તકરારમાં મારી સાહજિક મનાતી ને સ્વીકારાતી નખખાઈ નો લાભ ઉઠાવવાની મને જરૂર લાગી.

અમુલખ ઉપર વીતકો વીતવાં જોઈએ, અને એણે મારા પગમાં શિર ઝુકાવવું જોઈએ એ વાત મારા દિલને મડાગાંઠની જેમ વળગી છે. પણ એને ખીજા કોઈ હેરાન કરે એ હું જોઈશકું નહિ. આટલા ભર્યા મહાસાગરમાં આટલા બધા અગ્નિયા ચોર ડાકુઓની વચમાં આખરે તો એ એક જ મારા ગામનો છે. એ એક જ માણસને માણુ-સાઈના આચારવિચારની તાલીમ છે.

અલબત્ત એની જગ્યાએ જો એનો લુચ્ચો ને હરામખોર ને આછકલો ને તાંતીલો નાનો ભાઈ જગુ હોત તો જુદી વાત હતી. પણ અમુલખ ને જગુ વચ્ચે એટલો બધો આસમાન જમીનનો ફરક છે

કે એ લાઈઓ એક જ આપના છોકરા કેમ હોઈ શકે એની મને તાબુખી લાગે છે.

ખેર ! આ આડકથા સાંખી થાય છે ને મૂળ કથા અધૂરી રહી જાય છે.

હું બધા દેખે ને બધા સમજે એમ બેલાન થઈ. એટલે મૂળ તકરાર એકદમ વિસારે પડી ને સોદાગર મારી માવજતમાં પડ્યો. સોદાગરને ધક્કો મારીને અમુલખે મને પોતાના જોરાવર હાથમાં ઉપાડી લીધી. બાપ રે ! એના કાંડામાં બીમ જેટલું કોવત હતું ! આ માણસના હાડકાંમાં, નસમાં, છાતીમાં એટલું જોર હતું કે વાત ન પૂછે.

હું નારી છું. નરની ભોક્તા છું; નરની ભોજ્ય છું. નરથી આઠગણી જોરાવર છું; નરથી આઠગણી કમજોર છું. આ બીમ, વજનના હાડનો આ પુરુષ, પહોળા સીનાનો આ મરદ, મારો થવો જોઈએ, મારો છે, મારો રહેશે. એને કોઈ ખીજ નારી ઊંચી આંખથી નારખી યે શકશે નહિ. એની માલિક બનીને રહીશ ને એના ગર્વથી છોકલા માથાને મારા પગમાં નમાવીશ. હું એની દાસી બનીને રહીશ ને રૂપથી છોકલા આ મારા દેહને એના પગ તળે ઢાળી દઈશ. હું મારા મરદને પિછાની ચૂકી છું અને એને હું મેળવવાની છું. સેંકડો સોદાગરો ફૂલબાગમાં લમી રહેલા લમરાઓની જેમ ખાલી ગણગણાટો ભલે કરે, ખાલી ડાંખો ભલે મારે. એમાંથી કોઈને મારા ખીલેલા જોખનની પગગ જરાય હાંસલ થવાની નથી.

મારી પથારીમાં મને અમુલખે સુવારી. હું આંખો બંધ કરીને પડી રહી અને એ મારો જખમ જોવા માંડ્યો. મારા દિલમાં એક એવી શીતળ લહેર આવી ગઈ કે એને—અમુલખને જોવાને માટે મારી આંખ જરા ઊઘડી ગઈ.

કોઈક ન સમજાય એવા ભાવથી એ મારા ચહેરા સામે જોઈ રહ્યો હતો. મારા ચહેરા સામે જોનારા માણસોના ભાવ મને વાંચતાં આવડે છે. પણ હું ખરું કહું છું કે મને અમુલખના ચહેરા ઉપરનો ભાવ સમજાયો નહિ. આજ સુધીમાં મારી પાસે આવી ચૂકેલા કોઈ પણ બુદ્ધા કે જુવાન, ધનવાન કે ગરીબ, દેસાઈ કે ખારવાના ચહેરા ઉપર આવો ભાવ મેં કદી જોયો નથી.

હું એટલું જાણું છું કે એની આંખમાં વિકાર ન હતો, ખાક ન હતો. કોઈક ન સમજાય એવું બધું હતું, સમજાય એવું કોઈ ન હતું.

મારા હાથને એવી કોઈ ગંભીર ઈજા નહોતી થઈ કે મારા ચહેરા ઉપર અમુલખને મારી માવજત કરતો જોઈને જરાક આછું રિમત પણ ન હાય.

એણે એ રિમત જોયું. એની આંખની ઝાંખ ફરી ગઈ. એના ચહેરાનો રંગ ફરી ગયો. એના ચહેરા ઉપર ચમક આવી ગઈ. અને મારા હાથને તરછોડીને એ ત્યાંથી એકદમ પીઠ ફેરવીને ચાલ્યો ગયો. એનાં પગલાંના પછડાટથી વહાણની આખી ભંડારી ધણધણી ઊઠી.

સોદાગર મારો હાથ ઊંચકીને એને પાટા બાંધવા જતો હતો એને તરછોડીને હું પથારીમાંથી ઊઠીને અમુલખની પાછળ દોડી

સથાનાં પાટિયાં ધ્રુજવતો ધ્રુજવતો એ જતો હતો. પાછળથી મેં એના કડિયાની ચાળ પકડી. એણે પાછળ જોયું, અને ભારે નફરતથી મને પૂછ્યું: 'કાણ તું? તું બસા છો કે આયડી?'

મેં કહ્યું: 'હું બસા છું તો તારી ઊભી કરેલી બસા છું. પણ તું કાણ છે? ભૂત કે ભાયડો?'

એણે કહ્યું: 'હું ભૂત છું. તને ખબર હોવી જોઈએ છે એ વાતની.'

૨૫૨ : દરિયાવાટ

મેં કહ્યું : ‘આપણે સામસામા જીભાજોડી કરીએ એનો કાંઈ અર્થ છે ? તું શા માટે મારાથી અતડો રહે છે ?’

‘તારી ને મારી દુનિયા જુદી છે. તું તારે રસ્તે, હું મારે રસ્તે.’

‘અને મારી દુનિયા જુદી હોય તો એ દુનિયામાં મને ધણેલી છે કેણે ? આજ મારે પરદેશીના પગ ધસવા પડતા હોય, તો મારા વતનમાંથી—મારા ગામમાંથી મને ઉખેડીને એ પરદેશીઓની વચમાં મને ફેંકનાર કેણે ?’

અમુલખ મારા તરફ પીઠ ફેરવીને ચૂપ બિભો રહ્યો. મેં કહ્યું : ‘દુશ્મનોને હાથે હું તારો જીવ બચાવું છું ને તું મારો તિરસ્કાર કરે છે. મારા દિલમાં એક ખ્યાલ રહે છે કે ગમે તેવો મારો વેરી હોય તો ય આખરે એ મારા વતનનો છે.’

તો ય એ ચૂપ રહ્યો. એને ક્રમ કરીને બોલાવું ?

‘હું આજ પરદેશીઓની પરવશ બની છું. આજ મારી આસ-પાસ જે જાતનું વાતાવરણ છે એના કરતાં તો મરવા પડેલા માણસના ઓરડાની હવા વધારે ખુશનુમા ગણાય. પણ હું આ બધાની ફરિયાદ કરતી નથી. આ બધાની વચમાં ગુલામી, જડતા, પશુતા, નીચતા, હવસ, અને અતંત ને અખૂટ સાગર એ તમામની વચમાં હું એકલી ઊભી છું. ‘અને તું મને એટલી નીચ સમજે છે, અધમ સમજે છે કે મારી સાથે વાત કરવાની પણ તને ધુરસદ નથી. પરવા નથી. હું તને ફરીથી પ્રજ્ઞું છું કે તું તે ભૂત છે કે ભાવડો ?’

‘તારી સાથે વાત ? મને તારા ઉપર રોષ શા માટે હોય ? પણ મને કહે કે તારી સાથે હું વાત શી કરું ? તું મારા જીવનમાં

એક એવો ખાડો બનીને આવી કે જેને ખોદતાં હું અંદર પડ્યો. એ મારી ભૂલ છે. પણ એ ભૂલને મારે વધારે ઘેરી કરવી નથી. મારી હાલત માટે હું તને જવાબદાર નથી લેખતો. પણ એટલા માટે તારી હાજરી મને બહુ ગમે છે એવું ચે નથી તો ! બંદે મને નથી ગમતી !’

જે બોલતો નહોતો એ બોલતો તો થયો.

મેં કહ્યું : ‘ આ જહાજ ઉપર જેટલાં માણસો છે એ બધાં જ કાંઈ એકબીજાની મરજીથી એકબીજાં સાથે ભળતાં નથી. પણ આંહી આવ્યા પછી તો તેઓ પડ્યું પાનું નિભાવી લ્યે છે. હું નીચ છું, અધમ છું. બોલ, તારે મને હજી વધારે કાંઈ કહેવું છે ? જેટલું જેટલું તું મને કહે અને જેટલું જેટલું તું મને ના કહે, એ બધું જ હું છું. પણ એ બધા પછી હું તારા ગામની તો છું !’

‘ એ આનંદની વાત છે કે અફસોસની એ હજી મને મનમાં નક્કી નથી થયું. ને નક્કી કરવાની મને કાંઈ જરૂર પણ નથી લાગતી. આ એક એવી કબર છે કે જેમાં દોસ્તદુસ્મન સારામાઠા તમામ એક સાથે મારદ થવાના છે. ’

આ ભીમકાય માણસના મોઢામાંથી આવા શબ્દો નીકળતા સાંભળીને મને સહેજ હસવું આવ્યું.

મારા હસવા ઉપર એ ચિડાયો નહિ. સાધારણ રીતે કેવળ એક આછા હાસ્યથી મેં કંઈક માણસોને પોતાનાં કે પારકાનાં ગળાં કરવા જેટલા ગાંડાતુર બનાવ્યા છે. પણ આ માણસ જરાક પણ ગુસ્સે ચ થતો ન હતો, જરા રાજી પણ થતો ન હતો. માનો કે એનામાં માણસાઈ.....’

૨૫૪ : દરિયાવાટ

‘ માશાલ્લા ! પેલા અજમ ને અરમ ખારવાઓ જ્યારે તાજુબ અને છે ત્યારે બોલે છે તેમ, માશાલ્લા ! શું હું બીંત આખી ભૂલી હતી ? આ માણસને હું સમજી જ શકી ન હતી ? ‘ માશાલ્લા ! માશાલ્લા ! ’

અરે આ માણસની માણસાઈ એના ઉપર આવી પડેલી અણ-ધારી આફતો, અણધાર્યા જખમો ને અણધાર્યા વીતકોથી સાવેસાવ મુંઢાઈ ગઈ હતી કે શું ?

પોતાના ભાઈની બેવકાઈ, જેનું ભલું કરવા જતો એના જ તરફથી મળેલી દગલખાજી, નિર્દોષ માણસ ઉપર ચડેલું જૂઠું આગ, માણસાઈને વછોડાવી નાખે એવાં ગુલામીનાં નડોર બંધન, અગ્નિયા દરિયામાં અગ્નિયા વેરીઓની વચમાં એકલી અટૂલી કાળી મજૂરી ! .....આ માણસને આખી દુનિયામાં પોતે એકલો, અટૂલો અને સદંતર પામર માણસ છે એવો ખ્યાલ ન આવે તો બીજું શું થાય ?

ધરતીનું ધાવણ પીને ઊછરીને મોટો થયેલો આ નાણાવટી વહાણ ઉપર લાચાર અને લાઈલાજ થયો હતો. એનામાં જીવવાની ઝૂઝવાની હામ જ નહોતી. ખરેખર, એને કાંઈએ જાણે શીખવ્યું જ ન હતું કે જીવતો નર ભદ્રા પામશે.

મેં વાતનો વળાંક બદલ્યો :

‘ તમે તમારો માર્ગ કરી શકતા નથી. તમે તમારો કાંટો ખતાવી શકતા નથી. તમે તે માણસ છો કે દોર ? માણસને દોરમાં ફેર શો ? દોર જે બીલે બંધાય ત્યાંના આચારવિચાર શીખે છે, અપનાવે છે. તમે પણ આંહી આવીને ગુલામો સાથે પુરાયા એટલે તમારા આચાર પણ ગુલામ જેવા બન્યા ! શા માટે તમે તમારી માણસાઈ ને છાજે એવી લડત કરતા નથી ? શા માટે એક માણસને છાજે એવી રીતે તમારો વાસ વસાવતા નથી ? ’

‘મારો વાસ કેવો ને કાને માટે ?’

‘જરા લાજે. હજાર માણસોને રોજ કોકરે મારનારી હું એક બે બદામની બાયડી તમને આજ કહું છું કેમકે ગમે તેમ તોય તમે મારા ગામના છો. તમારા કરતાં હું એક બે બદામની બાયડી મારો જેવો તેવો ખૂણો આજ જમાવી શકી છું. કપરા સંજોગ ને વસમા દહાડાઓની વચમાં હું મારી આછીપાતળી સુખસગવડો પણ ઊભી કરી શકી છું.’

અમુલખ હર્યો. બાપ રે ! ધનધોર અંધકારમાં ભૂતિયા વહા-ણનો સદ દેખાય એવું એ શિમત એના ચહેરાને લયંકર બનાવી ગયું. ક્ષણભર મને થયું કે હું આ દુનિયાના કોઈ માણસ સાથે વાત નથી કરતી, પરંતુ અંતઃતાપના નરકમાં પિસાઈ રહેલા કોઈ ભૂતના ચહેરાને જોઈ રહી છું !

અત્યાર સુધી મને નહોતું સમજાયું એટલું એ એક પળમાં મને સમજાયું. ઈરાદાપૂર્વક એના અંતર ઉપર વાસી રાખેલાં કમાડ જાણે ઊધડી ગયાં અને એના અંતરાત્માની સન્મુખ હું એક પળ ઊભી રહી.

એ શિમત કરીને બોલ્યો : ‘તું તારો ખૂણો જમાવી શકી છો; બરાબર છે. તને સગવડ છે, મને નથી, કેમકે પુરુષથી વેશ્યા થઈ શકાતું નથી.’

એ અવાજ—એ સૂરમાં રહેલું લયંકર અપમાન ! ક્ષણભર તો મારું માથું ફાટી ગયું : જંગલી ખિલાડીના જનૂનથી ફૂટીને એનો ટોટો પીસીને લોહી પીવાનું મને ખૂન ચડ્યું.

પણ...પણ...મને અપમાનિત કરવાનો એનો ઈરાદો ન હોય ને એ નકી હકીકત કહેતો હોય તો ? ....કોઈ નહિ. અગાધ, અતાગ

૪૫૬ : દરિયાવાટ

અને મોતની ખાડી જેવી નિરાશામાંથી હું મારા આદમીને ખેંચવા માગતી હતી: હું ઝબડતી હતી. અમુલખ સાથે નહિ, પણ અમુલખને વળગી પડેલી ઘેર નિરાશા ને પામરતા સામે.

એના તિરસ્કારને પણ રેંસી નાખે એટલો તિરસ્કાર મારા કંઠ-માંથી ભરીને મેં કહ્યું: ‘પુરુષ વેશ્યા ન થઈ શકે એમ કે? અને તું આ ધડીએ વેશ્યા નથી તો કાણુ છે? અરે એ પામર! મતિમૂઠ ગમાર! સ્ત્રી તો વેશ્યા થાય છે તો એની એસરી ગયેલી માણુસા-ઈના બુન્દેબુન્દનું મૂલ લે છે. ખેવફૂફ? સ્ત્રી વેશ્યા બને છે તો પચાસ પુરુષને પામર જન્તુ જેવા બનાવે છે. પણ પુરુષ વેશ્યા બને છે ત્યારે...ત્યારે એ એની માણુસાઈ મૂલ વગર વેચે છે; ત્યારે એ ઊક-રડો ચૂંથતા ભૂંડથી ચે પામર બને છે; ત્યારે એનામાં જીવવાની હામ નથી રહેતી, જીવવાની ઇચ્છા નથી રહેતી—અરે, જીવવાનું ખમીર નથી રહેતું! સ્ત્રી વેશ્યા થાય છે ત્યારે સ્ત્રી નથી ટળી જતી; બલકે ભયં-કરમાં ભયંકર સ્ત્રી બની રહે છે. ત્યારે એ હજાર સતીઓની આંખમાં આંસુડાં પડાવે છે; હજાર કુલવધૂઓના સંસાર સળગાવે છે. ત્યારે એ સમાજમાં એક એવો પ્રચંડ જ્વાલામુખી જલાવે છે, કે જેની જ્વાલામાં કુલવાનોનાં કુલ, સતીઓનાં સત અને મરદોની મૃછ ખાક થઈ જાય છે. પણ પુરુષ વેશ્યા બને છે ત્યારે...ત્યારે...!’

ક્ષણભર હું આજ સામે તાકી રહી. ‘ઓ ભગવાન! કાંઈ દિવસ તારી પાસે મેં કાંઈ માગ્યું નથી. આજ માગું છું; મને વાચા દે, મને વાણી દે, મને જીલ દે, મને જીલમાં જોર દે. ઓ ઈશ્વર! મને કાંઈકે તું એવું દે કે હું આ સાવેસાવ ઉજ્જડ થયેલા માનવીના લોહીમાં કાંઈકે ગરમી પુરું. કાંઈકે એવું દે કે જેથી હું આ મડામાંથી માનવી સર્જું.’

મેં કહ્યું: ‘તું પુરુષ છે. તારામાં પૌરુષેય છે. તારા કાંડામાં

તાકાત છે. તારા દિલમાં અભય છે. તારા બાવડામાં કૌવલ છે. તારા પગમાં ધરણી ધ્રજવવાનું જેમ છે. તારી આંખમાં મહાસાગરને ડારવાની હિંમત છે. અરે તું મરદ છો. ને મરદ કેવા હોય એ તને ખતર નથી ? આલમાં પાટુ મારીને પોતાનો મારગ કરે, ધરતીમાં પાટુ મારી પોતાનું ખોરડું ઊભું કરે, દિશાઓમાં પાટુ મારીને દિશાઓના બંધ દરવાજા ખોલી નાખે. અને તું, જેધારજણુ, પૂરો છ હાથનો, એક હાથે ગેંડા જેવા શાસ્ત્રને ભોંય ભેગો કરનારો, એક હાકલે આ બધી બાર બંદરની વેળાઓને ડારનારો...તું ! આમ સાવ માથે હાથ મૂકીને કેમ બેઠો છે ?

એ મારી સામે તાળુબ ને વધારે તાળુબ બનતી આંખે જેઠ્ઠી રહ્યો : ‘હું શું કરી શકું ? મારાથી શું થાય ? અને મારે કાંઈ કરીને કરવું થે છે શું ? કેને ખાતર ?’

‘અમુલખ ! તું મને પૂછે છે કેને ખાતર ? તું મરદ છો. જગવાને તને બે હાથ, બે પગ, પહેાળી છાતી ને તીખી આંખો આપી છે. પંખીઓમાં જેમ ગરુડ છે, પશુઓમાં જેમ સિંહ છે, તેવો માણસમાં તું છો. અને તું મને પૂછે છે કે ‘કેના ખાતર ?’

‘તું મને સતાવે છે. તારો બાર એના ભાંડકમાં તારી રાહ જેઠ્ઠી રહ્યો હશે. અને એને જે ગુસ્સો આવશે તે તારી બની બનાઈ દુનિયા, જેને માટે તું આટલી ગરૂ છે એ હવાના ઝોકમાં પાંદડું બેઠે એમ બેઠી જવાની છે.’

રેણની આંધિમાં હું જાનસાન ભૂંડી ગઈ. બે કદમ આગળ વધી મેં એ પહાડ જેવડા માણસને જેરથી એક તમાચો લગાવી દીધો. ‘હઠ પામર ! તું માણસ નથી, પણ પેટ ધસડીને ધરતી ઉપર

ચાલનારો કીડો છે. તું ગરુડ નથી પણ મજ્જાને ચૂંચનાર ગીધડો છે. તું માણસ નથી કેમકે એક નિર્જળ અને અસહાય ઓરતની મશ્કરી કરતાં તારી જીભ તૂટી નથી પડતી. હું તારા ગામની છોકરી; અને હજારો વર્ષના તારા ને મારા કુલના આચાર પ્રમાણે તારી વહાર માગવાની હું દાવાદાર. ગમાર ! શરમ તો તારી છે કે મારી, કે મારે એક તાપાક ને નીચ ધરાની અજમની પથારી સાચવવી પડે છે ? હું તને પૂછું છું—તને પહાડ જેવડા માણસ—તને હું પૂછું છું કે તેં શું કયું મારી વહાર કરવા ? મારી વેશ્યાગીરીથી હું તને મદદ કરતી આવી ! તને મારા ગામનો જાણીને—તને ગુલામીમાંથી છોડવી ઉપર લાવી; તને ગુલામમાંથી ખલાસી બનાવ્યો કાણે ? મેં. તને ખલાસી-માંથી માલમ બનાવ્યો કાણે ? મેં. અરે મૂરખ ! તારો જીવ બચાવ્યો કાણે ? મેં. અને તેં શું કયું મારા માટે ?’

પોતાના ગાલ પંપાળતો એ મારી સામે જોઈ રહ્યો.

‘માણસ જીવી શકે તો એણે શા માટે મરવું જોઈ એ ? માણસને જીવ આપ્યો છે ભગવાને. ને મરવાને બદલે જીવવા માટે જે કાંઈ કરવું પડે એ કરી છૂટવું એ માણસનો ધરમ. બીજા બધા જ ધરમ જીવવાના ધર્મ આગળ નકામા છે. જીવવાને માટે હું જે કાંઈ કરું છું એને માટે હું ગુનેગાર નથી; ગુનેગાર તું છે, તારા જેવા છે.’

હજી એ એ ચૂપ રહ્યો.

મેં કહ્યું : ‘કાને ખાતર ? કાને ખાતર તારે જીવવું ? તારે કુટુંબમાં કાંઈ નથી ?’

‘એક દગલખાજ ભાઈ સિવાય બીજું કાંઈ સગું નથી.’ એણે કહ્યું.

‘અને તારાં સુખસલામતીની ચિન્તા કરે એવી કાંઈ બીજી નથી ?’

એ થોડી વાર ચૂપ રહ્યો. પછી બોલ્યો: ‘કાણુ જાણુ. એ મને એના ભાઈનો ખૂની માને છે...અને...અને....’

‘અને શું?’

‘કાંઈ નહિ. મારા મનમાં વહેમ છે. એ વહેમને વાચા નથી. મારે કાંઈ નથી. કાંઈ હોય ન હોય એની સાથે તારે...તારે....’

‘મારે કાંઈ મતલબ નથી, એમ ને? મારે શી મતલબ છે એ, મૂઠાં તને હમણું નહિ સમજાય. કાંઈક દિવસ સમજાશે—ને કદાચ કાંઈ દિવસ નહિ એ સમજાય. પણ તારે કાંઈને ખાતર જીવવાનું નથી એમ તું કહે છે ને? હું તને બતાવું કે તારે જીવવું કોને ખાતર. હું તને બતાવું તારું નવું કુટુંબ કે જેને ખાતર તારે ખુવાર થવાનું, તારે બરબાદ થવાનું, તારે ક્રના થવાનું, અને તારે જમીનમાં ગારદ થવાનું કે ઊંડાજીરે મહાસાગરના તળિયામાં ડૂબવાનું.’

‘તું શું કહે છે?’

‘હું તને કાંઈ કહેતી નથી; હું તને બતાવું છું તારું નવું કુટુંબ. જો ત્વે કુટુંબને અપનાવવાની તારા હૈયામાં હામ હોય, ભગવાને જેવો માણસ ધડવા ધાર્યો હતો એવા માણસ તરીકે જીવવાની કે મરવાની તારા કાંડામાં તાકાત હોય, તો જેનું કાંઈ નથી એનો તું થા, ને તારું કાંઈ નથી તો એને તારાં બનાવ.’

એનું હું કાંડું ઝાલીને ધસડીને લઈ ગઈ. નીચે — નીચે — વધારે નીચે — ગુલામોના વાડાનાં બારણાં ખોલી હું ઊભી રહી.

ભયંકર દુર્ગંધ એ વાડામાંથી નીકળતી હતી; કારમી આહ એની અંદરથી ધબકતી સંભળાતી હતી.

વાડાના બારણા પાસે એક મોટી મશાલ રહેતી હતી. ખાસ કારણ માટે જ એ ચેતાવવામાં આવતી હતી. મેં ચક્રમકથી એ મશાલ ચેતાવી.

એના લાલ ભડકાના તેજમાંથી નીકળતા સફેદ શ્યામ ધુમાડાથી એ ઓરડો ભરાવા માંડ્યો. પુરાણોએ વણુ'વેલાં કે નરકાગારનું બારણું ખૂલ્યું હોય એવું લાલ ભટ્ટી જેવું તેજ એ કમરામાં ભરાઈ ગયું. ધુમાડાના આછા પાતળા સફેદ દોરા એ ઓરડામાં જમરાજના નાગપાશના સાપોલિયા જેવા હવામાં ગૂંચળાવવા લાગ્યા.

તે એવા લાલ તેજના શ્યામ ગુલાલ પ્રકાશમાં એ વાડામાં બંધાયેલા ગુલામો દેખાયા. ગળામાં નાખેલા પટ્ટાની અંદરની કડી-ઓમાં ભેરવેલી રસીથી વાડામાં ઢોર બંધાય એમ એક એક માણસને ત્યાં બંધવામાં આવ્યો હતો એમના મળમૂત્ર ને અખાદ આહારના સહાની કાળી બદબો જાણે ગદાથી જોનારના માથામાં વાગતી હતી. એમાં કોઈના વાંસામાં સોળ હતા, કોઈના હાથપગમાં સોળ હતા ને સોળની ફૂટમાંથી લોહી ઝગઝગતાં હતાં. એમાં કોઈ વહાણના ખોખાંની દીવાલને માથું ટેકવીને આહ પુકારતું સૂતું હતું. એમાં ઓરતો અર્ધ નગ્ન હાલતમાં ગોઠણ ઉપર માથાં નાખીને પડી હતી, ને જે ગળામાં કેવળ હેમના દાગીના શોભે એ ગળામાં લોહાના પટ્ટામાં લાંબા જાડા રસ્સા ખૂંતી નહોરતાથી સાફ દેખાતા હતા. એમાં નાનાં બાળકો કડે બધાઈ ને રોતાં રોતાં સૂતાં હતાં ને એમનાં મુકાચેલાં આંસુમાં મશાલનું તેજ જાણે સમાઈ જતું હતું.

તે એ ઓરડામાંથી હવાની જાણે લહેર આવતી હોય એમ બધાના મળેલા નિસાસાનો એક સામટો બનેલો નિઃશ્વાસ જાણે અખેલ પાપ ને અસહાય પામરતાના ઝોક જેવો બહાર નીકળીને મશાલની જ્યોતને પણ ત્રાંસી કરી નાખતો હતો.

એ ભયંકર દેખાવ એક પ્રેક્ષક તરીકે જોઈને કોઈ માનવી કેવળ માનવી રહી શકે નહિ. કાં તો એ લોભ અને દોંગાઈથી ભરેલા પશુથી યે અધમ બને, કાં તો એ પુણ્યપ્રકાપથી પ્રજલી ગિરેના નરકસરીથી યે વધારે જાજર બને; કાં તો એ નરપશુ બને, કાં તો એ નરસિંહ બને. કેવળ નર તરીકે એ રહી શકે નહિ.

ફાટેલી આંખે અમુલ્ય આ દેખાવ જોઈ રહ્યો. એક હાથમાં સળગતી મશાલ પકડીને બીજે હાથે મેં વાડાની અંદર આંગળી ચીંધી. મારા હૃદયમાં યે મારા કાબૂની બહાર કોઈ લાગણી સાધારણતઃ ઉભરાતી નથી. પણ આજ કાણુ જાણે કેમ, ઉભરાયેલી લાગણીઓમાં મારું હૈયું પણ રંધાઈ જવા જેવું થઈ ગયું. મેં ફાટી ગયેલા ચીસ જેવા અવાજે કહ્યું:

‘દુનિયામાં તારા ભાઈ એ તને દગો દીધો છે; આને આજથી તારા ભાઈ બનાવી લે. દુનિયામાં મહોળ્મતે તને દગો દીધો છે. આજથી તું આ હતભાગીઓ ઉપર મહોળ્મત બતાવ. દુનિયામાં તારે કોઈ કુટુંબ નથી; આને તું તારું કુટુંબ બનાવ. તારે કોઈને માટે જીવવું છે; આ લોકોને માટે જીવ. એ લોકોને કોઈ જિવાડનાર જોઈએ છે; તું એનો જિવાડનાર બન !’

સળગતી મશાળના શ્યામ ગુલાલ તેજમાં આથમતા ચાંદ જેવો નિસ્તેજ છતાં રુદ્ર ચહેરો મારા તરફ ફેરવીને એ બોલ્યો: ‘માધવી ! તું મને જીવવાનું કહે છે ? હું શું કરીશ એ તું જાણે છે ?’

‘ના.’ મેં કહ્યું: ‘હું જાણતી નથી. તું જીવ. જીવતો રહેવાની કોશિશ કર. મરદ છો ને મરદ બનીને રહે એટલું હું માગું છું.’

‘તું શા માટે જિવાડવા માગે છે મને ?’

‘તું મૂરખ છે એટલે સમજતો નથી. હું મૂરખ નથી તે તને સમજાવું. એકદા તને સમજાશે.’

‘હું જીવીશ તો આ લોકોને માટે જીવીશ; હું જૂઝીશ તો આ લોકોને માટે જૂઝીશ. પણ તે પહેલાં હું મારી આ દશા કરનારનો બદલો લઈશ.’

‘તો બદલો લે !’

‘તું કોણ છે ? તું શું માગે છે ? હું જે કહું તેમાં તું હા કેમ કહે છે ?’

‘તું જે કહીશ એમાં હું હા લખીશ; એક શરતે. તારા જીવવાને માટે. એક પામર, પરાધીન, પશુ બનીને જીવતાં દટાઈ જવાને માટે નહિ. પણ દટાયેલો હો તો નરસિંહની માફક તમામ આવરણો તોડીને બહાર આવીને તું જગતને બતાવી દે કે સંયોગો અનેકોને મહાત્ કરે છે, પણ અનેકોમાં એક એવો છે કે જે સંયોગોને મહાત્ કરી શકે છે. એટલું જગતને બતાવી આપવા માટે તું જીવ. અને જીવીને અનેકોને જીવાડ.’

અમુલખે મારા સામે જોયું. શું જોયું હશે એણે મારા ચહેરામાં ? મશાલના નાચી રહેલા ઊજળા આંધળા પ્રકાશમાં એણે કાંઈ જોયું હશે ? મારા ચહેરા ઉપર ઝગઝગી ઊઠેલો ઉમંગ, મારી આંખમાં સળગી રહેલી મહોબ્બત, મારા રોમરોમમાંથી ઊઠતો પુકાર...આમાંથી એણે શું જોયું હશે ? કાંઈ જોયું હશે ?

એક ક્ષણ એ મારી સામે તાકી રહ્યો. બીજી ક્ષણે એણે મને કહ્યું : ‘માધવી ! તું આંધી ઊભી રહે, મશાલ પકડીને.’

હું મશાલ પકડીને ઊભી રહી. એ લાંબી ડાંફે બરતો અંદર ગયો.

‘ઊડો !’ એણે સાદ દીધો, ‘તમારી જિંદગી ને તમારા ખમીર માટે તમારે લડવાનો અવસર આવ્યો છે. ઊડો.’

પોતાના જોરાવર હાથો વતી એણે એક પછી એક ગળામાંથી લોખંડના પટ્ટા ઉમેડવા માંડ્યા.

‘સાંભળો !’ એ બોલ્યો. એને પરસેવો વળતો હતો. અંદર બહારો સખત હતો. પોતાના બે હાથ વતી એણે પરસેવો લૂંછ્યો. લોખંડના પટ્ટા કાપી કાપીને એના હાથમાંથી લોહી નીકળતું હતું ને એ હાથોથી જ્યારે એણે પોતાનું મોં લૂંચ્યું ત્યારે એના ચહેરા ઉપર એ લોહી ભુંસાયું. મશાલના તેજમાં એ જલ્પ કરવાગતો હતો. લોહિયાળ ચહેરો, વિખરાતાં જુલફાં, કદાવર છાતીઃ એ સાચે જ સિંહનર જેવો લાસતો હતો. અમુલખ, મારો અમુલખ ! સેંકડો ચહેરાઓ સેંકડો અવસરે સેંકડો સંયોગોમાં મેં જોયા છે. પણ આ પ્રસંગ, આ સમય ને આ ચહેરો હું કોઈ દિવસ પણ ભૂલી શકીશ નહિ.

‘સાંભળો ! આજથી, આ થીથી આપણે મૂર્દામાંથી માણસ બન્યા છીએ. કલાક પહેલાં આપણે બધા જ મરી ગયા હતા; અત્યારે નવેસરથી જીવતા થયા છીએ. આજથી આ મહાસાગર આપણો છે, આ જહાજ આપણું છે. તમે આઝાદ છો. તમે ગુલામ નથી. તમારા હોતે બીજા કોઈ પણ ગુલામ બની શકશે નહિ.’

વાડાની અંદરનાં માણસો કલખલાટ કરતાં ઊભાં થઈ ગયાં. સહુને લાગ્યું કે કોઈક અસાધારણ બની રહ્યું છે, પણ કોઈને સમજાયું નહિ કે શું થઈ રહ્યું છે.

અમુલખે કહ્યું : ‘તમે બધા જ હમણાં જરા પણ કોત્રાહલ વગર આંહી રહો. તમારામાંથી જીવન હોય, જીવ કરવાની હામવાગા હોય, એટલા મારી સાથે આવો.’

નાર પંદર માણસો-જુવાન ને અધધરડા-ઝડેઝ, સતવારા, કાળી ને વાઘેરનું એક ટોળું બન્યું ને આગળ આવ્યું ને અમુલખ સામે ઊભું રહ્યું.

અમુલખે કહ્યું : ‘ હું પણ તમારા જેવો ગુલામ હતો. સંજોગોને લીધે હું છૂટ્યો ને તમને છોડવાની કશિશ કરું છું. તમે બધા ગૂપચૂપ મારી સાથે આવો. વહાણના અજમ અરખ ખારવાઓ જેટલા ઉંઘતા નહિ હોય એટલા દારૂના નશામાં ચકચૂર હશે. ચાલો.

ખારવાઓની હાલત અમુલખે વર્ણવી તેવી જ હતી. આવડા આવડા મોટા જંગી જહાજનો આટલી સહેલાઈથી કબજો લેવાઈ જશે એની કલ્પના પણ ન હતી.

જ્યાં ગુલામોને પૂરવામાં આવતા હતા એ વાડામાં અજમ ને અરખ ખારવાઓને પૂરતો અમુલખે વાડાના ગુલામોને ઉપર ખોલાવી લીધા.

બેરાંછોકરાંની એણે ખાસ તજવીજ કરાવી. ને એમને સ્વસ્થ કરવાનું કામ મારે લાગે આવ્યું. થોડીવારમાં તે! વહાણના બેત્રણ ભંડકમાં મશાલોનાં લાલતેજ સળગી રહ્યાં, ને એના પ્રકાશમાં રસોઈની-ઉની ગરમ રસોઈની હોંશ ને જોર ને શોરથી તજવીજ શરૂ થઈ.

પકડાયેલા ગુલામો હવે આઝાદ હતા. એમને અમુલખે કહ્યું : ‘ આ વહાણ હવેથી આપણું છે ને આપણે જીવશું ત્યાં સુધી આપણું રહેશે. આપણે છૂટયા એ ઈશ્વરનો અહેસાન છે. પણ આપણા દુસ્મનો માટે લાય છે. જે શાપિત પ્રધા માણસોને દોરની માફક પકડાવીને એના કુટુંબકબીલાથી અલગ પાડીને મિસર, મોશા-કોકા ને ટયુનીસ ને હબ્સીનિયામાં ગુલામ તરીકે વેચી શકે છે એ

પ્રથાના આપણે જનિસાર દુશ્મન છીએ. મુક્તિની ધડીએ આપણે પણ શપથ લઈએ કે બીજાએને મુક્ત કરાવવામાં જ હવેતું શેષ આયજી ખરચાઈ જશે.’

બધા સાંભળી રહ્યા.

એણે કહ્યું : ‘હું એક કામ માટે પાછો જઈ છું. એ કામ પૂરું કરીને હું મહાસાગરમાં આ જહાજ લઈને ધૂમવાનો છું. આપણા વતનનાં ભાઈજાહેને પરેશાન કરનારાને હું પરેશાન કરનારો થવાનો છું. મારા જીવનમાં હવે એ એક જ અર્થ છે; બીજો કોઈ અર્થ નથી રહ્યો.

‘તમે બધા જ મારા ખલાસીઓ છો. આપણે બધા જ એક જ રાહના મુસાફર છીએ કે નહિ એ હું નથી જાણતો. જે જે લેકોને જવું હોય તે જઈ શકશે. જેને રહેવું હોય તે રહી શકે. હું આજથી એ થવાનો છું-જેને સરકાર ચાંચિયો કહેશે, જેના માથા માટે ઈનામ કાઢશે. પણ હું એવો ચાંચિયો થવાનો છું કે જેને કારણે માણસના હાડમાંસને લોહીનાં વેચાણ રદ થશે. હમણાં કોઈ કાંઈ ન બોલશો. વતનમાં પહોંચ્યા પછી જે મારી સાથે રહેવાનો નિર્ણય કરશે એ મારી સાથે રહેશે, ને જેને ઘેર જવું હશે એ પોતાને ઘેર જઈ શકશે !

આમ મારો જોધાર અમુલખ ગુલામમાંથી માલમ થયો. ને માલમમાંથી વહાણનો નાખૂદો બન્યો. સોદાગર નોશરવાન એને ચાંચિયો કહેતો હતો. એને એક હોડીમાં બેસાડીને મધ્યસ્થિ એના કિરમત એનું જે કરે તે ભોગવવા તરતો મૂકી દીધો હતો.

સ્તમ પહેલવાનનું નામ બદલાવી નાખવામાં આવ્યું, એનું નવું નામ રાખવામાં આવ્યું : ‘આશાપૂરા.’

વહાણ પીઠ ફેરવીને ફરીને સીધું વલસાડ તરફ જવાને બિપડ્યું.

ગોપીની આત્મકથા

સુરતના નવાળી ફરમાને તો સાચેસાચ મારી સ્થિતિ કાઢને ચ અદેખાઈ ન થાય એટલી કપરી બનાવી દીધી. એક બાળુથી મારા-ભાઈનો ખૂની ભાગી મર્યો હતો. એને મારે ભાગવા જ દેવાનો હતો. જેને એકવાર હું ચાહતી હતી ને જેણે મારા ચાહનો આટલો ખૂરો બદલો આપ્યો હતો, એને મારે માફ કરી દેવાનું હતું.

ઓહ ! કેમ માફ થાય ? કોઈ કહેશે એ વાત કેમ માફ થાય ? મને ભોળાને ભરમાવનારાનાં કરતૂત કેમ વિસરાય ? ધરના ચાર ખૂણામાંથી કોઈ દિવસ બહાર નહીં નીકળેલી ખાનદાન માઆપની હું છોકરી. ફેવળ મારા કુટુંબજનો તરફથી જ જૂતા ઝઘડાની એકની એક વાતો જ હું સાંભળનારી. આજ આનું માયું ફૂટયું, કાલ આનું માયું ફૂટયું. આજ આના ખેતર બળી ગયાં, કાલ આના ઓઘા સળગી ગયા. કાલ પેલાના ગોલાને માર્યા ને આજ એના દુબળાને મારવાના છે. લોહી રેડવાની, આગ સળગાવવાની, સ્ત્રીઓ ને બાળકોને હેરાનપરેશાન કરવાની એમની વાતો હતી. અને મને એ વાતો ઉપર ભારે કંટાળો આવતો હતો.

મારો ભાઈ એ વાતો સાંભળી સાંભળીને સાવ વંડી ગયો હતો. અને આંકેલા ખૂંટિયાની જેમ એના નાના માથામાં મરવાની, કાપ-

વાની, બાળવાની વાતો સિવાય બીજી કોઈ વાત જ આવતી ન હતી.

આપ દાદાની વાડી હતી. વજીફા હતા. એ બધી દોલત વેડફાતી હતી. કામ ધંધો તો કોઈ કરતું ન હતું. કામ ધંધો કરવાની કોઈની વૃત્તિ ન હતી. આલમાંથી વરસે એટલું ચે ધરમાં આવતું ન હતું. આ બધા અધડા પતી જાય, આપણે સુખચેનથી રહીએ, હળીમળીને ખાઈએ, ફરીએ ને જીવીએ. શા માટે આવું કાંઈ શક્ય ન હતું.

અલગત આ બધા વિચારો મને આરંભથી થતા હતા એમ ન હતું. સમજણી થઈ ત્યારથી આ વાતો સાંભળી હતી. ત્યાર પછી ધરબાર મારે માથે પડ્યાં ને મને કાંઈ વિચાર કરવાની પહેંચ પણ નથી.

પણ કોણ જાણે કેમ એ બધી જ બેપરવાઈ કે બેસમજ સાપની કાંચળી બિતરે તેમ બિતરી ગઈ. કેમકે મારા જીવનમાં એક પ્રસંગ બન્યો.

અમુલખને મેં જોયો. પહેલા પ્રસંગમાંથી બીજા પ્રસંગો પડ્યા. એની તરફ મારું દિલ ખૂણી પડ્યું. એણે મને કહ્યું કે એના પોતાના વિચારો પણ મારા જેવા જ હતા. જો બે કુટુંબ વચ્ચે લગ્ન સંબંધ થાય તો.....

ઓહ ! પણ એ ભારે મીઠાબોલો જીવાન હતો. સોહામણો હતો. મીઠાબોલો હતો...અને હું બાળીબોળી કુંવારી કન્યા હતી. એની જગ્યાતમાં મધ હતું. ફૂલને ચૂસતા ભમરા જેવો ડંખ એની આંખમાં હતો. પણ મને શી ખબર...ખબર...કે એના પેટમાં માખી હતી. એનાં દિલમાં પ્રેમ નહિ પણ લોભ હતો. મને ફેસઝાવી બનાવીને મારા બાપની વિશાળ જમીન એને ઘેર કરવી હતી.

એના રાહમાં મારો ભાઈ હતો. મારા ભાઈનો હું ખ્યાવ નથી કરતી. ભગવાન સાહેબ છે કે એનાં લક્ષણો મને સારાં નહોતાં લાગતાં.

૧૧૮ : દસ્તિયાવાટ

પણ એ મારો ભાઈ હતો. મારા દીકરા જોડેલો એ મને વહાલો હતો. મેં એને ઉછરીને મોટો કર્યો હતો. અને હું એને એક મજની વહુ લાવી આપત. એનું ઉછાંછળાપણું યે કઅજે થાત. સાત ખોટનો મારો ભાઈ.....

પણ એ પેલા દગલખાજના માર્ગમાં કાંટા સમો હતો ને ! એણે નકલી પ્રેમ ખતાવ્યો. મને એણે ભોળવી લીધી. મારા ભાઈનો કાંટો કાઢી નાંખ્યો. અને જો એ બે વચ્ચે મારી હાજરીમાં તકરાર ન થઈ હોત, જો અમુલખની ધમકી મેં કાનોકાન સાંભળી ન હોત તો હું માનત પણ નહિ કે આ કાળો કામો કાણે કર્યો છે ! એકાંતમાં કોઈ હાજર ન હતું ત્યારે એ કસાઈએ મારા ભાઈને ચીલહું કાપે એમ કાપી નાખ્યો.

મારા ભાઈને કાપ્યો માર્યો. મને ભોળવી. મને ખેવફૂડ ખનાવી.

કુટુંબમાં કયાંય મોટું અતાવવાને લાયક રહેવા દીધી નહિ. ખીજું કાંઈ નહિ, પણ એ માણસ શા માટે ઈન્સાફમાંથી છૂટી જાય ? શા માટે એ એના લોભ ને એની નદોરતા માટે જવાબ ન આપે ? મારે ખીજું કાંઈ નથી જોઈતું. એની પાસેથી મને ખીજું કાંઈ લાલચ નથી. એનો મને મોહ નથી. પણ મારે એક વાત તો જોઈએ ને ? ઈન્સાફ ! ખીજું કાંઈ નહિ ઈન્સાફ ! મારા આપનો દીકરો-કાચો કુંવારો આજ અગતપછેટો ઓદતો હતો. કમમાં કમ એના આપનો એક દીકરો તો એની સાથે બળવો જોઈએ.

હું કળિયાની હવે પરવા કરતી નથી. અમારે તો કોણુ ભોગવનાર છે હવે ? ભલે અમારા ખેતરા ભેળાઈ જાય. ભલે અમારી ગંજિયો સળગી જાય. ભલે અમારા માણસો કપાય. પણ એને હું જપ કેમ લેવા દઉં ? મારા ઘરમાં હોળી સળગાવનારને દીવાળીની મજા

માણતા હું કેમ જોઈ શકું ?...ઓહ...ઓહ...મારા પેટમાં કોઈ છૂરી મારવું હોય એટલું દરદ મને થતું હતું. કયો અંધાપો વળગ્યો હતો મારી આંખને કે કાલની આફત આજ ખડી કરી. શરીરના લેબાસમાં સળયેલા કસાઈને કયો અંધાપો મેં મારા દિલના આંગણમાં આવવા દીધો.

પણ એ ભાગી ગયો. એનો પામર ભાઈ પણ ભાગી ગયો. એના ભાઈએ નવાજ પાસે દાદ માગી. ને નવાજે ઇન્સાફ આપ્યો. ઓહ ! હું જાણે જીવતી ચિતામાં સળગી જઈ છું.

શું આ ઇન્સાફ-બેાર ગેરઈન્સાફ સામે કોઈ કરતાં કોઈ દાદ ફરિયાદ નહિ હોય ? મારે ખૂતીને બદલે ખવીસને પરણવું પડશે ? એના લોહીમાં મારું લોહી મળશે ? મને બાળક થશે તો...તો...હું એનું ગળું રૂંધીને ભીંસી નાખીશ. પણ...પણ... ઓ ભાઈ ! તું મરતો ગયો, મને મારતો ગયો ! ઓ અમુલખ ! દગલખાજ ! તેં મારા ભાઈને માર્યો, ને મને પણ મારી. ઓ કસાઈ ! રાજ થા જ્યાં હો ત્યાં રાજ થા. તારી ઉમેદો બંધી જ પૂરી થઈ. ખરેખર ! સ્ત્રી અને પુરુષ વચ્ચેના વ્યવહારમાં કેવળ દુનિયા એકલી જ ગેરઈન્સાફ કરે છે એમ નથી. ખુદ ભગવાન પણ ગેરઈન્સાફ કરે છે.

મારા કાકા અત્યાર સુધી ભાદરવાના ભીંડા જેવા ફૂલ્યા ફાલ્યા ફરતા હતા, તે હવે ઉતાળાની સૂકવણી જેવા થઈ ગયા છે. એના પોષાક ઊતરી ગયા છે. એનાં પાંચોટાં ઊતરી ગયાં છે. એના પિત્તળના તાર બાંધેલી તેલપાયેલી ડાંગના વાંસની લાઠીના ભભકા ચે ઊતરી ગયા છે. મેં એની પાસે દાદ માગી. પણ એ દાદ દેવાને લાઈલાજ બતાવી ચૂક્યા. અને પુરુષ એકવાર લાઈલાજ બતાવે પછી તો એને ફરીવાર કહ્યાથી ચે શું ? પોતાના કુટુંબની છોકરીને થતા અપમાનથી આપોઆપ સિંહની જેમ ઊછળી ન પડે એ માણસ

૨૬૦ : દસ્તિયાવાટ

માર મારે થોડો ઊછળવાનો છે ? એ કહે છે : નવાખનાં માણસે જ ગામમાં છે. નવાખી ફરમાન અમલમાં છે. દાદાગીરીના હવે દહાડા ગયા છે. ને...ને...તારે ક્યાંક પણ પરણવું તો છે જ ને ? હું શું કહું હવે એને ? ને મારા મોઢા ઉપર જાયેલું હાસ્ય કડવું હતું, તીખું હતું કે ગમતું હતું એ પણ સમજવાની એનામાં હવે ત્રેવડ ક્યાં રહી હતી.

મારા આ ઊકળાટના દિવસોમાં મને ક્યાંક પણ દિલાસો હોય તો એ રામુ હતી. રામુ કેવળ મારી દાસી નથી. મારી સખાત નથી. મારી કાંઈક અંશે સખી જેવી છે. એ મારો ઊકળાટ સાંભળી રહે છે. એ મારા બળાપા સાંભળી રહે છે. કોઈકવાર સૂર પૂરાવે છે કોઈક વાર નરમાશની સલાહ આપે છે ને હરહંમેશ એ કાંઈકને કાંઈક નવી વાતો કાઢીને મને બુઝાવા મથે છે.

ગરીબ બિચારી રામુ ! એ સમજતી નથી. મારા દિલમાં ધા પડ્યો છે. એ રામી જેવી બોળી ને ગમાર છોકરીના આવા પ્રયાસથી થોડોક જ રૂઝાવાનો છે ?

એકવાર રામીએ મને કહ્યું : ‘બા ! મારી એક વાત માનશો ?’

મેં પૂછ્યું ‘શું ?’

‘તમે જગુભાઈને મળોને ?’

મારી આંખ ફાટી ગઈ. મારો અવાજ ફાટી ગયો : ‘શું કહ્યું ?’

‘બા ગુરસો ન કરો. અત્યારે તમને કોઈ સહારો આપી શકે એમ નથી. ને વહેલા કે મોડા નવાખી ફરમાનનો અમલ તો થવાનો છે. તો પછી એમને મળીને એમને જેવા જાણવાની કેશિષ શા માટે નથી કરતાં ?’

‘હું એનું મોઢું પણ જોઉં કે ?’

‘એ તો બા ક્યાં ચાલવાનું છે ? આજ એ ગુનેગાર ટળીને મહારાજ છે ને આપણે ગુનેગાર જેવા થયા છીએ ? છોકરો થે આપણો ગયા ને છોકરી થે આપણી ગઈ. બલટાનો ચોર કાટવાળને દંડે એવો આ ગેરહન્સાક છે. પણ એનો ઉપાય શો ?’

‘હું આપઘાત તો કરી શકું છું ને ?’

રામી છળી બિટીને બોલી : ‘ના. બા એવું કાંઈ ન કરતાં. ને... ને... પહેલાં જોવામાં વાંધો શું ?’

‘તું કશું જ સમજતી નથી. તમને દૂખળાંને અમારી વાતની શી ખબર પડે ?’ મેં કાંઈ દિવસ રામીને દૂખળી કહી નથી. આજ અચાનક મારા મોઢામાંથી નીકળી ગયું.

તો ય રામી એ અપમાન ગળી જઈને બોલી : ‘બા ! એ તો જેવા દૂખળાં એવી જ તમારા વરણની સ્ત્રી. કાંઈ ફેર નથી. તમે વિચાર તો કરો. આજે તમારે એક સાધારણ દૂખળાની જેમ ધણી ફરમાવે એને પરણવું પડવાનું ને ? તો પછી અમ લોકની જેમ જરાક તો કરો. જોઈતો લ્યો.’

મેં કાંઈ જવાબ ન આપ્યો. રામીના એકએક બોલ એકએક તમાચા જેવા લાગ્યા. સાચી વાત ! દૂખળાની ઓરતને મારામાં શું ફેર હતો ? રામીમાં ને મારામાં શું ફેર હતો ?

તે સાંજે રામી એને લાવી. રામીની ધૂણતા ઉપર મને રોષ ચડ્યો. ને એની ધૂણતા ઉપર પણ મને રોષ ચડ્યો.

પણ રામીના દયાલુથી મેં એની સાથે થોડી ધણી વાત કરી. શું વાત કરી એ આજ મને યાદ નથી.

એ એકવાર આવ્યો. બીજવાર આવ્યો. ત્રીજવાર આવ્યો. પછી આવતો જતો થયો.

એણે મને કહ્યું: 'તમારા ભાઈનું ખૂન અમુલ્ય છે ક્યું'. અને પછી ભાગી ગયો. હું તમને વરસોથી દૂરથી જોઈને ચાહતો આવ્યો છું પણ નવાખી ફરમાન પહેલાં તો મારાથી હિંમત કેમ થાય? પણ મને તમારો દાસ સમજો. હું તમને સુખી કરીશ. થવા કાળ હતું તે થયું. હવે તો આ ગામ આખું એક થશે. એ ગામને હું આપાદ કરીશ. એ ગામમાંથી આપણને ખૂબ આમદાની થશે. હું તમને રાજની રાણી જેમ રાખીશ.'

આ અને આવી મીઠી વાતો એ કરતો. અમુલ્ય જેવો એ જડ ન હતો. આ તો વાચાળ હતો. એની છાત્ર તો જરાક પણ અટકતી ન હતી. થાકતી ન હતી. એ શોખીન પણ હતો. એ મારા તરફ મમતા બતાવતો. પૈસાની એને પરવા ન હતી ને રાજ મારે માટે કાંઈ ને કાંઈ લાવતો.

દુઃખનું ઓસડ દહાડાં ને સુખનું ઓસડ સંગ. દહાડા-વીતતા ગયા. હું એને ઓળખતી થઈ. હું એને ચાહતી તો નહોતી. પણ જેમ બીજાને મારે વહેલા કે મોડા પરણવું પડવાનું એમ આને પરણવામાં મને વાંધો ન હતો.

એક દિવસ એણે ઘરમાં છોટુની તસ્વીર જોઈ. એક ચિત્રકારે કરી આપી હતી. એ છબી જોઈને એમણે છોટુના ભારે વખાણ કર્યાં.

તે પછી મેં નક્કી કર્યું કે લગ્ન કરવા જ હોય તો કરી નાંખવા. એમણે પણ ઉતાવળ કરવા માંડી ને મારે વિલંબ કરવાનું ન તો કોઈ બહાનું હતું, ન તો કોઈ કારણ હતું.

આખરે લગ્નની તીથિ નક્કી થઈ. એ લગ્નમાં ભાગ લેવાને

અને અમારા કુટુંબો વચ્ચે અત્યારે હેલ્થકારી ગયેલા કલહને કાય-
મને માટે ખુઝાવી નાંખવાને માટે સૂરતની નવાખીના બક્ષો નવાખી
રૂકો લઈ આવવાના હતા.

એક ખાણુ મારા કાકાએ અમારા તરફથી ભારે તૈયારી કરી.
ખીજ ખાણુથી એમણે તૈયાર કરી. મને પોતાને પહેરવા ઓઢવાનો
ખાસ ઉમંગ ન હતો. પણ મારી સખાતે આવનારી રામુ ભારે
હાઠમાડથી ફરતી હતી. જાણે એનાં જ લગ્ન થતાં હોય ને ! ને એક
રીતે એની વાત અર્ધો સાચીયે હતી. એ મારી સખાત જ હતી ને !
ને મારા મનમાં એને માટે જરાયે ઈર્ષ્યા નહોતી થતી.

ખરેખર કેટલાક માણસો એ જવાબદાર થવાને માટે જ સર્જાયા
છે. આખો દિવસ રમવાનું, શોખ કરવાનો અને કોઈકની મહેનત
ઉપર જીવવાનું હોય તો એમને બહુ કાવે છે. ત્યારે આંખા વ્રતમાં
કાયલ શોમે છે તેમ તેઓ શોભી બેઠે છે. ત્યારે એમના ગંગ અનોખી
ભાત પાડે છે. એમનો અવાજ કોઈ અનોખી ભાત પાડે છે. એમનું
કલેવર પણ કોઈ અનોખી ભાત પાડે છે. કેમકે એવા માણસો સાંભ-
ળવાને માટે, બોલવાને માટે પેદા થયા છે. એ એની આબોહવા છે.
ને એ આબોહવામાં એ દીપી નીકળે છે.

એના વાતાવરણની બહાર એમના અવાજ અર્થ વગરના સૂર
લાગે છે. એમના કલેવર અર્થ વગરનાં વામણાં લાગે છે. એમના
રંગ અર્થ વગરના કાળા લાગે છે, એમનું આખું જ જીવન અર્થ
વગરના નિર્મળનંદ માટેનું લાગે છે. એમના જીવનનો એમના સિવાય
કોઈ અર્થ નથી. ને એમનેય કોઈ અર્થ નથી.

મને કોણુ જાણે કેમ કોઈ ઊમંગ થતો નથી. મારા કાકા લગ્ન-
નની તૈયારી કરે છે. એમને ત્યાં પણ લગ્નની તૈયારી ગાજે છે.

ગાજે છે એટલે રીતસર ગાજે છે. એમને કોણ જાણે કેમ આ લગ-
નમાં આટલો ઊમંગ છે ! મારામાંથી એમને શું મળવાનું છે ? એમને એ
કેમ ખ્યાલ નહિ આવતો હોય કે આ લગ્ન એ મારે મન એક જગરો
ઉલ્કાપાત છે. આ લગ્નથી એ હત્યારા જલ્લાદ અમુકખને હાથે—
ઓ અમુકખ તને એ કેમ સૂઝયું ? મારા કાનમાં એકાએક પ્રિય વચન
કહેનારો તું—એવા તારા હાથ કેમ ચાલ્યા....ખેર જવા દો...હું કહેવા
એ માગી હતી કે આ લગ્નથી મારા ભાઈનું મૂઠું જીવતું થાય છે
ને હું જીવતી મૂર્છા જેવી બનું છું. ખેર.

મારો ઉપાય નથી. માઆપ ને ભાઈ વગરની જીવાન છોકરીનો
કોઈ દિવસ ક્યાંય ઉપાય નથી હોતો. મારો કોઈ ઉપાય નથી. હું
લાચાર છું. નવાબનું ફરમાન છે. નવાબનું ફરમાન ખોટું હોય જ
નહિ..જેરખન્સારી હોય નહિ. વફાદાર પુરુષે એના ફરમાનને ખાતર
જન દેવો જોઈએ. વફાદાર નારીએ એનાં ફરમાનને ખાતર પોતાના
અરમત પણ.....

જવા દો. સાંભળો. દોલ બાજે છે. ત્રાંસા બાજે છે. શરણાઈ બાજે
છે. બંદૂકોના ભડકા થાય છે. ઘોડાઓના ડાબકા ગાજે છે. રંથનાં
પૈડાં રણકે છે. બગદોની ધૂધરમાળ ધમકે છે. આખા ગામનું માણસ કોઈ
ઘોડે ચડીને, કોઈ રથમાં બેસીને, કોઈ પગે ચાલીને કોઈ બંદૂક ખભે
નાંખીને, કોઈ ફૂલની માળા પહેરીને વરઘોડે આવે છે.

એક ઊંચા તોખાર ઉપર વરરાજ ચડ્યા છે. સૂરતના નવાબે એ
ઘોડો મોકલ્યો છે. નવાબ હજી ભૂલ્યા નથી. સાંભળ્યું છે કે અમારા
બે કુટુંબની તકરારનો દેકારો આસપાસના ગામેમાં એટલો પહોંચ્યો
હતો કે કોઠીના ટોપીવાળા સાહેબે નવાબ ઉપર દબાણ કર્યું છે. ને
નવાબ તો, નવાબ છે....સૂરતના હાકેમ તો ટોપીવાળા છે ને ! એ

ધોડા નવાબે મોકલ્યો છે ને એના ઉપર ચંદ્રેશ માટે નવાબોના નવાબ બેઠા છે. એને માથે લાલ મખમલનાં છત્તર છે. માથા ઉપર ગુલાબી સાફા સોનેરી સળીવાળો પહેર્યો છે. અંગે જરિયાની વાંધા છે. ગળામાં મોતીના મંઠા છે. હાથમાં નાળિયેરનો લાલ લોહી જેવો પટ્ટો...લાલ લોહીનો પટ્ટો....

હું દૂરથી ઊભી ઊભી ગોખમાંથી જોઉં છું. મારા મનમાં ઉમંગ નથી. તેમ બીક પણ નથી. કાંઈ નથી. મારી આંખો ઠરી રહી છે. એ લાલ લાલ પટ્ટા ઉપર. ને પટ્ટા નીચે આથમતા સૂર્યના પ્રકાશમાં ચમકતી જરિયાની મોજડી...જરિયાની મોજડી. સોનેરી તારકસથી જડી છે. મુલાયમ છે. મનહર છે. મોજડી છે. મૂલ્યવાન છે...અહું છે. માથાના સોનેરી સાફા કન્તાં સોનેરી મોજડી વધારે કિમતી છે-છતાં એ પગની મોજડી છે. ...ને મારું સ્થાન એ મોજડીની નીચે છે. એના સંસારના રૂપ ને ઘરનાં શણગારમાં મોજડી જેવું છે.

એના છત્તર ઉપર, એની મોજડી ઉપર આથમતા ગૌધૂલિક સૂરજનાં તીરકસ કીરણો પડે છે. ને સામાં ઝખડીને મારી આંખો જાણે વીંધી નાંખે છે. હું જોઈ રહું છું. એ નવાબી ધોડાને, એ જરિયાની શણગારને, એ શણગારની અંદરના જીવાનને, એ માણસોના જમેલાને, રથના લાલ માફાને...હું જોઉં છું, ને જોઈને મારી આંખો ધારે છે કે જવ ! હવે નીચે ઉતર, વરધોડા તારી હવેલીના દરવાજે આવી પહોંચવા જેટલો આવ્યો છે...ને...ને...મારે હવે મારી તૈયારી કરવાની છે.

બહાર જોરશોરથી ઢોલત્રાંસા ને શરણાઈઓનો ભારે ઘોંઘાટ થયો. બંદૂકોના ભારે લડાકા થયા ને હવામાં એના બાફતી બદલો ફેલાઈ રહી. અમારા કાકાનો ઘાંટો જોરથી ગાજતો સંભળાયો. ગોરની બુમેઠ ને ગોરના ગણગણાટ સંભળાવા લાગ્યા.

ને મેં મારા વસ્ત્ર પહેરવા માંડ્યાં. મેં મારો સાજ સજવા માંડ્યો. હું હજી મારાં કપડાં પૂરાં પહેરું ન પહેરું ત્યાં બહારથી બૂમ પડી:

‘કન્યા પધરાવો સાવધાન.’

મારા મામાનો પાક આ લગ્ન પૂરતો લગ્નવતાર એક જાણ-વૃદ્ધ જાણ અંદર આવ્યા. એમણે મને કાંઈ કહ્યું નહિ. મેં કાંઈ કહ્યું નહિ. હું મુંગી મુંગી એની પાછળ ચાલવા લાગી. મારા નામધારી મામાએ મારા ઉપર ગુલાબજળ છાંટ્યું. થોડો ગુલાબ છાંટ્યો. મારા પગની નીચે કંકુ પાથર્યું ને લાલચોળ અનેલી પાનીએ પચીસ પચીસ વરસથી કુટુંબકલહને જગવી રાખનારા મારા દાદા, મારા બાપ, મારી મા ને મારા ભાઈના પ્રેતોને જાણે કચરીને હું ચાલતી હોઉં એમ આગળ ચાલી.

બહાર ચોરી અંધારી હતી. છત છતત છત...ભર્યથી આણેલી કેંચની ગાતી હતી. તા...તા...ધીન્ના...ધી...ધી...તા...તા...તબલચી ગાંડા માણસના બેફામ જોરથી તબલા ઉપર થાપ મારતો હતો. જોરશોરથી ઘેરાં ગાતાં હતાં. કન્યાનું રોવું ન સંભળાય એટલા માટે જ આટલા બધા ધોંધાટની આપણા બાપદાદાઓ જાણે જોગવાઈ વિચારી ગયા છે.

હું ચોરીમાં બેઠી. એની બાજુમાં બેઠી. અંતે ભડકેલો થોડો ભાગતો હોય એમ ગોર બોલવા માંડ્યા. એ શું બોલતા હતા એ હું ન સમજી શકી. એ પણ ન સમજી શક્યા. ને ગોર પોતે પણ સમજતા હોય એમ ના લાગ્યું.

એના હાથમાં મારો હાથ મૂકાયો, અમારા હાથ ઉપર પાણીના ટીપાં નાખવામાં આવતા હતા. મારી હથેળીની નીચે આવતી આંગ-

ળીએનાં ટેરવાંથી એમણે મારા હાથની છેડ કરવાનો આરંભ કર્યો. હું કાંઈ ખોલી નહિ મને નવાઈ ન લાગી. મને કાંઈ હોશ ન આવી.

અધા ગરક હતા પોતપોતાની ધૂનમાં. જાણે કોઈકને ત્યાં મૃત્યુકની પાછળ દિલાસો દેવાને પરગામ જતી હોઉં-મુસાફરીમાં કૌતુક હોય પણ પ્રવાસમાં કાંઈ મજા ન હોય-એવી રીતે હું ચોરીમાં બેસી રહી, મને મજા ન હતી. પરંતુ સુરતની આરિક ચૂંદડીની આરપાર હું જોઈ શકતી હતી કે એને બહુ રંગ ચડ્યો હતો.

એકાએક મોટો શોર ઊડ્યો. સો જેટલા બંદક ધારી ને લાડી ધારી માણસો દફાળના પ્રેત જેવા લાગતા ને જમદૂત જેટલા નડેર લાગતા અરકંદાએ ચોરીને ફરી વળ્યા. ચારે કોર બંદકો તડીને એ ઊભા રહ્યા. ‘ખબરદાર જો કોઈ ચાલ્યો હાલ્યો ખોલ્યો છે તો જાનથી જવાનો.છે.’ એક માણસે પડકાર કર્યો.

અને પછી એમની વચમાંથી એક ઝંચો માણસ બહાર આવ્યો. એનો દેખાવ ભયંકર હતો. એનો ચહેરો દુઃખનો, ખેંચાયેલો ને મસા-ણમાંથી ઊઠેલાં મડાં જેવો હતો, ઓહ ! મારી છાતી ધડકવા લાગી ! કેમ ? મારા દિલમાં ભય ઉભરાયો. કેમ ?

ને મારા થનારા લરથારને કાપો તો લોહી પણ ન નીકળે. એવો ભૂખરો ને આંકથી પીંગળો એનો ચહેરો અન્યો.

એ અમુલખ હતો !

‘સાંભળો !’ અમુલખે લગ્નમાં લાગ લેવા જમા થયેલા લોકને કહ્યું : ‘સાંભળો. તને કોઈ ઉશ્કેરાટ કરશો નહિ તો હું પણ કાંઈ ઉશ્કેરાટ કરીશ નહિ. આ બે મારા ચોર છે. મારા માનચોર છે. મારા સુખચોર છે. એમને હું પકડી જઉં છું ને તમે એને કદા

પાછા જોવાના નથી.’ પોતાના માણસોને એણે હુકમ કર્યો. ને લોટ-લોટું બસાય એવા એના અવાજથી મારા પગ થરથરવા લાગ્યા ને અમુલખના ભાઈ જગુનો ચહેરો... એ બેલાન જેવો કેવળ અમુલખ સામે મોતને તાકતો હોય એમ તાકતો બેલાન જેવો બન્યો.

હું તો મારી મેજે ચાલવા તૈયાર હતી. પણ જગુ ચાલી શકે એમ ન હતું ને એને મે માણસોએ ઉપાડી લીધો.

આ ભયંકર માણસના ભયંકર સાગરીતોના ભયંકર દેખાવ જોઈને આવેલા લોકામાંથી કોઈ બોલ્યું નહિ. એક માત્ર નવાખનો જમાદાર અમુલખને કહેતો હતો ‘જાણે છે અમે સુરતના નવાખ...’

અમુલખે પોતાના હાથના પંજાથી એ માણસને દૂર ખસેડ્યો ‘અને હું દરિયાલાલનો નવાખ છું.’

એ લોકો ચાલ્યા. અંધારું ઘેરાતું હતું અને આ માણસ મને ક્યાં ઉપાડી જતો હશે, એ મને ન સમજાયું. મને ખીક લાગવા માંડી. જે મનમોહનને હું જાણતી હતી એ આં નહોતો. આ તો કોઈક ભયંકર માણસ હતો. નરરાક્ષસ જેવો હતો. એની આંખમાં છૂરીની ધાર હતી. એના હોઠના ખૂણામાં ખૂનીની કરપીણતા હતી. એની ચાલમાં એક જાતની વાદ્ર જેવી ચપળતા હતી. હું જે પિછાનતી હતી તે આને નહિ. આ તો કોઈક આછી અતિ આછી અપરિચીત વ્યક્તિ હતી.

ને અસૂઝ ભયના માર્યા મારા કંઠમાંથી એક કાળી ચીસ નીકળી ગઈ.

‘એના મોઢામાં દૂધા મારો.’

અમુલખના આ હુકમનો અમલ કરવાને બે માણસો તૈયાર જ હતા.

પાદરમાં જ એક જંગી જહાજ હતું. એ જહાજ ઉપર અંધારામાં અમને ચડાવી દીધા. નીચે ભંડકમાં અમને નાંખ્યા.

‘ઓ મા રે ! કેવું એ અંધારું બદબો મારતું ભંડક.’

ભંડકમાં અમને બંધ કરીને પછી શું થયું એનો મને ઝાઝો ખ્યાલ નથી. સવાર સાંજ ઊપરથી અમને ખાવાનું ફેંકવામાં આવતું હતું.

કેટલા યે દિવસો ગયા એનો મને ખ્યાલ નથી રહ્યો. જગુ તો બિલકુલ બોલતો જ ન હતો. જાણે કે એની જીભ જ સિવાઈ ગઈ હતી. અંધારામાં એનો ચહેરો તો દેખાતો નહોતો પરંતુ જરાક પણ એ હાલતો ચાલતો યે ને હતો.

આમ કરતાં કેાણુ જાણે કેટલા યે દિવસો ગયા એની મને ખબર ન પડી. જહાજ ચાલતું હતું કે નહિ એની પણ મને ખબર ના પડી. મને લાગ્યું કે અંધારામાં હું વહેલામોડું ભાનસાન ગુમાવી બેસીશ કે કાંતો ગાંડી થઈ જઈશ. અમને ખાવાનું નાંખવા માટે ભંડકનું બારણું જરાક પણ ખૂલે ને પ્રકાશનો જરાક પણ સફેદ દોરો પડે એ જોવાને મને રોજરોજ વધતી જતી આતુરતા થતી હતી.

કેટલાય દિવસો ગયા પછી એક દિવસ ભંડકનું બારણું ખૂલ્યું. ખૂલ્યું એટલું જ નહિ પણ ખૂલેલું રહ્યું. ને સળગતી મશાલ લઈને અંદર માણસો ઊતર્યા. હું ઊભી થઈ. ને મેં જગુ ક્યાં છે એ જોવાને નજર કરી. ઓ મા ! એ કેવો થઈ ગયો હતો ! એની કુમાશ ચાલી ગઈ હતી. એના તોર ચાલી ગયો હતો. એની સાહેબી ઊતરી ગઈ હતી. એની બેપરવાઈ ચાલી ગઈ હતી, મડાં જેવો એ થઈ ગયો હતો. જાણે કબરમાંથી મૃદુ કાઢ્યું હોય એવો.

માણસો અમને ઉપર લઈ ગયા. ઉપર અમુલખ ઊભો હતો. હું એની સામે જોતી હતી. પણ પ્રકાશમાં મારી આંખો અંજળી હતી ! પણ એના માટે મારા મનમાં ભારે રોષ ભરાયો હતો. મારા ભાઈનું ખૂન કરીને એ ધરાયો નહિ. એ હવે મારો... મારો... જ્યાં દો એવા હત્યારા સામે આંખ માંડી ચે તો ય પાપ લાગે !

માણસોના હાથ છોડાવીને જગુ અથડાતો અથડાતો ભટકાતો ભટકાતો દોડ્યો. દોડીને અમુલખના પગને બાજ્યે :

‘ દયા ! દયા ! ભાઈ ! ’

અમુલખે એના માથામાં લાત મારી : ‘ ઉઠાવી જાઓ આને. ’

જગુ ચીસ પાડતો રહ્યો. ‘ દયા, દયા, દયા, દયા. ’ પણ અમુલખના હુકમથી માણસોએ એને પકડી લીધો. જે નિર્દયને પોતાના નાના ભાઈની ચે દયા નથી આવતી એને મારી શી દયા આવવાની હતી ? માત્ર આ ગંદા ને ભયંકર માણસો મને હાથ ન લગાવે એટલી જ મને ભાતિ હતી. એક શબ્દ બોલ્યા વગર, એમને મારા ઉપર જરાક પણ અત્યાચાર કરવાની તક આપ્યા વગર હું ધસડીને લઈ જવાતા જગુની પાછળ ચાલી.

એ અગળણા અંદરમાં અમે ફેટલો વખત ચાલ્યા એનો મને ખ્યાલ નથી. પણ છાલું ચાલ્યા પછી અમે એક મોટા વાળી લીધેલા ચોકમાં આવ્યા. વચમાં મોટું મેદાન હતું. ને મેદાનને ફરતી દોરડાની વાડ હતી.

એની અંદર મેંકડો માણસો-સ્ત્રીઓ, બાળકો, પુરખો વચમાં આવતા હતા. પુરખોને લંગોટી વગર ઉઘાડા અંગે રાખ્યા હતા. સ્ત્રીઓને પણ લંગોટ પહેરાવીને ઊભી રાખ્યામાં આવતી. બાળકો

સાવ ઉપાડા હતા. એ મૂંગા ઢોરની જેમ નીચે જોઈ રહ્યા હતા ને એમની ચોપાસ મોટો શૌર્યકાર તથા હેંસાતોંસી ચાલતી હતી.

ને એ બધા શૌરની વચમાંથી ધીંગાણાની વચમાંથી નગારાનો સાદ સંભળાયા કરે એમ એક શબ્દનો નાદ વારંવાર સંભળાતો હતો. ફરી ફરીને સેંકડો તમાસખીનોને મોઢેથી એકબીજા ઉપર ફેંકાતો એ શબ્દ હતો. એ આખા મેદાન ઉપર કાળા વાદળાંની જેમ કાળા પડછાયો પાથરતો એ શબ્દ હતો: ‘ગોલા...ગોલા.....ગોલા !’

‘ઓ મા ! આ તો જેને વિષે મેં મારા કાકા ને બાઈને વારંવાર જેની વાત કરતાં, વારંવાર અમારા દૂબળાઓને જેની ધમકી આપતાં એ ગોલાવાડ-ગોલાખળર... !’

મારા ચોકીદારોનો મોવડી એક કાણિયો દૈત્ય હતો ને એનું નામ શાશ્વત હતું. એ અમારા સામે હસીને બોલ્યો:

‘આ છે દુનિયાનું નામચીનમાં નામચીન એતું બગદાદનું ગોલા ખળર. અહીં ગુલામ તરીકે માણસો વેચાય છે. વેચાય છે એ ગુલામો બને છે !’

એ શરમનાક કહાણી....જગુને ને મને ગોલાખળરમાં વેચાવાને માટે બિલાં રાખ્યાં...તમે ક્યાંય ઢોરની ગુજરી જોઈ હોય તો એના કરતાં હજારગણી ખરાબ ગુજરી કદપી લેજો.’ એનાં વિષે તમને હું શું કહું ?

અમારી આસપાસ બારે કોલાહલ થયો, મચ્યો. જગુની સામે તો કોઈ જેતું ન હતું. એના પેટમાં કે છાતીમાં એકાદ ગોદો મારીને આરબ સોદાગર મોઢું મચકોડીને ચાલ્યો જતો.

મારી આસપાસ તો મોટું ટોળું જમ્યું હતું...મોટું ટોળું...

૨૮૨ : દસ્તિયાવાદ

આરખ, અજમ, સીદી ને બીજા સોદાગરોનું. એ કઈ ભાષામાં વાત કરતા હતા એ મને સમજાતું ન હતું ને એમના ચહેરામહેરા જોતાં કદાચ મારે માટે એ સારું પણ હતું.

થોડી વાર પછી અમારાં વેચાણ થયાં. અમે માણસ ટળાને ગોલાં થયાં. હવે અમને સમાજની એથ ન હતી, કાયદાનું રક્ષણ ન હતું, રાજની હૂંફ ન હતી, પાડોશીઓની હમદર્દી ન હતી. હવે અમે ગોલાં હતાં...અમારા માલિકની મૂંઝી ને જીવ વગરની મિલકત જેવાં હતાં...ને અમારા માલિકનું નામ હતું...અમુલખ.

જે શાસ્રક્ષ અમને ગોલાખજારમાં લઈ ગયો હતો એ જ શાસ્રક્ષ અમને અમારા માલિકને ત્યાં પાછો લઈ જતો હતો.

મોડાં કે વહેલાં અમે જહાજ ઉપર ચડ્યાં.

જહાજની દારડાની સીડી આગળ અમુલખ ઊભો હતો. એની ભયંકર દાનવી આંખો એના ચહેરાને સાક્ષાત નરરાક્ષસ જેવો બતાવતી હતી.

જગુનો હાથ પકડીને અમુલખે ખેંચ્યો ને એટલા જોરથી આંચકો માર્યો કે એ પાર્ટિયાં ઉપર પડ્યો. નાગ ફૂંકાડા મારતો હોય એવા અવાજે એ બોલ્યો:

‘તું? તારે ખાતર મેં શું શું કયું’?...અને તું મને ગુલામ તરીકે વેચતો હતો? તું?...મને ગુલામ બતાવતો હતો. ગુલામી કેવી હોય એનો તને પૂરો ખ્યાલ નહિ હોય. એ ખ્યાલ તને હવે આવશે.’

એણે પોતાના કાણુયાને હુકમ કર્યો: ‘શાસ્રક્ષ! લઈ જાઓ આને. એ માણસ નથી, ગુલામ છે. અગર ઊભો રહે; બીમજીને બોલાવ.’

શાસ્રક્ષ ગયો ને થોડી વારે એક કદાવર બાંધાનો માણસ ત્યાં આવ્યો.

આ બધા જ માણસો ભયંકર હતા. પણ આવનાર માણસ તે શાત્રુક્ષથી થે વધારે ભયંકર હતા.

‘ ભીમજી !’ અમુલખે આવનારને ઉદ્દેશીને કહ્યું : ‘ ભીમજી ! ગુલામી કેવી હોય એ તું જાણે છે ? ’

ભીમજીના અંગમાં ટાઢનું લખલખું આવી ગયું. એની આંખો પ્રજલી ઊઠી.

‘ હા. હું જાણું છું. મને ખબર છે. ’

‘ સારું તો જા, લઈ જા આ માણસને. એનું નામ એકવાર જગુ હતું, હવે નથી. એક વાર એ મારો ભાઈ હતો, હવે નથી. હવે એ કાંઈ નથી. એ કેવળ ગોલો છે. સમજ્યો કે ? ગોલો. ગુલામગીરીની તને જેટલી ખબર છે એટલી આને ખતાવી દે. ’

ભીમજી આગળ આવ્યો. ગણામાંથી એણે જગુને પકડ્યો. જગુના મોઢામાંથી એક ચીસ નીકળી ગઈ. ‘ ભાઈ...ભાઈ... ! ’

અમુલખે મોઢું ફેરવી લીધું. ‘ આંહીં કાઈ ભાઈ નથી. એક ભાઈને તેં ગોલો બનાવ્યો, બીજાને હું ગોલો બનાવું છું. જાઓ. ’

બીજી ચીસ જગુના મોઢામાંથી નીકળે તે પહેલાં ભીમજીએ એના મોઢા ઉપર મુક્કો માર્યો. જગુ લથડ્યો એટલે એને લાત મારી. ને એમ લાતો મારતો મારતો ભીમજી એને લઈ ગયો.

અમુલખ આટલો બધો નિષ્કુર, બેરહમ હોય એનો મને ખ્યાલ ન હતો તે આવ્યો. આવા માણસના તાબામાં એક દિવસ રહેવું એના કરતાં મરવું શું ખોટું ? મારો ડર નીકળી ગયો. આ માણસની ઠંડા લોહીની કૂરતાનો રોજરોજ ભોગ બનવા કરતાં એક દિવસમાં મામલો ખતમ કરવો એમાં અણુગતું શું ?

૨૮૪ : દરિયાવાટ

મારા દિલમાંથી ભય માત્ર નીકળી ગયો. મેં કહ્યું : ‘જે માણસ પોતાના ભાઈ ઉપર આટલો નહોતર બની શકે છે, એ માણસ મારા ભાઈનું ખૂન કરે એમાં મને નવાઈ નથી લાગતી.’

અમુલખ મારા તરફ પીઠ ફેરવીને ખારણા તરફ તાકીને બિભો રહ્યો હતો. એ મારા તરફ ફરીને બોલ્યો : ‘તું મારી ગોલી છે, સમજ કે? ગોલાખજરના ઉઘાડા લિલામમાંથી ખરીદાયેલી મારી ગોલી છે. ને ગોલીને એના માલિકની સામે બોલવાનો કેઈ હક્ક નથી, ચૂપ કર! આ છે આજથી તારો વાડો કહે તો વાડો, કેદખાનું કહે તો કેદખાનું. તારે આ વાડામાં મારા પગની મોજડીની જેમ રહેવાનું છે અને જ્યારે જ્યારે પણ તું ગોલીની રીતભાત ભૂલીશ, ત્યારે તને યાદ દેવાને માટે આ મોજડી તારા ગાલ ઉપર પડશે.’ પોતાના પગની મોજડી કાઢીને મારી આખ સામે ધરીને એ બોલ્યો. એના અવાજમાં અત્યારે કાંઈ મિઠાશ નહોતી, કાંઈ જ નર-માશ ન હતી. જાણે પથ્થરના પૂતળાંને માત્ર વાચ્યા આવી હોય એમ એ ભાવહીન અવાજે બોલતો હતો; ને એનો એ અવાજ મારા લોહીને ઠંડુંગાર બનાવતો હતો.

થોડી વાર એ એમ ને એમ બિભો રહ્યો. પછી મારા તરફ ફરીને એ બોલ્યો : ‘તારા ભાઈના આ ખૂનની વાત તું શું કરતી હતી?’

હું ચૂપ રહી. આ માણસની સાથે વાત કરવાનો અર્થ ન હતો. કાણ જાણે શા માટે પણ એણે મને રિખાવી રિખાવીને મારવાનું નક્કી કર્યું હતું. નહોતર દિલના પાપી માણસને પોતાના ભોગ બનેલા-ઓનાં આંસુ જોવાં ગમે છે, એમને રોતાં જોવાં ગમે છે. એમાંથી એ મળ માણે છે. પરંતુ એને એ મળ મારે લેવા દેવી ન હતી, એટલે હું ચૂપ રહી.

‘ જોલ ! ’ એણે હુકમ કર્યો.

‘ હું તારી ગોલી છું, કેમ તેં મને જીવતી રાખી. મારા ભાઈને ય તારો ગોલો અનાવવો હતો તો જીવતો રાખવો હતો. હું જવાબ દેવા નથી માગતી ! ’

એ આગળ આવ્યો. એક શબ્દ બોલ્યા સિવાય એણે મને એક તમાચો ચોડી કાઢ્યો. અચાનક લાગેલા એ રોઠોડી તમાચાથી મને ચહેરા ઉપર કાળી બળતરા થઈ. મનમાં બળતરા થઈ. મને તમ્બર આવવા જેવું થયું. ને સાથોસાથ મારા દિલમાં એને માટે કાળો રોષ આવ્યો. શું આ હેવાનને મેં એક દિવસ સાચા જીવનની સાચી મહોબ્બતથી ચાહ્યો હતો ? આ પથ્થરને...આ...

મારી છાતીમાં કાળજાળ સેષ વ્યાપ્યો.

‘ આમ શા માટે કરે છે ? મારી નાંખ ને એક ઝાટકે મારા ભાઈની જેમ ! ’

‘ તારા ભાઈની જેમ ? તારા ભાઈની જેમ ? તારો ભાઈ એના પાપે મર્યો હોય તો હું શું કરું ? પણ તું શું કરે એ હું કહું ? ’

થોડી વાર ચૂપ રહીને એ બોલ્યો : ‘ તું આખર તો સ્ત્રી. દગાબાજ ! પ્રેમને નામે ધોખો દેનાર ! મતલબી મેલા દિલની ડાકણ ચૂંદલ કે શંખણીને ય સારી કહેવરાવનાર એ તું ! મોટા ભાઈ ઉપર મહોબ્બત બતાવે, નાના ભાઈ ઉપર મહોબ્બત રાખે. જૂઠા વામદા આપી...આપી...બસ...હું સોદાગરને હાથે પકડાયો તારે પાપે. હું ગુલામ તરીકે વેચાયો તારે પાપે. ગુલામીમાંથી છૂટ્યો તારે પાપે... ’

હું આબી બની ગઈ. આ શું ? અમુલ્ય મારા ભાઈનું ખૂન કરીને ભાગી નહોતો ગયો ? શું...શું...શું...? ગુલામોને હાથે પકડાયો

હતો ? શું...શું ? એ ગુલામ તરીકે પકડાયો હતો ?...અને મને...મને એ દોષ આપતો હતો ?...હું...હું...'

નરી અળયખીમાં મારો રોષ ઓગળી ગયો. એકલું કૌતુક માત્ર રહ્યું. 'તું જે વાત કરે છે એ હું સમજતી નથી. હું કંઈ જાણતી નથી. તેં કંઈ આપદા ભોગવી હોય, સંકટો વેઠ્યાં હોય તો એ મારી જવાબદારી નથી.'

'એમ કે ? અને રાતે મને એકાંતમાં સંદેશો મોકલનાર તો તું જ કે કોઈ બીજી ? કે જ્યાં તારા ચારના ગોઠવેલા ડાકુઓ હાજર હતા ?'

'જ્યાન સંભાળીને બોલ ! મારે કોઈ ચાર હતો નહિ. મેં તને કોઈ વાયદો આપ્યો ન હતો. મેં તને ક્યાંય મળવા બોલાવ્યો ન હતો. જે ઘડીથી મારા ભાઈના ખૂનમાં તારા હાથ બોળાયા...'

'શું કહે છે ? ફરીથી બોલ.'

'મારે બીજું કંઈ કહેવાનું નથી. જે ઘડીએ તેં મારા ભાઈનું ખૂન કર્યું...'

'કોણે કહ્યું તને, કે તારા ભાઈનું ખૂન મેં કર્યું છે ? અને તું મને...મને તારા ભાઈનો ખૂની માને છે ?'

'હા; હું તને મારા ભાઈનો ખૂની માનું છું. તારે અને મારા ભાઈને તકરાર થઈ હતી મારી હાજરીમાં. મારા ભાઈને તેં મારી નાંખવાની ધમકી આપી હતી મારી હાજરીમાં. ખૂન કર્યા પછી ખૂનની છૂરી મળી તે છૂરી તારી પોતાની. અને.....'

'અને ?'

‘ ખુદ તારા ભાઈએ કહ્યું કે ખૂન તેં કર્યું છે. આજે તું તારાં કરતૂત ઢાંકવા માટે અમને ચોરની જેમ પકડીને ડાકુની જેમ મુલામ બનાવે એટલા ખાતર....તું કાંઈ સાચો માણસ નથી થતો ! ’

અત્યાર સુધી રોષથી લાલ બનેલું એનું મોઢું હવે ઊજળું સફેદ થઈ ગયું. કોઈ માણસને મરણતોલ ધા વાગ્યો હોય અને એના અંગમાંથી લોહી માત્ર નીતરી ગયું હોય ને જેવો એનો મડાં જેવો ચહેરો થઈ જાય એવો એનો ચહેરો બની ગયો.

ક્યાંય સુધી એ એમ ને એમ ઊભો રહ્યો. વહાણના ડોલનથી આડા ને ઊભા મારથી જાણે માટીના પૂતળાની જેમ એ હમણાં પડી જશે એમ મને લાગ્યું. થોડીવારે એ બહાર ગયો ને વિશાળ દરિયાને એ ક્યાંય સુધી તાકી રહ્યો.

એ પાછો આવ્યો ત્યારે એના ચહેરા ઉપર એક જાતની નિર્મળતા હતી, એક જાતની રક્ષતા હતી. એના ફિક્કા પડી ગયેલા ચહેરામાં જાણે શ્યામ રંગનું લોહી ફરતું થતું હતું.

‘ સમજ્યો ! તો તું એમ માને છે કે તારા ભાઈનું ખૂન મેં કર્યું. ખૂન છુપાવવાને માટે અને ખૂનની સજામાંથી બચવાને માટે હું ભાગી ગયો ! ’

‘ હા ! ’

‘ તને વહાલામાં વહાલું કાણ ? ’

‘ વહાલામાં વહાલું ?...અમુ...ના...મારી મા. ’

‘ તો તારી માના સોગન ખાઈને તું મને કહે છે કે તને આ સિવાય મારા માટે બીજી કોઈ ખબર જ ન હતી ! ’

‘ હું સોગન ખાતી નથી. ’ મારો જવાબ સાંભળીને એ આશ્ચર્ય

હસ્યો. એના મોઢા ઉપરનું એ હાસ્ય મને પામર કહેતું હતું, જૂઠી કહેતું હતું, દમલખાજ કહેતું હતું...હું રોષ અને ચીડમાં અરધા ગાંડા જેવી બનીને બરાડી ઊઠી: ‘હું સોગન ખાઉં છું.—મારી માના ભગવાનના આખી દુનિયાના પાપના ને પુણ્યના—કે મને કાંઈપણ વધારે ખબર ન હતી ને વધારે ખબર રાખવાની મને કોઈ જરૂર પણ નહતી !’

એ બહાર ગયો. બહાર જઈ એણે ધૂમ પાડી: ‘ભીમજી ! પેલા ગોલાને આહીં ઉપર લાવ !’

એ અંદર આવ્યો. એણે એક ચાખૂક લીધો. દીવાલ ઉપરથી એક ચીમટો લીધો. મારા તરફ મોઢું ફેરવ્યા સિવાય મને કહ્યું: ‘તારી માન્યતા ખોટી છે. સાચી વાત શી છે એ તને ગોલો આવીને કહેશે. ને જો એ નહિ કહે તો હું એની પાસેથી કઢાવીશ. મૃંગા માણસને બોલતો કરવાનાં આ બધાં સાધનો છે.’

‘તું એના ઉપર જીલમ કરીશ, અને એ જે બોલશે એને હું સાચું માનીશ ?’

‘હું ભૂલ્યો. તારાં એની સાથે લખન થવાનાં હતાં. તારો એ ભરથાર થવાનો હતો.’

વીંછીના ડાંખ જેવા એના બોલે મારા દેહમાં આગ લગાડી. થોડા વખતમાં પણ હાથમાં પકડાયેલા માણસોને સતાવવામાં ખરેખર એ પૂરો પાવરધો થઈ ગયો હતો.

મેં કહ્યું: ‘તારે સાંભળવું જ છે? થાય તે અત્યાચાર કરી લેજો પણ સાંભળી તો લે. હું એને પરણવાની હતી—પરણતી હતી કેમકે સુરતના નવાખનો એવો હુકમ હતો, ને મારી દાદ લઈ શકે એવા મારા લાઈને તેં મારી નાંખ્યો હતો. પણ તને મારા મનથી પરણવાને તૈયાર થઈ હતી એ પણ હું, કોઈ બીજી નહિ. પણ તું

ડાકુ નીકળ્યો. જોરજુલમથી તું મને પકડી શકે છે; જોરજુલમથી તું મને તારી ગાલી પણ બનાવી શકે છે. પણ જોરજુલમથી તું મને જૂઠું સાચ નહિ મનાવી શકે.’

ભીમજી જગુને લઈને આવ્યો ને પકડીને ઊભો રહ્યો. હું જગુને જોઈ રહી. પહેલી જ વાર મને કાંઈ અપરિચીત વાતની ઝાંખી થઈ. પહેલી જ વાર જગુના ચહેરા ઉપરથી હું વાંચી શકી કે કાંઈક હતું પણ એવું છે જે હું જાણતી નથી.

જગુનો ઊંઘડો, બેપરવા ને મોજીલો ચહેરો પલટાઈ જાય, લયથી છળેલો, કંપતો થાય, એ હું સમજી શકતી હતી; પણ એની આંખમાં આવેલી નાનમનો પડછાયો હું સમજી શકી નહિ. તરત જ મને મનમાં એક એ વિચાર આવ્યો કે મારી સાથે પોતાના ભાઈ ને પકડીને ગાલો બનાવવાનું અમુલખને શું કારણ હતું ?

‘ સોદાગરને હાજર કર. શાવૃક્ષને બોલાવ. ’ અમુલખે ભીમજીને કહ્યું.

ભીમજી ગયો.

અમુલખ ઊભો હતો ત્યાં ચૂપચાપ ઊભો રહ્યો. એ અવારનવાર મારા તરફ નજર કરતો હતો, અવારનવાર જગુ તરફ નજર કરતો હતો. એના ચહેરાનો મનોભાવ સમજાતો ન હતો. પરંતુ એના મનમાં ભારે લયંકર વિચાર આવતા હોવા જોઈ એ ખરા, એમ એના હોઠ ને આંખના ખૂણામાં અવારનવાર થતાં ખેંચાણ ઉપરથી દેખાતું હતું.

‘ ભાઈ ! ભાઈ ! ભાઈ ! ’ જગુ કરગરતે અવાજે બોલ્યો. ‘ હું નગુણો છું પણ મને માફ કરો...માફ કરો...ભાઈ...ભાઈ...’

ખરે વખતે દુશ્મનની સામે પગે પડીને માફી માગી લેવાની

જગુની રીત મને ના ગમી. માથે આવેલી આકૃતને હિંમતપૂર્વક ભોગવી લેવાની, એની તાકાતનો અભાવ મને ખૂંચ્યો. પણ હું ક્યાં નહોતી જાણતી કે જીવાન તરીકે એવું ઘણું હતું કે જે જગુમાં ખૂટતું હતું.

જગુની કાકલૂદીનો અમુલ્યો કાંઈ જવાબ ન આપ્યો. એ જાણે કાંઈ સાંભળતો જ ન હોય એમ ઊભો રહ્યો.

મેં કહ્યું : ‘પથ્થર પીગળશે, પણ આ નહિ પીગળે. શા માટે ખાલી નાનમ ખતાવો છો ?’

‘તમને ખબર નથી; તમે સમજતાં નથી.’ એ ભારે વ્યગ્રતાથી બોલી ઊઠ્યો.

કદાચ એ આગળ બોલત. પણ ત્યાં તો હાથપગે કડી બાંધેલા સોદાગર નોશેરવાનને ભીમજીએ હાજર કર્યો. શત્રુક્ષ પણ આવી ગયો.

‘જગુ તમને હમણાં પોતાની વાત કહેશે. એ વાતના સત્યાસત્યના સાક્ષીઓ માત્ર આ બે જ નહિ, આ વહાણમાં પચીસ પચાસ છે.’

જગુ તરફ જોઈને અમુલ્યે કહ્યું : ‘આ બાઈ નામે ગોપી છે. એના તારી સાથે લગ્ન થતાં હતાં એટલે તું જાણે છે એ કાણ છે. હું એને ચાહતો હતો. પણ એ મને ધિક્કારવા લાગી કેમકે એ એમ માને છે કે એના બાઈનું ખૂન મેં કર્યું છે, ને ખૂન કરીને હું ભાગી ગયો છું.’

‘મને માફ કરો, હું નગુણો છું.’ જગુએ બે હાથ જોડ્યા.

‘તારે જે કહેવાનું છે તે તું કહે.’

જગુ મારી સામે હિણાચેલી આંખે જોઈ રહ્યો, પરંતુ એના હિજરાચેલા ચહેરામાંથી એક શબ્દ ન નીકળ્યો.

અમુલખે આખૂક હાથમાં લીધો. જગુના મોંઢામાંથી શબ્દો કઢાવવાનું જાણે એનામાં ઝનૂન આવ્યું. જગુની આંખ લચથી ફાટી ગઈ. મારા મોંઢામાંથી ચીસ નીકળી ગઈ. એ ચીસ સાંભળીને અમુલખે આખૂક નીચે ફેંકી દીધો.

‘સોદાગર ! તું એ કહાણી કહે.’

‘આપને મેં એક વાર કહી છે કે ને ખુદા સાહેબ છે કે એ સાચી છે. હું જૂઠું નથી બોલ્યો.’

‘એ ફરીથી કહે !’

‘આ અમારું વહાણ વલસાડમાં નાંગ્યું હતું. સૂરતમાં મામલો એવો હતો કે અમે પાણી લઈ શક્યા ન હતા એટલે અમે વલસાડમાં પાણી લેવા આવ્યા હતા. તે રાતે તમે કહ્યું કે...’

મેં કહ્યું એ બધી વાતો મૂકી દે. હું મૂરખ હતો, અંધો હતો એ વાત હું પોતે એટલી બધી પાકી જાણું છું કે તારે મને એની માફ દેવરાવવાની જરૂર નથી. આની સાથે તારે થયેલી વાતથી શરૂ કર.

‘જી ! એમણે મને કહ્યું કે એક બે વાતમાં મારો ભાઈ ગામને મોઢે ચડ્યો છે. એણે વળી કામ પણ એવાં કર્યાં છે કે જેનાથી અમારા કુટુંબના નામને બદો લાગે છે. એટલે તમે એને પકડીને ઉપાડી જાઓ ને ક્યાંક ગોલા તરીકે વેચી ખાઓ ! એમની સાથે સોદો નકકી થયો. પછી મેં કહ્યું કે એને રાતે બહાર કાઢીને કાઈ એકાંત જગ્યાએ તમે મોકલો.’

‘પછી ?’

‘એણે કહ્યું કે મારે ને એની મહોરદારને સંબંધ છે, એટલે

હું કાંઈક બહાનું કાઢીને બાઈ સાહેબને કહીશ તો બાઈસાહેબ એને મળવા બોલાવશે.’

‘પછી ?’

‘પછી તમે આવ્યા. તમને પકડીને અમે વહાણમાં ઉપર ચડાવી દીધા. પછી એ થોડો વખત એમ ચાલ્યું. એટલો વખત તમે ગુલામ તરીકે રહ્યા. પછી તમે છૂટા થયા. આજે તો તમે આ વહાણના નાખૂદા છો ને હું....હું...તમારું અભય...’

ભગવાન, ભગવાન ! અમે બધા જ્યારે એ ભાગી ગયો છે એમ માનતા હતા ત્યારે એ ગુલામીમાં સડતો હતો ! બાપ રે !

અમુલખે જગુ તરફ જોઈને પૂછ્યું : ‘બોલ, સાચું બોલ ! છોટુને માર્યો કાણે ?’

‘ભાઈસાહેબ ! મારો ગુનો માફ કરો...’

એના અવાજ, એના હાવભાવથી હું સફાળી ચમકી બિઠી. ‘તમે...તમે...મારા ભાઈના મોત વિષે કાંઈ જાણો છો ?’

એ મારી સામે જોઈ રહ્યો. એની આંખમાં અસહાય પામરતા હતી; એના ચહેરા ઉપર ભયની નરી ઉજ્જડતા હતી.

મેં અમુલખને કહ્યું : ‘હું આ અવતારની તો તમારી ખરીદાયેલી ગુલામ છું, પણ સાત ભવ સુધી વગર ખરીદાયેલી ગુલામ રહીશ. એ મને નહિ કહે; તમે મને કહો.’

જગુએ કહ્યું : ‘ગોપી, ગોપી ! શા માટે નકામી મને સતાવે છે ? તને ખબર નથી ? આપણા લગ્ન થવાનાં હતાં-થતાં હતાં...થવાનું હતું તે થઈ ગયું...ને મેં જે કયું હતું તે તારી ખાતર જ કયું હતું.’

‘મારે ખાતર ક્યું હતું ? શું ક્યું હતું ?’

જગુએ જવાબ ન દીધો.

‘તમે એ ભાઈએ મને કાંઈ જવાબ હતા નથી. તમે એ ભાઈએ મારા કુળનું નખખોદ વાળવા બેઠા છો. કાંઈ નહિ, તમે ફાબ્યા ને હું હારી. તમારા બેની વચ્ચેથી સાચી વાત તો શી નીકળવાની છે ? પણ હું એક વાત જોઈ શકી છું. તમે એ મળીને મને જીવથી મારી નાંખવાના છો. તમે એ મારા લોહીના તરસ્યા છો, મારા કુટુંબના લોહીના તરસ્યા છો ! જાઓ ! તમે ફાબ્યા ને હું હારી !’

એટલું કહીને હું દોડી. વહાણની બાજુ ઉપર ચડીને દરિયામાં પડતું મૂકવા જતી હતી ત્યાં અમુલખે મને પકડી લીધી.

‘સાંભળો ! તમારા ભાઈનું ખૂન મેં નથી ક્યું. મારે કરવું ન હતું, મેં ક્યું’ એ નથી. તમારા ભાઈનું ખૂન ક્યું’ મારા ભાઈએ... આ ભાઈએ !’ અમુલખે જગુ સામે આંગળી ચીંધીને કહ્યું : ‘માત્ર આપ મરતી વખતે એનો હાથ મને સોંપી ગયેલા. એટલે એને ખૂનના આરોપમાંથી બચાવવા માટે મેં ગુલામોના સોદાગર સાથે સોદો કરીને એ બનાવના એકમાત્ર સાક્ષીને ગુમ કરવાનો સોદો કર્યો. એ જ સોદાગર સાથે આ ભાઈએ મને પકડાવી લેવાનો સોદો કર્યો. તમારા નામનો મને સંદેશ મળ્યો. એટલે હું રાતે ગયો, ને રાતે જ મને લૂંટારા ઉપાડી ગયા.’

એ બોલતો હતો ને હું જગુના ચહેરા સામે જોતી હતી, ને એના ચહેરા ઉપર હું અમુલખના કથનની સત્યતા વાંચી શકતી હતી.

મેં અમુલખને કહ્યું : ‘એને લઈ જાઓ. ઓહ ! એણે મને કેવી બચંકર ખાડમાં નાંખી છે ?’

જગુ મારી પાસે આવ્યો; મારે પગે પડ્યો.

‘ મને માફ કરો. તમે એટલી વારમાં ભૂલી ગયાં કે આપણે પરણ્યાં હતાં. મને લાગ્યું કે તમારા ઠપકાના વેણથી ઉશ્કેરાઈ ગયેલો અમુલખ તમને કદાચ ખરી વાત કરી દેશે. એટલે મેં એને...એ...
...સોદાગર પાસે...એણે...એણે...પછી મેં તમને જોયાં...પછી...
પછી...જે વાત જેમ મનાતી હતી તેમ મનાવા દીધી. અમુલખને મારા ઉપર ચીડ હોય, પણ તમે શા માટે રોષે ભરાઓ છો ? મેં શું ખોટું કયું છે ? શું દરેક માણસ પોતાની જાત બચાવવાની કાશિષ નથી કરતો ? તમે...તમે અમુલખની તમારા તરફ પહેલાં લાગણી હતી, હજી પણ હશે. નહિતર એ તમારી પાસે ચોખ્ખો થવાને આંટલી મથામણું કરે નહિ. મારા વતી એને બે બોલ તમે કહો. કેમ નથી કહેતાં ?.....ગોપી...ગોપી ! ’

આ પામર મનુષ્ય-જનતુ તરફ મારી પીઠ ફેરવીને હું ઊભી રહી. એનો એકે શબ્દ હું શાંતિથી સાંભળી શકું એમ ન હતું.

શાવકા, બીમજી ને સોદાગર ગયા. ને સાથે જગુને લેતા ગયા. અમુલખ હું આપઘાત કરવા જતી હતી ત્યારથી કહેવાનું હતું તે કહીને એક જ રથાને સાવ અમોલ બેસી રહ્યો હતો.

એને હું પણ એક ખૂણામાં અમોલ પડી રહી. ઓહ ! હું કેટલી છેતરાઈ હતી ? મારી આંખે એ નાલાયક જગુએ કેવા આડા-અવળા પાટા બાંધ્યા હતા ? એ નીચ, પાપી ને કાળાં કરમના વલ્લભ દાંડના દીકરાએ ઉપકારના બદલામાં ભયંકર અપકાર કર્યો હતો.

ને એ કાતિલ છૂરીએ મારા જોધારમલને કેવો પલટાવી નાખ્યો હતો ? જે મરદ હતો એમાંથી રાક્ષસ સરખ્યો હતો. જે રંગીનો હતો તેમાંથી ખૂનતરસ્યો સરખ્યો હતો. જે હેંસીનો હતો તેમાંથી નંદાર

સરળ્યો હતો. કેટલાક સાપ માટે એમ કહેવાય છે કે એની ફૂંકે માણસની કાયાનો રંગ પલટાઈને લીલો ઝેર જેવો થઈ જાય છે; એ સાચું હો કે ન હો, પણ આ નરસાપે મારા અમુલખની કાયા આખીયે પલટી નાંખીને ઝેરવેરભરી બનાવી હતી !

ને હું રાંક અબળા હાથથી હીરો ખોઈ ખેડી.

એના રોષમાં મારે ફરિયાદ જેવું ન હતું, એના વેરમાં ફરિયાદ જેવું ન હતું. હું ન એનામાં વિશ્વાસ રાખી શકી, હું ન એના પાપી ભાઈની જાયાની દૂર ભાગી શકી. મારા નબળા મને મને દગો દીધો ને મારા નસીબે એ દગા ઉપર મહોર લગાવી.

કપાળે હાથ મૂકીને હું ખેડી રહી. મારી તમામ દિશાઓ ઉજ્જડ બની ગઈ હતી. એ લગવાન ! મારું સરજત હવે શું ? એ કિરતાર ! આ અભાગણીને મોત હવે ક્યારે આપીશ ?

જ્યાં ખેડો હતો ત્યાં જ અમુલખ ખેડો રહ્યો હતો. પ્રયંડ તોફાન પછી જેમ દરિયો શાંત થઈને પડ્યો રહે એમ પ્રયંડ મનો-મંથન પછી એ અત્યારે શાંત સુપુત્ર ખેડો હતો. એની આંખો અંધ હતી, ને એ સૂતો હતો કે જાગતો એની પણ મને ખબર ન હતી.

ને આમને આમ વહાણના તૂતક ઉપર રાતનાં એક પછી એક ઘડિયાળાં બજવા લાગ્યાં.

કથા-માધવીએ આરંભેલી ને અમુલખે પૂરી કરેલી

અમુલખે જ્યારે નીચેના ગુલામો છોડાવ્યા ને નોશિરવાન સોદાગરને પકડ્યો ને એ સોદાગરની સાથે રહેવાની વટવાળા એના દસખાર ખલાસીઓને પકડ્યા ને જ્યારે શાવૃક્ષ સાથે બીજા પચીસ ત્રીસ જેટલા ખલાસીઓ અમુલખના હાથ નીચે કામ કરવા તૈયાર થયા ત્યારે મને લાગ્યું કે અત્યંત બારીકાઈથી મેં રમેલી રમતને હવે હું કિનારા ઉપર લાવી છું.

અમુલખ ગુલામ મટીને સોદાગર થાય, સોદાગરના જહાજનેા માલિક થાય, વળી આટલા બધા ગુલામોનો મુક્તિદાતા થાય, એને આઝાદી મળે, જશ મળે ને કદાચ જૂળ સોદાગરના ને અત્યારે અમુલખને મળેલા સોદાગરો બધિબધિમાં દગો કરે તો એમને મહાત્ કરવાને સેંકડો માણસો મળે-ને એ સેંકડોમાંથી પણ પાછા દસખાર પાકા ખારવા નીકળે ત્યારે સહેજે મને લાગ્યું કે અમુલખને હવે કોઈ વેદના નહિ હોય. હવે દુઃખથી મુક્ત થયેલો એ માણસ તેમ નહિ તો છેવટ ઉપકારની લાગણીથી પણ મારા સામે જોશે ને સુખી થવાની તક ઝડપી લઈને મને એમાં સાથીદાર કરશે.

પરંતુ હજારોની આંખમાં જયેલી હું કાણ જાણુ કેમ એની આંખમાં જયી નહિ. હું જિંયા દેહવાળી છું, રૂપાળી ચામડાવાળી છું, સુંવાળા રંગવાળી છું, સપ્રમાણ અંગવાળી છું, શરીરે રૂપાળી, જીભે વાચાળ ને મને ઉમંગી છું. મધદરિયાના એકાંતમાં, કેવળ અધીન માણસોની વચમાં મને પોતાની કરવાને એને શા અંતરાય હતો? એમ પણ ન હતું કે હું તૈયાર ન હતી; બધકે હું તો એ ધડીને માટે તો કેશિક કરતી હતી, તલખતી હતી. એ ધડી આવી. મેં એને સોદાગર થવા સુધી મારો ખભો આપ્યો. ને...ને...એ મારો હાથ પણ ન પકડી શક્યો.

વહાણુ પાછું વાળ્યું ત્યારે મને સમજાયું નહિ. વલસાડમાં નાંગયું ત્યારેય ખબર નહિ. એ વહાણુ ઉપર રાતના બે ખાસ કેદી-એને લાવવામાં આવ્યા હતા એમ મેં સાંભળ્યું ત્યારેય અમુલખ મારો અંગીકાર નહિ કરે એવો મને ખ્યાલ નહિ.

એ મારી સામે માનની નજરથી જોતો. પણ એમાં મારું શું વળ્યું ?

વહાણુ પાછું ફર્યું ને એક દિવસ એના કમરામાં હું ગઈ તો ત્યાં મેં એક છોકરી બેઠેલી જોઈ.

એ છોકરી મને ના ઓળખે, પણ હું તો એને દીકતાવેંત જ ઓળખું. એ ગોપી હતી.

સમજાયું ! અમુલખ પાસે એક બાંદી મોજૂદ હતી, ખીજની એને જરૂર ન હતી. એક મ્યાનમાં એ પોતે જો બે તરવાર રાખવા માગતો હોય તો ડીક, નહિતર પછી...મારે એની સાથે ચોખ્ખવટ કરવી જોઈ શે કે એના મ્યાનમાં જો એક જ તરવાર હોય તો એક માણસ તરીકે, એક ખલાસી તરીકે, એની એ જોવાની ફરજ છે કે એ માણસ હું પોતે જ હોવી જોઈ એ.

૨૯૮ : દરિયાવાટ

હું મારો લાગ શોધતી રહી; એક શબ્દ હું બોલી નહિ. પણ ઉંદરની દિલચાલને જેમ છુપાયેલી બિલાડી બુએ એમ હું એ છોકરીની દિલચાલને જોઈ રહી. એ છોકરી મારા રસ્તામાં છે. એ જવી જ જઈએ-ને જશે જ-મોકા આવતાં.

એ ગોલી ને એ ગોલો વહાણ ઉપર આવ્યા પછીની અમુલખની ચીડ, રોષ, મૂંઝવણ કે વહાણની રસમ મને ના સમજ્યાં. બગદાદની ગોલા બજારમાં છોકરીને વેચીને પાછી ખરીદ કરવાનું કારણ પણ મને ના સમજાયું. મેં સાંભળ્યું કે પેલા ગોલાનું પણ એમ જ કરવામાં આવ્યું છે. પણ એની વાતમાં મને રસ નથી. એ તો બીજો કાંઈ નથી, જગલો છે; સાવ કાયર ને નપાણિયો છે. મને એનામાં હવે કાંઈ રસ નથી.

એક દિવસ મેં અમુલખની બાંડકમાં વધારે પડતી ધમાલ જોઈ. પહેલાં તો અમુલખને ગોપીગોલી બે બાજતાં હોય એમ મોટા ધાંટા મોટા સૂરમાં નીકળવા લાગ્યા.

પછી જગુને અંદર લઈ જવામાં આવ્યો. પછી હાથેપગે બાંધેલા સોદાગરને અંદર લઈ જવામાં આવ્યો. પછી શાવૃક્ષ ગયો.

નક્કી કાંઈકે નવતર થાય છે. ને જેટલી વાતો અમુલખ પરત્વે થાય છે એ જાણવાનો મને હક્ક હતો.

મને અમુલખે બોલાવી ન હતી. પહેલાં મારી સાથે એ હસીને વાત કરતો; પણ એ ગોલી આવ્યા પછી એ એણે મૂકી દીધું છે. આજ પણ એણે મને બોલાવી ન હતી.

એટલે હું છાન માની સાંભળવા લાગી.

અને મેં સાંભળ્યું, બધું સાંભળ્યું.

હું સમજી. હવે આ બેના મનના ભેદની ભીંત ઊડી ગઈ છે...મારો દીકરો જગલો પણ ભારે દાંડ તો ખરો !

કેવી સિક્કતથી પોતાના ઉપરનું આળ એણે અમુલ્ય ઉપર ઝોઢાડી દીધું, ને કેવી હિક્કમતથી એણે અમુલ્યખને દૂર કરી પોતાનો પગદંડો જમાવ્યો !

પણ હું એનાથી વધારે સમજી.

અમુલ્યખ કોઈ દિવસ મારો થશે નહિ ! એની જે સેવા મેં કરી હતી એટલી સેવાની ઉપરવટ એ જઈ શકશે નહિ. એનાથી પચાસ-ગણું પણ વધારે કરું તોય એના દિલમાં મારે માટે ખારનું એક પણ બુન્દ નથી જગવાનું તે નથી જગવાનું.

મારા મનમાં એક પાકી ગાંઠ હતી; અમુલ્યખ જો મારો નહિ થાય તો એ ગોપીનોય નહિ થાય.

ખરેખર માણસ એક બાણું વિચિત્ર હેવાન છે. જે છોકરી અમુલ્યખને ગાળ દેતી હતી, જે છોકરીને એના ઉપર રાઈ જેટલો ઈતિ-આર ન હતો, ને જે છોકરી એના ભાઈને પરણવા તૈયાર થઈ હતી એ છોકરીને ખાતર...

એ મને તરછોડતો હતો...હું કે જેણે એની મુક્તિ માટે યુક્તિઓ લડાવી હતી, મેં કે જેણે એને જિંચે ચડાવવામાં ધડમૂળની મદદ કરી હતી. એને માટે એના મોટા દિલમાં એક આણુંની ચે જગા ન હતી.

આ મારું અપમાન હતું, નાલેશી હતી. ને મારા અપમાનને હું જીરવી શકતી નહિ. મને કોઈ લુચ્ચી માને, વઠેલી માને, વિલાસી માને, રંગલી માને, હવસખોર માને, જે માનવું હોય તે માને. પણ કોઈ માણસ મને જરાયે મૂરખ ગણે તો તો મારું માથું ફાટી જાય એવી વાત છે.

હું છૂરી છું. તલવાર કરતાં પણ ભયંકર એવી છૂરી છું. છૂરીને કાં તો જરિયાની આનમાં ભેટમાં રાખો, ને કાં તો ઉઘાડી કરીને પેટમાં પહેરા.

મારી આશાનો નાશ, મારી દિવસોની મહેનતનો નાશ, જે ઉમિદો મેં જડ જેવા અજમ સોદાગરનું પડખું સેવ્યું હતું એ ઉમિદોનો નાશ...મારી સાથે અમુલ્યો દગો કર્યો !

હું જોપી જેવી અબળા નથી કે મને થયેલા દગાનો બદલો લીધા વગર માથે હાથ મૂકીને બેઠી રહું. મને ધા કરતાં આવડે છે, ને હું ધા કરું છું.....અમુલ્ય ! ચેત, ચેત ! પોતાના અરમાનથી ભંગ થયેલી એક સ્ત્રી આજ તારું અરમાન તોડે છે.

વહાણમાં તો મને અવરજવરની કોઈ મનાઈ ન હતી; કોઈ મારો માર્ગ રોકતું નહિ...

હું નીચે ગઈ, વાડામાં ગઈ. આખા દિવસનું કામ કરાવીને જગુને રાતે વાડામાં બાંધ્યો હતો, એની પાસે ગઈ.

એને મેં છોડ્યો. એ મૂખ એમ માનવા લાગ્યો કે જૂના સંબંધને યાદ કરીને હું એને મદદ કરવા આવી છું. એ ભલે એમ માને. મને એમાં વાંધો શો હતો ?

મેં એને છોડ્યો. મેં એની સાથે વાત કરી. મેં કહ્યું : ‘તારે અમુલ્યની સાથે હિસાબ સરખો કરી લેવો હોય તો એક રસ્તો છે.’

‘શો ?’ એના અવાજની આતુરતાથી મારું મન અંદરથી હસી રહ્યું.

બહારથી ચહેરા ઉપર હમદર્દી ચોડીને મેં જગુના મોઢા ઉપર

હાથ ફેરવીને કહ્યું : ‘એ નાપાકે મારા બિહારીલાલના ચહેરાને
ઝાંખો બનાવ્યો !’

‘માધવી ! તું તો મારી છા ને ?’

‘એમ ન હોય તો હું શા દુઃખે અત્યારે આવું ?’

‘સાચું તું કાંઈ નરતો બતાવવાની વાત કરતી હતી ને ?’

મેં કહ્યું : ‘આ છૂરી ! અમુલખ દૂર થાય તો પછી સાદાગરને
છૂટા કરીને એનું વહાણુ ને એના ગુલામો એને પાછા સોંપાય.
તો...તો...સાદાગરનું કામ થાય ને એ તારો ઉપકાર ન ભૂલે ને
તારું ચે કામ થાય.’

એક શબ્દ બોલ્યા સિવાય એણે છૂરી લીધી.

એ આગળ ને હું પાછળ એમ લપાતાછુપાતાં અમે અમુલખના
ભાંડકે આગળ આવ્યાં.

ભાંડકેમાં અમુલખ આમ તેમ આંટા મારતો હતો. ગોલી દેખાતી
ન હતી, પણ અંદર જ હશે. બહાર ક્યાં જાય ?

દીવાલની આડમાં જગુ ઊભો. એના ચહેરા ઉપર ચાંદનીનો
પ્રકાશ એક વાર પડી ગયો. એના ચહેરા ઉપર મેં ખૂનની પ્યાસ,
લોહીની રેલ માફક રેલાયેલી દીઠી. હું જરાક મનમાં હસી. અમુલખ
અત્યારે જે કાંઈ ખ્યાલ કરતો હશે તેમાં પણ આ ખ્યાલનો
સમાવેશ નહિ.

‘ફર ફર...બેટા ! ફર...થોડી વાર ફરી લે...અને પછી.....તારી
ગોલકીનો ટોટા પીસીને લોહી પીશ.’

અમુલખ અંદર આંટા મારતો હતો; વહાણુ આસાનીથી આગળ

૪૦૨ : દરિયાવાટ

સરતું હતું. એક ધડીમાં એ પોતાના નાખુદા વગરનું થવાનું છે એનો વહાણને જાણે જરા થે ખમાલ ન હતો.

અમુલખના ચહેરા ઉપર ખારણાથી એ જ્યારે પાછો ફરતો હતો ત્યારે ચાંદની છવાતી હતી. જાણે કે ઊજળા દૂધથી એ ચહેરો ધોવાતો હતો.

હું જેઈ રહી-અમુલખને, મારા અમુલખને ! સેંકડો પુરુષોને મેં જોયા છતાં જેને એકને મેં મારા મનમંદિરમાં મૂર્તિ કરીને સ્થાપ્યો તેને. આવો જોધાર જણ, બહાદુર, મરદ, જવાંમદ, પહોળી છાતી, સિંહ જેવી હિંમત, જોખમે વહોરવાની તાલાવેલી, દરિયાલાલ સર કરવાની તમન્ના...ક્ષણ, એક ક્ષણ નવોઢાની શરમ મારા પગના અંગૂઠામાંથી ભરતીની જેમ ચડીને મને અંગેઅંગમાં નવરાવી ગઈ, ગભરાવી ગઈ, ડુબાવી ગઈ, તારી ગઈ. મારા લોહીને લાલ રંગે રંગી ગઈ.

એકાએક ચાંદનીમાં કાંઈ ચમક્યું. ‘ઓ મા !’ રાક્ષસના હાથમાં છૂરી છે...આવી ઉજિયાળી રાતે...મારો અમુલખ...એ આ તરફ છાતી ઉપર માથું નમાવીને આવે છે...રાક્ષસ એના તરફ ફેરે છે... ‘ઓ મા !...’ મારી આંખ આગળ લાલપીળાં અજવાળાં નાચે છે...

હું ફેદી પડી, અમુલખની બાથમાં. જગુની છૂરી મારા પડખામાં વાગી...

x x x

મને અમુલખને કાંઈ કલ્પના જ ન હતી. હું મારા વિચારમાં ગરક હતો. હવે ગોપીનું શું કરવું ? એક વાત સાફ હતી. એ નિર્દોષ હતી. મારાં વીતકોમાં એનો હાથ નહોતો, એની જવાબદારી ન હતી !....કરવું શું ?

એકાએક મેં કાળી ચીસ સાંભળી. એકાએક અંધારામાંથી માધવી મારી બાથમાં ફેદી પડી.

ને બીજી ક્ષણે એક માણસે આવીને મારા ઉપર છૂરી ઉગામી માધવીએ પોતાની કાયા વચ્ચે ધરી દીધી.

ને છૂરી એના પડખામાં ઘૂસી ગઈ. માધવીનું લોહી મારા કપડાં ઉપર રેલાયું.

મેં ખૂમ પાડી. ગોપી અત્તી લઈ આવી. નીચેથી બીજા માણસો, શાવૃક્ષ, ભીમજી, વગેરે દોડી આવ્યા.

અત્તીના પ્રકાશમાં મેં જોયું.

જગુના હાથ લોહીથી ખરડાયેલા હતા; એના હાથમાં કાતિલ છૂરી હતી.

માધવીનો દેહ નિહાંવ થઈને નીચે પડ્યો હતો.

x   x   x

મેં ગોપીને કહ્યું : ‘મેં નક્કી કર્યું છે. જહાજ પાછું ફરે છે. તમને વલસાડ મૂકી જશે.’

‘અને જગુને ?’

‘જગુને પણ વલસાડ જ ઉતારશું. આખરે તો એ મારા બાપનો દીકરો છે.’

ગોપીએ કહ્યું : ‘તો મારે એની સાથે પરણવું પડશે. સુરતના નવાબનો લુકમ છે !’

‘તો જગુને બીજે ક્યાંક ઉતારી દઈએ.’

‘અગર આપ મને આંહી રાખી શકો છો ?’

‘આ જહાજ ઉપર ?’

‘કેમ નહિ. ભૂલી ગયા કે હું તમારી ખરીદાયેલી ગોલી છું તે ?’

‘એ મારી ભૂત મને સમજાઈ.’

‘નથી સમજાઈ.’

‘નથી કેમ સમજાઈ ? સમજાઈ છે !’

‘તમે નથી સમજતા કે તમારે મને ખરીદવાની જરૂર ન હતી. હું વગર ખરીદેલી દાસી થવા તૈયાર છું.’

‘ગોપી ! મહા પ્રયાસે મન કબજે કરીને આજ તારી આગળ વાત કરી છે તો તું મહેરબાની કરીને ડગાવીશ ના. એક બાળુ ગોપી છે, મહોબ્બત છે, મનની મુરાદ છે, મનનું સુખ છે. આંખનો સંતોષ છે, દિલનો આરામ છે, પ્રેમની ખુમારી છે. આ બધું છે. એ હું સમજું છું. બીજી બાળુ મધરાતે બસો માણસ સમક્ષ મેં લીધેલી પ્રતિજ્ઞા છે. એ માર્ગે મનનો કલેશ છે, હૈયાની બળતરા છે, આંખમાં ઝનૂન છે, ધરત્યાર વગરની ભટકતી ચાંચિયાગીરી છે, વતનની હદપારી છે, વતનનો ત્યાગ છે. ને વહેલા કે મોડા એક વાર ચોર ને ડાકુ તરીકે ફાંસીના તખ્તોનો ભય છે; બધું છે. પણ...પણ તેં ગુલામી નજરે જોઈ છે ને ? ગોલાબજાર નજરે જોઈ છે ને ? હું ગુલામ થયો છું. મેં ગુલામી વેઠી છે. મેં બસો માણસોને ગુલામી વેઠતાં નજરે જોયાં છે. ...ને આજ ઠેરઠેર એવાં ગોલાં બજારો છે, ને આપણા દેશનાં હજારો ભાઈબહેનો ગોલાં તરીકે વેચાયાં છે. હજારો વેચાય છે ને સેંકડો હજી વેચાશે. મારું યે કાઈ ન હતું; એમનું યે કાઈ નથી. મારો એ માર્ગ છે. એ લેવો નથી મને ગમતો. એ કપરો છે છતાં કાઈ અસૂઝ બળે મારે લેવો રહે છે. અને...’

‘ને એમાં મારો સંગાથ તમને નડશે ? તમને એમ લાગે છે કે હું આ જહાજ ઉપર નહિ રહી શકું ? તમને એમ લાગે છે કે હું તાલતડકા નહિ વેઠી શકું ? મારા નાથ ! મારું વલસાડ કહો, કાશી કહો, સાસરું કહો જે કહો તે અહીં જ છે. મને શા માટે મારા વતનમાંથી કાઢી મૂકો છો ?’

‘ગોપી !’

‘નાથ !’

સંપૂર્ણ

